

Denne fil er downloadet fra
Danmarks Tekniske Kulturarv
www.tekniskkulturarv.dk

Danmarks Tekniske Kulturarv drives af DTU Bibliotek og indeholder scannede bøger og fotografier fra bibliotekets historiske samling.

Rettigheder

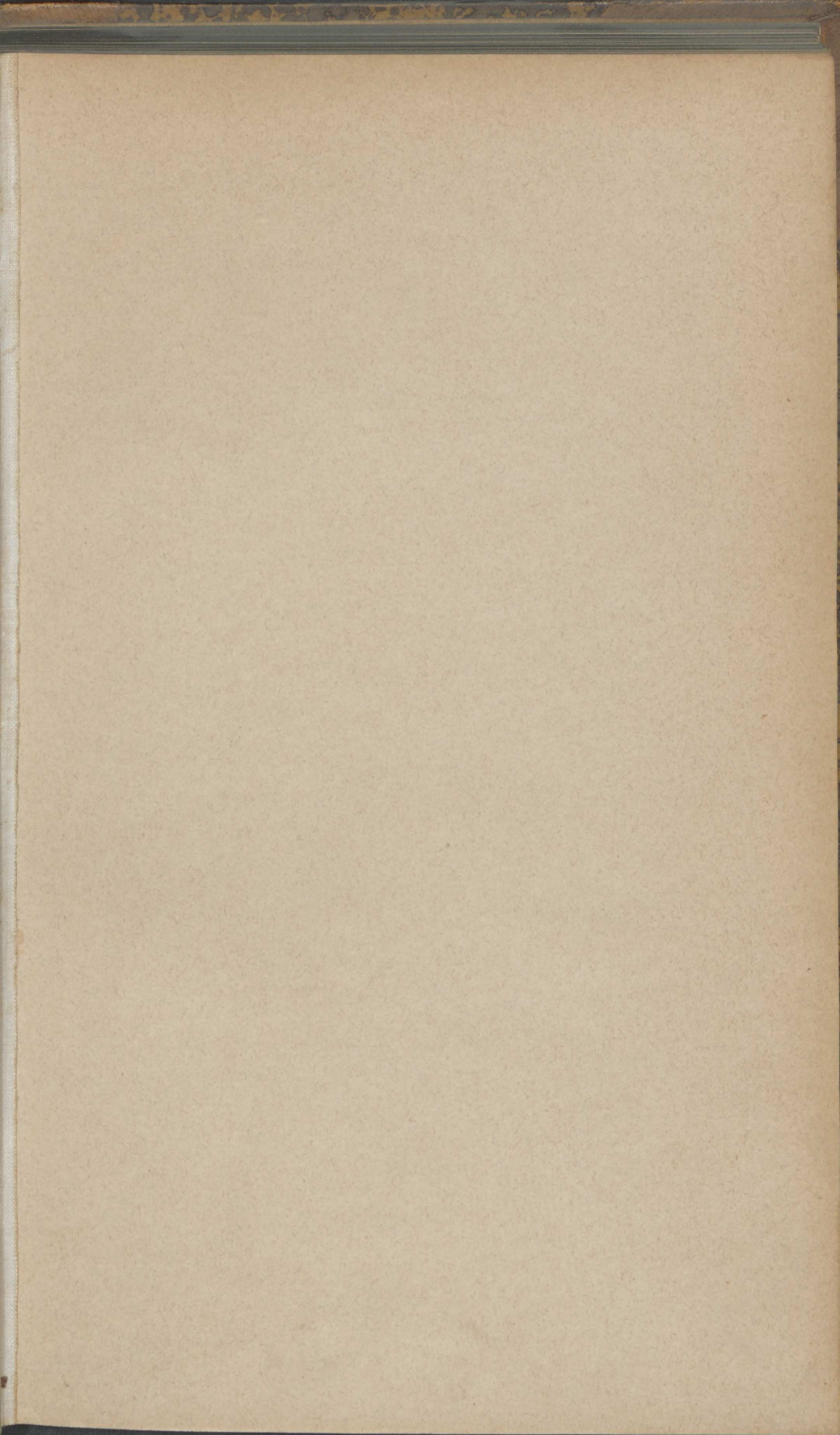
Du kan læse mere om, hvordan du må bruge filen, på
www.tekniskkulturarv.dk/about

Er du i tvivl om brug af værker, bøger, fotografier og tekster fra siden, er du velkommen til at sende en mail til *tekniskkulturarv@dtu.dk*

INDUSTRI-
TOEGENINGEN.

631 (09) Sum gl

1888.





Kronprins Frederik.

DEN DANSKE BONDES TRÆLDOM OG FRIHED

INDUSTRI-
FORENINGEN.

DENNE UDGAVE ER TRYKT I 25 NUMEREREDE
EXEMPLARER

N^o 3

DETTE EXEMPLAR ER TRYKT TIL
INDUSTRIFORENINGEN I KJOBENHAVN

74-14

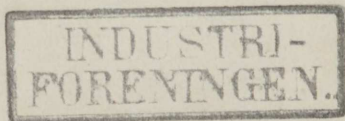
H. V. LUND

Den danske Bondes Trældom og Frihed

Festskrift i Anledning af Hundredaarsdagen for

Stavnsbaandets Løsning

Med 1 Billede og 9 Portræter



København

I Kommission hos M. Nordentoft

Simon Bernsteens Bogtrykkeri

1888

DANMARKS TEKNISKE BIBLIOTEK

W. V. LUND

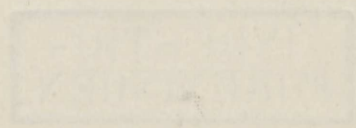
THE CHAS. BOND & CO. LTD.

OF LONDON

PRINTED & PUBLISHED BY THE

CHAS. BOND & CO. LTD.

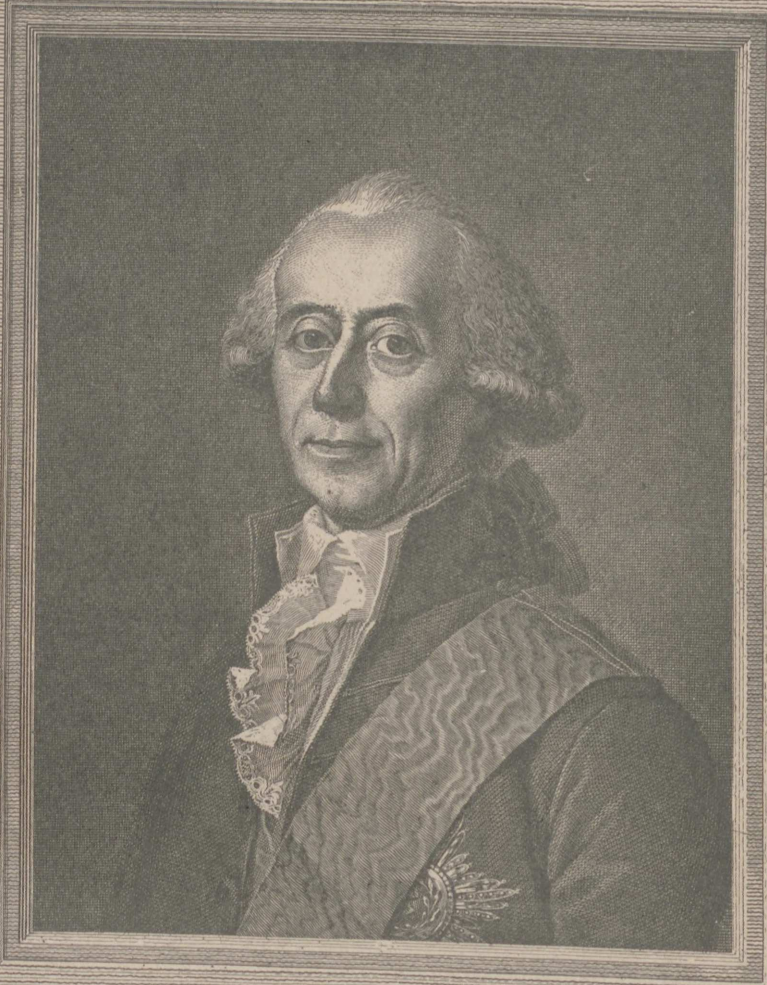
10, ABchurch Lane, LONDON, E.C. 4



1911

RECEIVED FROM THE

LIBRARY OF THE



ANDREAS PETRUS
COMES A BERNSTORFF

Natus d. 28. Augusti. 1738.

Den ældste Tid.

Danmarks Historie gaar ikke langt tilbage i Tiden; godt og vel for et tusind Aar har vi historiske Efterretninger om Landet; alt hvad der fortælles forud for denne Tid om mægtige Konger og Helte, er lutter Sagn, hvoraf vi nu ikke kan udpille det mindste paalidelige.

Men ét ved vi fra vore Oldsager, fra de Grave, der er efterladt os fra vore Forfædre, fra de Smykker, Redskaber og Vaaben, vi har fundet dels i Gravene, dels paa Markerne, dels i Moserne, at Danmark har været beboet lang Tid, før nogen historisk Beretning siger os noget derom. Og vi har af disse Ting lært, at vore Forfædre ikke blot var et Vikingefolk, men ogsaa et agerdyrkende Folk, ikke blot et krigersk og byttelystent Folk, men ogsaa et frihedssindet og arbejdsomt Folk.

Den Gang og endnu langt senere var der egentlig kun én Stand: *Bondestanden*. Thi vel ser det ud til, at enkelte Mænd har været særlig indflydelsesrige, og vi finder tidlig nævnet *Jarler* og *Konger*; men Bonden regnede sig i Grunden for lige saa god som Jarlen, ja i visse Henseender endog for bedre, for saa vidt han ikke behøvede at lystre Herrebud. Kongen havde ingen anden Magt end den, Bønderne vilde indrømme ham, og vilde han forsøge paa at trodse Bondens Vilje, der var udtalt paa Tinge, da havde

de fri Bønder Sværd og Spyd, Mod og Mandshjærte nok til at vise ham, at han var Konge af Folkets ikke af Guds Naade.

Trællene dannede egentlig ikke nogen Stand, det var næppe, de blev betragtede som Mennesker. De ejedes jo af Bonden og kunde sælges saa godt som Kreaturer eller Klæder og Smykker. Vel sandt, de blev som Regel behandlede ganske godt, og det laa heller ikke i den danske Bondes Karakter at være ond mod Trællene; han har altid været god mod sine Heste og Køer, hvorfor skulde han da mishandle sit menneskelignende Trældyr? Men fri var Trællen ikke, og foragtet var han; ja selv om han blev frigiven, var han dog langt fra at være en fri, endnu mindre en fribaaren Mand. Selv ved hans Børn i Slægt efter Slægt blev Brændemærket ved at klæbe — de kunde aldrig naa op til at blive den fri Bondes Ligemand og jævnbyrdige. Saa lidt var Trællen regnet for et Menneske, at hvis han blev dræbt, betalte Drabsmanden blot Herren hans Værdi, og begik Trællen en Forbrydelse, maatte hans Herre betale Bøderne. Saa foragtet var han, at han maatte være i Besiddelse af alle mulige Laster; frem for alt var han fejs, lumsk og troløs. At kalde en fribaaren Mand for en Træl var derfor den største Fornærmelse, der kunde tilføjes ham.

Ordet *Bonde* betyder oprindelig den, der er boende i Landet og ejer Bo. Bønder var altsaa til i Danmark længe, før der fremkom en ordnet Stat, og før man havde Konger, og den Maade, hvorpaa Landet efterhaanden blev optaget til Dyrkning, fik stor Betydning for Udviklingen af alle vore Landboforhold og tillige for Bondestandens politiske og personlige Stilling.

Danmark var i den ældste Tid stærkt bevokset med Skov, og fra først af var Kysterne derfor ogsaa de eneste beboede Steder. Men efterhaanden blev det nødvendigt for Befolkningen at søge sit Livsophold ikke blot ved Fiskeri og Jagt, men ogsaa ved Husdyravl og Jordbrug. Allerede Køkkenmøddingerne viser os, at Befolkningen har kendt det

tæmmede Svin. Husdyravl og Trangen til Brød ved Siden af Kødfødemidlerne gjorde det nødvendigt at dyrke Jorden, og saa maatte Skovene vige for Markerne. Men at rydde blot en lille Skovstrækning var uoverkommeligt for en enkelt Familie. Flere Familier slog sig derfor sammen og afstak en Mark, der var stor nok til dem alle. Rydningen af denne blev udført i Fællesskab af alle de vedkommende Familier. Det saaledes indvundne Stykke Jord kunde man have delt i lige saa mange lige store Stykker, som der var Familier; men da det ryddede Areal ingenlunde var af ens Beskaffenhed, vilde derved nogle kunne have faaet en fordelagtigere Lod end andre, og for at undgaa denne Uretfærdighed foretrak man at drive Jorden i *Fællesskab*, og denne Dyrkningsmaade holdt sig som almindelig lige til 23. April 1781.

Det indtagne Areal blev derfor delt i forskellige Stykker efter Jordens Godhed, Beliggenhed, Lethed for Dyrkningen, og hvert af disse, ofte mange Stykker deltes atter i saa mange lige store Dele, som der var Familier, saa at hver Familie paa den Maade fik lige megen Jord til samme Værdi, men Følgen var rigtig nok tillige den, at hver Familie havde sin Lod splittet i mange Smaadele. Inddelingen skete ved Hjælp af Reb og kaldtes *Rebning*, og den hver Familie tilfaldende Andel af Bymarken, som dog ikke behøvede at være den samme hvert Aar, kaldtes et *Bol*, hvilket altsaa kunde have en meget forskellig Størrelse og Værdi.

En Følge af denne Deling, af Bymarken var, at ingen kunde drive sin Jord alene. *Fællesskab i Driften* var derfor aldeles uundgaeligt, og det var Bønderne selv, der bestemte, hvorledes den skulde være. Leder af Arbejderne herved blev i den senere Tid den saakaldte *Oldermand*, hvis Bud skulde lydes under Straf af Bøder. Han valgtes blandt Bymændene af dem selv, og hans Bestilling varede et Aar.

Driften paa Øerne var, i det mindste senere hen, en *Trevangsdrift*, idet hele Bymarken var delt i 3 *Vænger*,

hvoraf det ene blev besaaet med Byg, det andet med Rug det tredje benyttedes til Græsning for hele Byens Kvæg. Sædskiftet var altsaa treaarigt: 1) Byg, 2) Rug, 3) Græs uden Udlæg; Brak brugtes slet ikke, og af Havre saaedes kun meget lidt. I Jylland brugtes dog ogsaa en *Fem-* eller *Tivangsdrift*.

Til Byen hørte foruden Bymarken ogsaa i Regelen et *Overdrev* (egentlig hed det *Oredrev*, af det gamle *Oredrift*) eller *Fæled*, *Fæland*, *Alminding*, som det ogsaa kaldtes. Det var en Udmark, ofte med lidt Kratskov, kom aldrig under Plov, men henlaa til Græsning for Kvæget, navnlig Ungkvæget, især i den Tid, der hengik fra Græsmarken blev pløjet op, til Sæden var høstet, da *Ævret* begyndte.

I de Tider vilde det være meget usikkert for en Familie at bo borte fra andre. De Familier, der dannede Fællesskabet, flyttede derfor sammen i en By. Hver havde sin Gaard og foruden Andelen i Bymarken umiddelbart op til Gaarden et lille Stykke Jord, en *Toft*, der ikke hørte med ind under Bymarken, og som enhver Ejer derfor kunde drive og benytte, paa den Maade han selv vilde. I den senere Tid blev ofte et Stykke af Toften taget ind til Have (*Kaalhave* eller *Kaalgaard*). Den By, som opstod paa denne Maade, kaldtes en *By* eller *Adelby* (d. v. s. Hovedby). Beboerne var alle Selvejere, og den Andel, enhver havde i Bymarken, kaldtes et *Bol*.

Mellem disse Byer var fra først af ofte store udyrkede Strækninger. Af disse opdyrkede de mere driftige af Adelbyens Bønder et større eller mindre Stykke, som ikke kunde drages ind under Bymarken og derfor blev Opdyrkerens private Ejendom. Et saadant Stykke Jord kaldtes *Ornum*. Da Bonden ikke kunde overkomme at passe det selv, lod han det enten drive ved en *Bryde* (Forvalter) eller fæstede det bort mod en vis aarlig Afgift. Paa denne Maade opkom en Mængde enkelte Gaarde, som i Tidens Løb voksede sammen til Byer, men til Forskel fra Adelbyen kaldtes *Torper*, og i disse Torper har der uden Tvivl fra først af ikke været Tale om Fællesskab i Jordens Dyrik-

ning. Først senere, da Forskellen mellem Adelbyen og Torpen forsvinder ved de fri Selvejeres Undergang og Undertrykkelse, bliver disse Jorder dyrkede ligesom den oprindelige Bymark. Hvor mange saadanne Torper der har været i Landet, vides ikke bestemt, men alle Bynavne, som ender paa *—torp*, *—strup*, *—drup* eller *—rup* har hørt hertil foruden mange flere.

Ud af disse Adelbyernes fri Bønder er *Kongerne* udgaaede. Fra først af Hovedet for en enkelt Slægt blev han Hovedet for flere Slægter, for flere Byer eller for en mer eller mindre afsondret Landsdel. Efterhaanden forenede han dermed Offerpræstens (*Godens*) Værdighed, blev Dommer og Fører i Krigen, naar de andre Bønders Tillid kaarede ham dertil; thi hans Magt var aldrig arvelig. Af de Bønder, der var ham undergivne valgte han sin *Hird*, d. v. s. de Mænd, der nærmest dannede hans Beskyttelsesvagt og altid skulde være rede til at følge ham, og desuden de Raadgivere eller andre Mænd, han havde Brug for til at styre sit lille Rige. Men enten de var det ene eller andet, var og blev de Bønder, som maaske kunde have lidt mere Anseelse, men ikke større Rettighed end enhver anden fri Bonde.

Kongens Magt beroede blot paa hans personlige Indflydelse og Anseelse. Intet nogenlunde vigtigt Anliggende kunde afgøres uden Bøndernes Samtykke paa Tinge, og den Konge, der ikke vilde rette sig efter Bøndernes Bestemmelse, kunde sige, at han havde regeret sin længste Tid. Regelmæssige Skatter kendte den ældste Tid ikke, og blev det nødvendigt at paalægge Folket en Byrde, da kunde det kun ske ved, at Kongen paa Tinge begærede og fik Bøndernes Samtykke dertil. At ville tvinge en saadan Afgift igennem mod Folkets Vilje, var ikke meget raadeligt for Kongen. Man lod sig ikke nøje med at protestere, hvis Kongen eller hans Folk vilde tage selv; nej man satte haardt mod haardt, og det blev da i Regelen Kongen og hans Folk, der trak det korteste Straa.

Den vigtigste Forpligtelse, som paahvilede Bønderne,

var at gøre *Ledingstjeneste*, altsaa hjælpe til at forsvare Landet og afværge et Angreb. At staa Kongen bi ved en Angrebskrig var derimod ikke nogen Pligt for Bonden, om end mulig mange kan have deltaget i en saadan for Byttets Skyld. At forsvare Landet i Tilfælde af et Overfald eller Angreb paa det var hver vaabenfør fri Mands Pligt, og denne Krigstjeneste maatte han gøre paa egen Bekostning; han maatte selv sørge for Vaaben og Proviant, og naar *Hærpilen* eller *Budstikken*, et paa bestemt Maade mærket Stykke Træ, blev bragt fra Gaard til Gaard, skulde han inden en vis Tid møde paa det opgivne Sted, hvis han ikke vilde straffes med Bøder eller endog med Tab af sin Bolslod.

En anden Forpligtelse for Bønderne var at underholde Kongen, naar han drog om i Landet paa *Gæsteri*. Kongen havde nemlig Ret til for sig og et vist Antal af sine Mænd i en bestemt Tid at tage Ophold paa et Sted og faa leveret de Fødevarer, han behøvede. Men naar Tiden var omme, ophørte Forpligtelsen, og rejste Kongen da ikke, var man ikke bange for at sulte ham ud — Kongen skulde jo lige saa vel som Bonden holde den en Gang gjorte Aftale.

Kongernes Indtægter var for øvrigt ingenlunde smaa. Gæsteriretten er allerede omtalt, men desuden hævede han, naturligvis kun i den hedenske Tid, en Tempelskat, om man saaledes maa kalde de Gaver, der bragtes ham som den øverste Offerpræst. Hertil kom en betydelig Del af Krigsbyttet og forskellige Bøder, der dog i den ældste Tid næppe har været ret meget. Sin vigtigste Indtægt havde han af de store Jordejendomme, der rundt om i Landet var udlagte til Underhold for ham. Paa disse Ejendomme fandtes i Regelen »Kongsgaarde«, hvor han paa sine Gæsterirejser sædvanligvis havde sin Bolig, og mange Gaarde rundt om i Landet bevarer endnu i deres Navn eller i Sagnet Mindet om at have været saadanne. Disse Kongsgaarde bestyredes med Hensyn til deres Drift af *Bryder*, Forvaltere, der maatte afgive hele Udbyttet af Gaarden til Kongen mod naturligvis at faa Løn, eller ogsaa var de som et Slags

Len overladt til en af Kongens Mænd, som saa svarede en aarlig Afgift af dem til Kongen. Men desuden tilegnede Kongerne sig baade i den ældste Tid og i Middelalderen i Følge en almindelig anerkendt Ret alt Gods, der ikke havde nogen bestemt Ejer, eller var *herreløst Gods*, som det kaldtes, alle Aaer, Vande og Søer med hvad deri fandtes, alle Skove, Almindinger og uopdyrkede Strækninger. Bønderne fik dog Lov til at fiske i Vandene, hugge Tømmer i Skovene, lade Svin gaa paa Olden og Kreaturer græsse der. Efterhaanden som Befolkningen tog til, og navnlig naar et Bol ikke længer lod sig dele mere, uden at der vilde blive for lidt Jord til at ernære de enkelte Familier, som var udgaaet fra den oprindelige Ejer, blev flere af disse Strækninger tagne ind til Dyrkning, men de, der gjorde det, maatte købe dem af Kongen eller svare ham en aarlig Afgift deraf. I første Tilfælde blev Opdyrkeren Selvejer, i andet Tilfælde blev han, hvad vi nu kalder *Fæster*.

Vi ser altsaa, at foruden den egentlige Selvejerbonde, *Adelbonde* eller *Odelbonde* som han kaldtes, fremkommer der endog allerede temmelig tidlig en anden Bondestand, om man maa bruge et saadant Udtryk, nemlig *Landboerne* eller *Fæsterne*. Den Maade, hvorpaa de første af disse fremkom, er allerede nævnt ovenfor; senere vil vi se, at der var andre Maader, hvorpaa Fæsternes Tal forøgedes. De ejede altsaa ikke selv den Jord, de dyrkede, hvoraf Følgen blev, at de naturligvis kom i nogen Afhængighed af Jordejeren, der i ældre Tider i dette Tilfælde næsten altid var Kongen. De maatte for at faa Lov til at benytte Jorden svare en aarlig Afgift, *Landgilde*, der paa den Tid, vi her taler om, er bleven betalt med Sæd og Kvæg. Om der i den ældre Tid, saaledes som senere skete, ved Tiltrædelsen af Fæstet blev betalt et vist Beløb, den saakaldte *Indfæstning*, ved vi ikke. Derimod har flere af Fæsterne, især naar de boede nær en af Kongsgaardene, maatte yde en Afgift i Form af Arbejde enten alene personligt eller ogsaa tillige med Trækdyr. Dette Arbejde kaldtes *Dagsværk*, senere *Hoveri*, men i den Tid her tænkes paa, var

dette ikke almindeligt. Fæsteren nød ganske naturlig ikke den Anseelse som Selvejrbonden, men da han var udgaaet fra denne, var han dog en fri Mand og havde næsten i alle Henseender de samme borgerlige Rettigheder som Odelbonden.

Dette gjaldt derimod ikke om to andre Klasser af Landbrugere, der oprindelig ikke regnedes til Bønderne, men senere, da Selvejrbøndernes Antal og Betydning formindskedes, i Virkeligheden kom til at staa næsten lige med Bønderne, i alt Fald med Fæstebønderne.

Den første af disse Klasser var *Bryderne*. Ordet betegner uden Tvivl fra først af den mest betroede Træl, der delte Maden ud til de andre og tilsaa dem under Arbejdet. Vi har allerede ovenfor nævnt de saakaldte *kongelige Bryder*, der dog ingenlunde maa forveksles med den almindelige Bryde. Den kongelige Bryde var en fri Mand, den almindelige *Bryde* er fra først af Træl og arbejder sig ikke op mellem fribaarne Bønder. Havde en Selvejrbonde af det ovenfor omtalte *Ornum* opdyrket et Stykke Jord, lod han det som oftest drive af en af sine paalidelige Trælle, og ingen var da nærmere dertil end den, der hjemme paa hans egen Gaard havde været Bryde eller i Nutidens Sprog Forvalter eller Avlskarl. Der foregik herved ingen egentlig Forandring i Brydens Stilling undtagen den, der naturlig fulgte af, at han ikke længere stod saa umiddelbart under sin Herres Tilsyn. Forskellen mellem de to Arter af Bryder fremtræder klart ved de Stillinger, de senere i Tidernes Løb under Bondestandens Undertrykkelse kom til at indtage. De kongelige eller biskøppelige Bryder — thi ogsaa Biskopperne fik senere Bryder, da Kirkegodset voksede — blev nærmest mindre Lensmænd eller Godsforvaltere, der stod udenfor Bondestanden, medens den almindelige Bryde enten blev Ridefoged eller Ladefoged paa Herregaarden, eller gik over i Fæsternes Klasse.

En særegen Art af Bryde var *Fælligsbryden*, en Mellemting mellem Fæster og Bryde, og som oftest vel en Bondesøn, der ikke kunde blive Selvejer, og heller ikke var

formuende nok til at fæste Gaard. Navnet viser tydelig Forskellen mellem ham og Bryden; han drev nemlig Gaarden som Bryde men delte Udbyttet med Ejeren, hvad den egentlige Bryde aldrig gjorde. Som Regel har Fælligsbryden ejet en Del af Gaardens Besætning og Indbo, og allerede derved blev han stillet noget friere end den almindelige Bryde, skønt han ikke kom til at høre med til Bønderne.

Endnu lavere Stilling indtog *Gaardsidderne*, der nærmest svarer til vore Husmænd. Gaardsidderne var alle oprindelige Trælle. Det varede jo temmelig længe, inden Trældommen helt forsvandt fra de danske Landboforhold, selv Kristendommens Indførelse havde i den Henseende ikke nær den Betydning, man mulig kunde have ventet, men den har egentlig heller aldrig bestemt forbudt Trældom. Apostelen Pavlus turde jo ikke gaa videre end til at raade Trællen til hellere at blive fri, hvis han kunde vælge mellem Frihed og Trældom (1ste Brev til Korinth. Kap. 7, V. 22). Det var en katolsk Gejstlig, der, ganske vist af Menneskekærlighed for de oprindelige Indbyggere i Amerika, gav Anledning til Negerhandlen, men endnu i Midten af dette Aarhundrede har vi set baade katolske og protestantiske Præster tage Slaveriet i Forsvar og hævde dets Berettigelse som en guddommelig Indretning. Allerede meget tidlig ser vi, at en Selvejerbonde har overladt sine bedre Trælle, eller saadanne, der havde gjort ham en større Tjeneste, end man kunde forlange af en Træl, smaa Jordlodder i Nærheden af sin Gaard, mod at de forpligtede sig til at hjælpe ham med Dyrkning af Hovedmarken og udføre andre Arbejder for ham. Ejeren sikrede sig paa denne Maade en stadig og billig Arbejdskraft, og Gaardsidderne kom saaledes til i Middelalderen at udgøre den egentlige Landarbejderstand.

Landbo, Bryde og Gaardsidder stod i et særegt Afhængighedsforhold til Jordejerne, hvilket Forhold betegnes ved Navnet *Vornedskab* og selve Personerne kaldtes *vornede*. Navnet staar i Forbindelse med Ordet »Værn«, og betegner altsaa fra først af blot det, at Jordejeren var for-

pligtet til at værne og beskytte disse Folk, medens de paa den anden Side netop derved kom til at blive temmelig afhængige af ham.

Et saadant Vornedskab fandtes tidlig i hele Danmark, rimeligvis allerede fra den første Tid af, da disse tre Klasser af Landboere begyndte at blive til, men der var væsentlig Forskel paa den Grad, hvori disse Klasser var afhængige af Grundejeren. Gaardsidderne og de Bryder og Fæstere, der var udgaaede fra Trællene, har næppe nogensinde haft fuld Raadighed over deres egen Person, og navnlig har de gennemgaaende været *stavnslundne*, det vil sige, de har ikke maattet forlade deres Fødested uden Grundejerens Samtykke. De egentlige Fæstere, udgaaede fra de fri Selvejrbønder, har derimod ikke været stavnsbundne før Slutningen af det 14de Aarhundrede, og de forskellige Love gav Fæsterne store Friheder i den Henseende. De kunde nemlig opsiges Fæstet med 1 Aars Varsel, og havde de bragt Besætning eller Byggemateriale med til Gaarden, da de overtog den, havde de ved Fraflytningen Ret til at medtage det. Endog Kong *Olufs* Haandfæstning af 1375 stadfæster udtrykkelig Brydernes og Fæsternes Ret til efter forudgaaende lovlig Opsigelse at forlade den Ejendom, de bestyrede eller havde i Fæste, og begive sig, hvorhen de vilde. Men denne Bestemmelse viser rigtignok med det samme, hvor mange Forsøg der forud maa være gjort af Jordejerne paa at tvinge Bryderne og Fæsterne til at være stavnsbundne.

I sin oprindelige Skikkelse var Vornedskabet altsaa et meget mildt Afhængighedsforhold, der for de tidligere Trælle maatte være en overordentlig Lettelse. Men senere strammedes rigtignok Afhængighedsbaandet mere og mere, efterhaanden som Adelens Magt forøgedes, men det var dog først de enevældige Konger, der i forrige Aarhundrede lagde hele Landets Bondestand i de utaaleligste Slave-lænker.

I den ældste Tid, inden Bondestandens Magt var rigtig knust, havde Bønderne ogsaa stor Indflydelse paa *Retsplejen*

og *Lovgivningen*. For den ældste Tids Vedkommende, da der endnu ikke var nogen anden Stand, følger det af sig selv. Men endnu længe efter var en Lov ikke gyldig, naar den ikke blev vedtaget paa Tinge af »den menige Almue«, og paa *Danehoffene*, der i mange Tilfælde baade i Rets-spørgsmaal og Lovgivningsspørgsmaal var øverste Instans, mødte Bonden og stemte. *Jydske Lov*, der blev givet af Valdemar Sejr og vedtaget som gældende for Jylland (derunder medregnet Sønderjylland) og Fyn, siger derfor ogsaa udtrykkelig: »*Den Lov, som Kongen giver og alt Landet tager ved, den maa han ej ophæve eller forandre uden Landets Vilje, medmindre den er aabenbar mod Gud, og selv da maa han ikke forandre den uden Landets Vilje.*«

Retsvæsenet her i Landet var tidlig udviklet, og den Maade, hvorpaa Staten var bleven samlet og havde forenet sig, medførte ganske naturlig de forskellige Domstole: *Herredsting*, *Landsting* og *Kongens Ting*, der nærmest kan sammenstilles med *Underret*, *Overret* og *Højesteret*. Det var vel navnlig paa Herredstingene, at Bønderne kom til at udøve Dommermagt, skønt det ogsaa kunde ske paa Landstingene, i det mindste i den ældre Tid. Dommerne paa Herredstingene var *Nævninger* eller i Jylland og Fyn ogsaa *Sandemænd*. Nævningerne valgtes for hvert Herred, og skulde under Ed erklære den anklagede for skyldig eller uskyldig. I hver Sag dømte som Regel 12 Nævninger. Disse valgtes i Skaane og Sjælland af Sagsøgeren, i Jylland af Kongens Foged eller af Bønderne, men den saggivne eller anklagede kunde af dem forkaste nogle, som han ansaa for sine personlige Uvenner; thi han havde Ret til at for-dre et »uvilligt Nævn«. Nævningerne fik ingen Godtgørelse for deres Arbejde, og kun Selvejerbønder kunde vælges dertil, Fæstere ikke; Brydere og Gaardsiddere kunde der paa Grund af deres Oprindelse ikke være Tale om. — *Sandemændene* valgtes af Kongen til livsvarige Dommere, 8 Selvejere (ikke Fæstere) i hvert Herred. De havde lige som Nævningerne blot at dømme om den anklagedes Skyl-

dighed eller Uskyldighed, og i Modsætning til Nævningerne fik de Godtgørelse for deres Rejser til Tinget.

Medens Fæsterne altsaa ikke kunde blive Nævninger eller Sandemænd, uagtet de ellers i Lovene kaldes en »hæderlig Stand« og næsten i alt andet var lige stillede med Selvejerne, kunde de derimod godt være *Mededsmænd*. Dette var en ganske særegen Institution, der var i høj Grad afholdt af Folket, og allerede fandtes i Knud den stores »Vitterlagsret« eller den Lov, som gjaldt i Kongens Gaard og for Kongens Mænd. Var der nemlig ikke tilstrækkelige Beviser, navnlig Vidner, mod den anklagede, kunde denne fri sig ved Benægtelsesed, naar denne støttedes ved, at et vist Antal uberygtede Mænd aflagde Ed paa, at de ansaa den anklagede for uskyldig. Alt efter Sagens Natur var Antallet af »Mededsmænd« forskelligt, 3, 6, 12 (»Tyltered«) indtil 3 Gange 12. Det var *Harald Hejn* som i den danske Rettergang indførte Benægtelsesed med Mededsmænd, og et af de bekendteste Tilfælde, hvor denne blev brugt, er, da Valdemar Sejrs Søn *Abel* tilligemed 24 Riddere sværger sig fri for at have myrdet Erik Plovpenning. Lige til Midten af det 17de Aarhundrede, altsaa til henimod Enevoldsmagtens Indførelse, synes denne Institution at have holdt sig.

Indtil ind i det 12te Aarhundrede staaer Bondestanden i alt væsentligt fri og i Besiddelse af alle gamle Rettigheder. Men fra den Tid begynder Tilbagegangen. Selvejrbonden forsvinder mer og mer og bliver Fæster, samtidig med at Standen berøves den ene Frihed efter den anden. I Jylland holdt Selvejerne længst Stand, paa Øerne maatte de vige hurtigere.

Hvilke Forhold, der bevirkede dette, skal det følgende Afsnit vise.



Undertrykkelsen begynder.

Det er særlig fra *Erik Lams* Regeringstid og den derefter følgende ulykkelige tiaarige Krig mellem de tre Kongesønner *Svend*, *Knud* og *Valdemar*, altsaa fra Tiden 1137—1157, at man kan regne Bondens Undertrykkelse egentlig begynder. Dels gjorde Venderne jævnlig Anfald paa Landet, plyndrede og brændte og bortførte Indbyggerne i Trældom, dels var det i denne Tid let for en større Jordbesidder — og af saadanne fandtes der allerede adskillige, — at paalægge sine Fæstere Byrder, der hidtil ikke havde været kendte, eller forøge de gamle udover det, der oprindelig var fastsat. Fæsteren havde ingen anden Beskytter end Jordejeren, thi Kongen var for svag til at være det, eller der var slet ingen Konge. Vilde Fæsteren altsaa blive ved Gaarden, maatte han finde sig i de Betingelser, Jordejeren foreskrev.

Men ikke alene Fæsternes Stilling blev forringet, deres Antal blev ogsaa forøget paa Selvejerbøndernes Bekostning. Mangen en Selvejer blev i de urolige Tider forarmet eller havde Vanskelighed ved at forsvare sig selv og sin Gaard. Han foretrak da ofte at søge Beskyttelse hos en større Jordejer, men denne kunde kun købes ved Afstaaelsen af Ejendomsretten til Gaard og Jord. Selvejeren blev saaledes Fæster, og for at frelse Liv og Ophold maatte han ofre

Rettigheder og Fordele, ja endog noget af sin personlige Frihed.

Allerede tidlig havde Konger og private Folk begyndt at give Jordegods til Kirkerne; der var begyndt at anlægges Klostre, som snart samlede sig Jordegods, idet de, der lod sig optage deri som Munke, ofte medbragte hele deres Ejendom som Arv til Klosteret, foruden at ogsaa mange skænkede Jordejendomme til disse Klostre af forskellige Bevæggrunde, hvilke dog alle til sidst løb sammen i det ene: ved jordisk Ejendom at skaffe sig den himmelske Salighed. Det viste sig nu snart, at Kirken var mægtig nok til at beskytte sine Bønder baade imod kronede Hoveder og Stormænd. Og hurtig gik det op for Folk, at det var godt at »bo under Krumstaven«. Derfor var der ogsaa mange Selvejere, som i besværlige Tider, naar Uaar kom og Høsten slog fejl — hvad der den Gang skete langt hyppigere end nu — eller naar en nærboende Stormand fik Lyst til at eje deres Gaard, da foretrak at blive Kirkens eller Klostrets Fæstere. Klostrene var i Regelen anlagte i Landets smukkeste og frugtbareste Egne, og naar nu Selvejerne der gik over til at blive Fæstere, var det et saa meget større Tab for Bondestanden i dens Helhed, at netop de af Naturen rigeste Egne gik tabt for den.

Men det, der blev den største Ulykke for Bonden, var den Udvikling *Krigsvæsenet* fik, og med det fulgte *Lensvæsen* og *Adelsvælde*.

Da i det 5te og 6te Aarhundrede efter vor Tidsregning det vestromerske Rige faldt for de indvandrede germaniske Folkeslag, opkom derved flere Riger. Men i alle disse Riger fremkaldte Erobringsforholdet en særegen Omformning af Landboforholdene. Landene — der er her navnlig Tale om Frankrig, Italien og Tyskland — blev delt mellem Erobrerne, men efter gammel germanisk Skik fik Kongen en særlig betydelig Del af Krigsbyttet, i dette Tilfælde ogsaa af Landet. Den Del, hver enkelt Mand af Erobrerne havde faaet, var hans Ejendom, og de derpaa boende Landbrugere betragtedes som knyttede til Jorden; de blev *livegne* under

den ny Herre, der ejede dem lige saa fuldt, som han ejede deres Huse, og denne Ejendomsret strakte sig baade over Mand og Kvinde, naaede fra Vugge til Grav, ja det kom snart dertil, at Bonden i disse Lande blev betragtet som rørlig Ejendom, som Løsøre, der kunde sælges fra Gaarden eller byttes bort eller spilles bort.

Men Kongerne trængte til at have en altid slagfærdig Hær, og navnlig varede det i disse Lande ikke meget længe, før Rytteriet blev den væsentligste Del af Hæren, den, der gjorde Udslaget i Kampen. For at faa Mænd til at gøre denne kostbarere Ryttertjeneste overlod Kongerne dem Stykker af den Jord, han havde faaet ved Delingen af Landet, dog ikke som Ejendom, men som Laan — *Len* kaldte man det — først dog kun paa vedkommendes Livstid og mod, at han alt efter Lenets Størrelse skulde være pligtig til at gøre Krigstjeneste, naar og hvor Kongen befalede, med et større eller mindre Antal Ryttere. Disse *Lensmænd*, som de kaldtes, kunde ofte have saa store Stykker Jord at raade over, at de atter paa samme eller lignende Vilkaar overlod Dele af deres Len til Folk, som saaledes blev deres Lensmænd, og dette var især stærkt udviklet paa de store gejstlige Godser. Men Lensmændene fik næsten samme Rettigheder over Lenets Bønder som over deres egne, om ikke før, saa naar de havde faaet Lenene forvandlede fra Len paa Livstid til arvelige Len. Bondestanden blev derfor i disse Lande undertrykt i en ganske forfærdelig Grad, og har endnu ikke forvundet Følgerne af denne Lensvældens Tid.

Fuldt saa slemt blev det aldrig her i Danmark, om der end blev gjort Forsøg paa at naa samme Magt over Bønderne. Men Grunden var den, at Lensvæsenet ikke blev indført her ved en fjendtlig Erobring af Landet, og det skal for Resten siges til den gamle Adels Ros, at kun meget faa af den var egentlige Bondeplagere.

For saa vidt som Lensvæsenet her i Landet ikke indkom ved en Erobring, er det i sin Oprindelse forskelligt

fra det i Frankrig, Tyskland og England, men dets Udgangspunkt, det, der fremkalder det, er her som der Krigen; det er Militarismen, der er Adelens Fader og derved atter Aarsag til Bondens Undertrykkelse.

Bonden var kun forpligtet til Leding, altsaa til at forsvare Landet, og han var kun pligtig at gøre Krigstjeneste til Fods eller til Søs med den dertil hørende Udrustning. Men fra Tyskland havde man gjort den Erfaring, at det daværende Fodfolk paa ingen Maade kunde staa sig mod de svært bevæbnede Ryttere, og i Slaget ved *Fodevig* 4. Juni 1134 var det *Erik Emunes* pansrede Ryttere, som skaffede ham Sejren. En kampdygtig Hær, som skulde kunne møde en udenlandsk Fjende, maatte have et betydeligt Rytteri, men det var kostbart. Kongerne var ikke i Stand til at udruste et saadant, det maatte skaffes til Veje paa en anden Maade, og denne Maade saa man jo anvendt i Tyskland og Frankrig. Det var ikke vanskeligt at efterligne den; thi Tingen var egentlig ikke ukendt her i Landet; Kongernes Hird blev væsentlig underholdt paa samme Maade. Kongerne her i Danmark gjorde altsaa det samme, som var gjort tidligere i Frankrig og Tyskland: de lønnede Rytterne eller Ridderne ved at overlade dem Jord til Brug, mod at de skulde gøre Krigstjeneste, naar og hvor Kongens Bud kaldte dem.

De danske Konger havde Jord nok at anvende paa denne Maade. De store Jordejendomme, Kongerne ejede rundtom i Landet, det saakaldte *Konunglef*, er omtalte ovenfor, og strakte de ikke til, havde Tidsforholdene sørget for, at der stod endnu mere Jord til Kongens Raadighed. Han havde nemlig Ret til at tilegne sig al herreløs Jord, og i den for Landet saa ulykkelige Tid under Kongerne Niels, Erik Emune og Erik Lam var Mængden af herreløse Jordejendomme bleven betydelig forøget, dels ved de vendiske Sørøveres Plyndringer, dels ved de indre Krige og Kampe.

Det var især *Valdemar I* og hans to nærmeste Efterfølgere *Knud VI* og *Valdmar Sejr*, som uddelte Len efter



Henricus Stampe
Intimus Consiliarius Status
Nat. Die XXVIII Janu. MDCCXIII Mort. Die X Julii MDCCCLXXXIX
Hic enim vultu monstravit Stampe serenum
Gloria e Musarum, Temporis atque sui.
B. F. Schom.

J. Quel penxit.

J. G. Zender filius sculpsit

en stor Maalestok. De Mænd, som saaledes modtog Len af Kongen, kaldtes *Hærmænd* — hvoraf senere dannedes Benævnelsen *Herremænd* — og de blev som Følge af den videregaaende Krigsforpligtelse, de havde paataget sig, fritagne for de Krigsafgifter, der paahvilede Bønderne som Ledingsmænd. Disse Mænd kom ganske naturlig til at staa i større Anseelse end den almindelige Selvejerbonde. De blev *ædle* Mænd, Rigets *Ædlinger*, *Adel*, og paa Grund af den Skattefrihed, de dels havde fra første Begyndelse af, dels senere fik udvidet ganske betydelig, kaldtes de *fri og frelse Mænd*, medens Bonden, og senere Borgeren med, var *ufri*, det vil sige skattepligtige.

Som Følge af den ny Ryttertjeneste eller *Rostjenesten* omdannedes ogsaa Ledingshæren, og da dette faar Betydning for Bønderne og Landboforholdene, skal denne Ordning omtales lidt nærmere.

I den ældste Tid stillede 1 Mand af hver Familie til Leding. Alle Landejendomme, Bøndergaarde, havde fra først af væsentlig samme Værdi, og saa længe var Byrden ens for alle. Men i Tidernes Løb undergik Ejendommenes Størrelse store Forandringer. Medens nogle Ejendomme ved Arv eller Køb blev samlede, udstykkedes andre, saa længe de ved Udstykningen fremkomne Dele var store nok til, at en Familie kunde leve deraf. Ved Bestemmelsen af Ledingspligten gik man ud fra den oprindelige Ejendom eller *Bol*. Men da disse i det 11te og 12te Aarhundrede ikke længere svarede til det oprindelige, og Ledingspligten ofte kunde være vanskelig at fordele retfærdig, skete der i Valdemarernes Tid en Forandring, idet Bolets Størrelse blev bestemt efter *Udsædens* Størrelse. Det er altsaa en Slags Værdiansættelse af Jorden, som finder Sted i Lighed med de senere Matrikler, et Forsøg paa at bestemme Skattepligten efter Skatteevnen.

Det blev da fastsat, at en Ejendom, hvori der kunde saas 30 Tdr. Rug eller 60 Tdr. Havre — hvad der i Lovsproget kaldtes 1 Mark Sæd — skulde regnes for *et Bol*. En Ejendom, der ved Bortfæstning svarede samme Afgift

blev ligeledes regnet for et Bol. Dettets Værdi udfandt man nu saaledes, at man regnede Udsæden 24 Gange, og fik paa den Maade Værdien for et Bol til 24 Mark Sølv eller 3 Mark Guld, hvoraf man blandt andet kan se, at Sølvet havde en langt større Værdi i Forhold til Gullet, end det har nu. Aldeles ens var Værdien af et Bol dog ikke hele Landet over. I de mere frugtbare østlige Land-skaber regnedes Udsæden til 40 Tdr. Rug eller 80 Tdr. Havre og Værdien til 36 Mark Sølv eller $4\frac{1}{2}$ Mark Guld, og til det samme regnedes Æer Forpagtningsafgiften. En saadan Ejendom skulde stille 1 fuldt rustet Mand til Leding, men det behøvede ikke, ja kunde ikke engang altid være Ejeren selv. Flere Ejendomme, der hver for sig var mindre end et Bol, men som tilsammentagne udgjorde et saadant, havde samme Forpligtelse. Efterhaanden kom det imidlertid dertil, at de allerfleste Bol var udstykkede saaledes, at man som Regel maatte regne 3 Helgaarde paa 1 Bol, og disse Gaarde var meget ofte delte i Halvgaarde eller Fjerdedelsgaarde.

Til Udredning af Skibsmandskab blev Landet inddelt i *Lægder*. Den gamle Betegnelse for Forpligtelsen til at udrede en Mand til Søkrigstjenesten var en *Havne*, og de Gaarde, der tilsammen havde samme Værdi som et Bol, 3 Mark Guld, og altsaa skulde udrede 1 Mand, kaldtes *Havnelæg* eller et *Lægd*. Bidragene hertil ydede Bønderne i Forhold til deres Gaardes Størrelse. En Helgaard af 1 Mark Gulds Værdi eller en *Tredingshavne*, bar altsaa $\frac{1}{3}$ af Udgifterne, en Halvgaard eller en *Sekstingshavne* $\frac{1}{6}$, en *Fjerdedelsgaard* eller en *Tolvtingshavne* $\frac{1}{12}$, og endnu mindre Ejendomme betalte en Pengeafgift. De Havnelæg, der i Forening skulde udruste et Skib, kaldtes et *Skipæn*. Som Formand i hvert saadant Skipæn var der en *Styrismand* der havde Tilsyn med Skibets Udrustning og tillige var Skibets Fører, naar det skulde ud. Han udnævntes af Kongen og fik Løn, idet Lægdsbønderne i Skipænet maatte yde ham en vis Mængde Korn, hver Gang der blev udbudt Leding. Styrismandens Bestilling og Værdighed gik

i Arv til hans ægte mandlige Efterkommere, og denne Bestemmelse banede saaledes Vejen for Lenenes Overgang til arvelige Len, da Styrismandens Bestilling nærmest maatte betragtes som et Len, om han end ikke havde adelig Værdighed.

Foruden den personlige Byrde, Ledingstjenesten var, maatte Bonden endnu yde andre Skatter, dels i Form af Ardejde, dels i Form af Sæd, Kød o. lign. eller Penge. Selve Ordet *Leding* bruges ogsaa for at betegne en Pengeafgift til Krigens Førelse, eller vel oprindelig det Bidrag, de mindre Besiddere maatte udrede til Udrustning af Ledingsmanden. Til disse Skatter, hvorved efter den ældste Tids Sprogbrug altid forstaas overordentlige Paalæg, der maatte bevilges af Befolkningen for hver Gang, ikke en fast aarlig Afgift, hørte *Inne* og *Stod*. Det sidste betegner alle mulige Bidrag til Krigens Førelse i Form af Naturalydelser, altsaa Proviant, Træ til Skibe, Tovværk o. lign. *Inne* betegner navnlig det Arbejde, der ydedes til Forsvarsvæsenet, altsaa alle Jordarbejder, Murarbejder, Kørsler o. s. v. til Anlæg af Skanser og Forsvarsværker; Vejarbejder regnedes ogsaa med hertil. Disse Skatter var Lensmændene naturligvis fritagne for.

Det er egentlig fra Gejstligheden, at den første Undertrykkelse af Bonden begynder, og det er Fordringen om *Tiende*, som fremkalder den. Bonden hadede og frygtede alle faste Skatter, hvilke han betragtede som et Tegn paa, at han ikke længer var fri. Nu kom hertil, at den Afgift, Gejstligheden fordrede under Navn af »fuld Tiende«, ogsaa paa Grund af sin Størrelse blev en trykkende Byrde. Det var jo ikke at vente, at den frisindede danske Bonde uden videre skulde underkaste sig et saadant Paalæg, og Knud den helliges Forsøg paa at tvinge Bønderne hertil vakte den første Bondekrig her i Landet; den kostede Kongen Livet, uden at han i det væsentlige fik udrettet noget mod Bønderne.

Intet bidrager i den Grad til at knække en Stands politiske Magt som dens økonomiske Tilbagegang, og i den

Henseende faar Tiden fra 1103 til 1157 særlig Betydning. Svage, uduelige Regenter, indvortes Krige mellem Kongesønnerne, der saa gjerne vilde gøre Arveret gældende ogsaa til Kongeværdigheden, gjorde Landet til et fristende Bytte for Venderne, de krigerske Folk langs Østersøens Sydkyst. Og her som altid gik det ikke nær saa meget ud over de store som over de smaa. Det er allerede foran omtalt, hvorledes disse Plyndringer bragte mange Bønder til at søge Sikkerhed for Liv og Ejendom ved at afstaa Ejendomsretten til deres Gaarde til en Herremand, en Biskop eller en gejstlig Stiftelse. Men jo mere Antallet af fri Selvejrbønder aftog, des mere aftog ogsaa Standens Indflydelse og Betydning i politisk Henseende, og des vanskeligere blev det for de tilbageblevne Selvejere at holde sig.

Det gik desuden snart op for Herremændene, at det var en meget fordelagtig Ting saaledes at faa Fæstere, og for at sikre sig de større Lensmænds Troskab begyndte Kongerne snart at give dem forskellige »Herligheder«, det vil sige Rettigheder overfor Fæsterne, som før havde tilhørt Kongen. Inden Midten af det 13de Aarhundrede, under Valdemar Sejr eller mulig endog før, fik Herremændene Ret til *Sagefald* af deres Fæstere, det vil sige Ret til Bøder indtil 3 Mark Sølv — omtrent 30 Kroner —, som før havde tilfaldet Kongen. Desuden fik de, i det mindste efter jydsk Lov, Tilladelse til at »*købe saa meget Gods, som de orkede*«, og den saaledes indkøbte Jord blev skattefri, naar den blev dreven for Herremændens egen Regning. Paa den Maade blev det Herremændene muligt at oprette store Herregaarde eller »*Sædegaarde*«, og da Dagsværk og til Dels Vornedskab fulgte med Nedlæggelse og Samling af Bøndergaarde blev det et yderligere Middel til at svække Bonden og give Adelen Magt. — Gejstligheden, det vil sige Biskopper, Abbeder og Priorer eller med et Ord Prælater, havde samme Rettigheder over deres Bønder som Herremændene over deres. Men paa Grund af den katolske Gejstliges Stilling, der ikke tillod ham at stifte Familie eller samle sig selv Gods, var der ikke for

dem en saa personlig Opfordring til at rive Jordegods til sig og endnu mindre en saadan Fristelse til at udnytte Fæsterne som for Herremanden. Følgen heraf var som Regel, at Kirkens Fæstere var mindre fortrykte og mere velhavende end Adelens.

De tre første Valdemarers store Erobringer kastede muligvis nok lidt Glands over Riget, men de var ingenlunde til Held for det; de lagde jo netop Grunden til den Stand, der skulde hæve sig paa Bondens Bekostning. Og endnu værre blev det i den nærmest følgende Tid.

Forholdene i Landet var alt andet end gode under Valdemar Sejrs tre Sønner og nærmeste Efterfølgere; de stadige Krige og indre Uroligheder i Forening med Kongernes Forsøg paa at holde tilbage paa Gejstlighedens stedse stigende Fordringer kunde paa ingen Maade være heldige for Bondestanden, og vi ser derfor ogsaa, at Adelens, altsaa de store Jordbesidderes, Magt og Indflydelse vokser, fordi Kongen væsentlig maa støtte sig til den mod Ærkebiskoppen. Tysk Adel begynder at indvandre, og den medbragte en Forestilling om Bonden, der ikke lod sig forene med de danske Forhold. I Tyskland var Bonden ikke alene *stavnslunden*, eller forpligtet til at blive paa det Gods eller endog i det Sogn, hvor han var født, men han var *livegen*, hørte med til Godset som en Slags Besætning paa Gaardene, ja der var endog Steder, hvor han betragtedes fuldstændig som Løsøre: han kunde sælges, foræres bort, spilles bort i Tærningespil eller Brætspil — Mand og Kvinde var i den tyske Bondestand ikke andet end Trælle. De indvandrede tyske adelige fik Gaarde her i Landet, og forsøgte ret naturligt at bringe deres Fæstere i det Underdanighedsforhold, de kendte fra Tyskland; og den danske Adel begyndte at efterligne dem. Foreløbig gik dog Bestræbelsen nærmest kun ud paa at gøre Fæsterne stavnsbundne og bringe Selvejerne til at blive Fæstere. Uden Modstand gik det ikke, men Tidsforholdene gjorde denne Modstand svag.

Erik Menved var en romantisk Drømmer, der foregøglede sig Muligheden af, at han kunde oprette sin Olde-

faders store Rige. Men hans hele Fremgangsmaade var saa politisk uklog, at Landet sank dybere og dybere i Elendighed, og ingen gik det mere ud over end Bonden. I hans første Regeringstid blev Landet ødelagt af de fredløses og den norske Konges Plyndringer, senere kom han i Strid med Ærkebiskoppen og tilintetgjorde ved ulovlig Voldsomhed de Fordele, han ellers vilde have haft overfor ham. Til sidst vilde han erobre Nordtyskland, skønt han knap kunde siges at eje sit eget Land, og det pragtfulde Narrespil ved Rostok i Juni 1311 indbragte vel Kongen en Mængde krybende Lovdigte og den Glæde at se de tyske Riddere og Herrer tage godt for sig af alle de herlige Spise- og Drikkevarer, han beværtede dem med, men det var ogsaa hele Fordelen: Landet var kommen i større Gæld, og Folket i Danmark led Nød og Sult. Derfor hedder det ogsaa i den gamle Folkevisen:

»De store Ege i Skoven staa,
naar de udi Storm nedfalde,
da slaa de neder baade Hassel og Birk
og andre smaa Ymper med alle.

Hvad Konger og Høvdinge sig forsé,
det gaar ud over de arme;
thi naade os Gud, vi fattige Bønder,
og sig over os forbarme!«

Lad end være, at denne Vise mere giver Billedet af en senere Tid end den, der skildres, og at navnlig de to her anførte Vers maaske endog er henved 300 Aar yngre, saa er det dog vist, at der allerede den Gang hvilede et større Tryk paa Bondestanden, end man fra anden Side har villet indrømme.

Intet Under, at det blev en let Sag for en Del jyske adelige at faa Bønderne til at gøre Opstand i Anledning af de haarde Skatter. Det var de sydlige Dele af Nørrejylland, som rejste sig og sejrede over Kongens Tropper ved Kolding, men snart blev Opstanden dæmpet, og det var Bønderne, som maatte bøde. 1313 maatte de forpligte

sig til at betale en aarlig Skat, *Guldkorn*, fordi der skulde ydes to Skæpper Korn for hvert Stykke Jord, som havde 1 Mark Gulds Værdi; de skulde opføre 4 faste Slotte, for at Kongen for Fremtiden lettere kunde holde dem i Ave, og der blev fastsat Dødsstraf for enhver, der sammenkaldte noget Landsting »mod Kongens Vidende og Vilje«. Den mislykkede Opstand skulde naturligvis ikke bevæge Kongen til at formindske Folkets Byrder. Han paalagde tværtimod ny: 1316 en Plovskat af 1 Mark Sølv paa hver Plov, 1317 Tiendedelen af alle Indtægter, 1318 en ny Plovskat af $\frac{1}{2}$ Mark Sølv paa hver Plov, og 1319, kort før sin Død, en Plovskat af samme Størrelse. Og trods alle Skatter og Afgifter, trods det, at Folket forarmedes, ødslede Erik Menved i den Grad med Penge, at han maatte pantsætte store Stykker af Landet. Ved sin Død raadete Kongen i Virkeligheden heller ikke over andet end Sjælland, Nørrejylland og noget af Blekingen.

Hans Broder og Efterfølger *Kristoffer den anden* havde ikke Evner til at frelse Landet under disse Forhold. Han fulgte til Dels Broderens Eksempel ved ukloge Krige og yderligere Pantsættelser af Landsdele. Dette frembragte en yderligere Undertrykkelse af Bondestanden. De holstenske Grever var ikke milde Herrer, og de havde kun den Interesse at drage størst mulig Fordel af Panterne. Bønderne blev mer og mer forarmede og derved mere ude af Stand til at kæmpe mod Trykket. Det er næsten ubegribeligt, at de ikke bukkede aldeles under, ja at de endog rejste sig og kom lidt bedre til Kræfter trods de Ødelæggelser, *den sorte Død* i 1348 bragte over Landet, der mange Steder næsten blev mennesketomt. Hvorledes denne sørgelige Tid havde hjulpet til at indskrænke Bondens Frihed, fremgaar af Kong *Olufs* Haandfæstning af 1375, der udtrykkelig stadfæster Brydernes og Fæsternes Ret til efter forudgaaende lovlig Opsigelse at forlade den Ejendom, de bestyrede eller havde i Fæste, og begive sig, hvorhen de vilde. En saadan Bestemmelse havde ikke været nødvendig, naar der ikke forud var gaaet meget stærke Over-

greb i den Henseende, naar det ikke var bleven temmelig almindeligt at betragte i det mindste Fæster og Bryde som stavnsbundne.

Det er ogsaa ganske oplysende med Hensyn til Bondestandens Tilbagegang at se, at Danmark ved Midten af det 13de Aarhundrede, altsaa omtrent ved Valdemar Sejrs Død, havde den stærkeste Befolkning, det naaede i Middelalderen. Det er naturligvis umuligt at faa mere end et tilnærmelsesvis rigtigt Skøn over Landets Indbyggerantal paa den Tid. For Købstædernes Vedkommende maa det opgives at naa noget som helst Resultat, men deres Befolkning kan i alle Tilfælde kun have været meget ubetydelig. For Landboernes Vedkommende regner man ved den Tid 240,000 i Provinserne øst for Øresund, 280,000 i Sønderjylland og lidt under 1 Million i Nørrejylland og paa Øerne. Til Sammenligning er det ganske interessant, at Folketællingen 1873 for Kongerigets Vedkommende viste 203,977 Landbrug, der ernærede omtrent 1 Million Mennesker. Nyere Undersøgelser har dog gjort det her anførte Resultat i høj Grad tvivlsomt; Befolkningen har næppe været saa stor.

Valdemar Atterdag havde ganske vist paa mange Maader sikret Landets Bestaaen, ja endog aabnet Mulighed for at gøre det til en Magt, der kunde faa virkelig politisk Betydning. Men de Midler, han brugte, var ikke altid de mildeste, derom vidner det Tilnavn, Almuen gav ham, Valdemar *den onde*. Hans Datter *Margrethe*, der efter ham styrede Landet som Formynderske for sin mindre-aarige Søn *Oluf* og efter dennes Død 1387 som »Frue, Husbonde og fuldmægtig Formynderske for ganske Danmarks Rige«, var altfor optaget af sine Bestræbelser for at fuldføre Faderens store Plan, de tre nordiske Rigers Forening og Kongemagtens Sikring, til at hun skulde tage sig noget af Bondestanden. For at sikre Kronens Magt overfor

Adelen, har hun vel endog maattet se igennem Fingre med dens Forsøg paa at kue Bønderne. Det eneste Vidnesbyrd, vi har om, at man overhovedet i den Tid tænkte paa Bønderne, er den ovenfor (S. 10) omtalte Bestemmelse i Kong Olufs Haandfæstning, at Fæstere og Bryder lovlig kunde opsigte deres Gaard, men at den kommer frem i en Haandfæstning og ikke synes at være bleven strængt overholdt, viser, at den mulig kun er et Middel til at sikre den unge Konge mod Bøndernes Tilslutning til de Opstande, som de adelige tidligere havde gjort.

Margrethes Efterfølger, *Erik af Pommern*, som man i sin Tid ikke vidste alt det onde, man vilde sige om, og som den senere Tids Undersøgelser har stillet i et langt gunstigere Lys, maa heller ikke have været saa slem ved Bondestanden. Thi hvorfor skulde ellers de norrøjske Bønder have forsøgt paa at faa ham til Konge igen, da han var bleven afløst af *Kristoffer af Bayern*? Under dennes Regering, der ellers skildres som saa mild, gør jo de norrøjske Bønder en Opstand saa stor, som den ikke var set før her i Landet.

Dette er den første egentlige Bondekrig, Danmark har set; alle de tidligere — de jydske Bønders Opstand mod Knud den hellige (1086), de skaanske Bønders mod Erik Lam (1138—1141), mod Erkebiskop Absalon (1180—1182), Urolighederne i Jylland under Erik Menved (1310—1313) — var i Grunden *Folkeopstande*, og de seneste under Valdemar Atterdag var væsentlig bleven fremkaldte af Adelsmænd, der mente sig forurettede eller truede i deres Rettigheder. Denne Gang er det Bondestanden selv, om end en Adelsmand, som dog ikke ejer en Tomme Jord, er dens Feltherre, og det er fra først af Selvejerbonden, der føler sig opfordret til at slaa et Slag for sin Selvstændighed og det, han anser for sin lovlige Ret.

Bønderne i Jylland var i det hele taget ikke saa stærkt trykkede af Adelen som paa Øerne; det mere ufrugtbare Land havde ikke i den Grad fristet Herremændene til at skaffe sig Godser der; men en Del af Landet nord

for Limfjorden var af bedre Beskaffenhed og allerede tidlig samler Gejstligheden store Godser der særlig i Thy og Vendsyssel. Det er fra denne sidste Landsdel, hvis Beboere endnu i mangt og meget trofastere har bevaret den gamle Frihedsfølelse, at den første Modstand var bleven gjort mod Kongernes Forsøg paa at paatvinge dem Tiende til Gejstligheden. Forsøget havde kostet Knud den hellige Livet, og Tienden var endnu ikke bleven fuldstændig gennemført: Vendelboerne svarede kun en Femtendedel i Stedet for en Tiendedel.

Det er et Tidspunkt, hvor Jorden gængede under den for saa sikre Pavemagt. Kirkeforsamlingerne havde begyndt at stille sig over Paven, og særlig var alles Opmærksomhed henledt paa Kirkeforsamlingen i *Basel* i Schweiz, som varede fra 1431 til 1443, og som syntes paa mangfoldige Punkter at ville rokke ved Pavens Magt. Beretninger om Forhandlinger der, og mulig nogle fra Tyskland flygtede Hussiter, der kæmpede baade for religiøs og politisk Frihed, fremkalder uden Tvivl de, ganske vist falske, Rygter om, at Tienden til Gejstligheden skulde afskaffes, som i Aaret 1437, to Aar før Erik af Pommerns Afsættelse, som en Løbeild breder sig over Jylland og især over de tre nordlige Dele deraf: Vendsyssel, Han-Herrederne og Thy. Saa længe Erik af Pommern regerede mærkedes, med Undtagelse af en mindre Opstand 1438, intet til Bevægelsen, og hele Kampen viser tydelig, at der tillige maa have hersket en stor Forbitrelse mod Adelen, som kun kan være fremkaldt ved Overgreb og Undertrykkelse fra dens Side.

Aaret efter, at Kristoffer af Bayern var bleven hyldet paa Viborgting, og inden han endnu var bleven hyldet i Sverige og Norge, brød Opstanden ud i Vendsyssel i Foraaret 1441, og i en utrolig Hast bredte den sig over hele Landet nord for Limfjorden. Bønderne nægtede at betale Tidende og forlangte den afsatte Kong Erik tilbage. I Løbet af et Par Uger stod 25,000 Bønder samlede og væbnede under Anførsel af nogle Adelsmænd, Rigsraad *Henrik*

Tagesen og tre Medlemmer af Familien *Holst*. De drog mod Kongsgaarden *Aggersborg*, overfor Løgstør, og afbrændte den, og derfra vendte de sig mod Kongens Marsk, *Stig Pallesen*, der havde samlet en Del Adelsmænd og Krigsfolk. Ved *Aagaard* i Vester-Hanherred kom det den 3dje Maj til en Kamp, der endte med Adelens fuldstændige Nederlag. *Eske Brok*, der blev anset for en af de værste Bondeplagere, faldt, og hans Lig blev af de forbitrede Bønder hugget i flere Stykker; 12 fangne Adelsmænd blev halshuggede.

Men Bøndernes Fremgang var ikke langvarig. Inden Opstanden endnu kunde brede sig syd for Limfjorden, stod Kongen selv med en Hær nord for Fjorden, og i samme Egn som for en Maaned siden stod den afgørende Kamp 6te Juni samme Aar. Det var ved *Husby Hule* tæt syd for St. Jørgensbjærg i Kjettrup Sogn, at Bønderne havde slaaet Lejr og forskanset sig ved en Vognborg. Der fortælles, at Kongen ansaa det for rigtigst om muligt at gøre Bønderne uenige inden Kampen, og at det lykkedes et Par Adelsmænd at faa en Del af Bønderne til at forlade Lejren og drage hjem. Den gamle Folkevisе, som behandler denne Kamp, siger:

»Først da rømte de Morsingboer
og saa de Forræder' af Thy;
efter da stod de Vendelboer,
og de vilde ikke fly.«

Om dette Frafald er virkelig historisk, er ikke godt at sige; men et er vist, at Bønderne led et overordentlig stort Nederlag; Opstanden var undertrykt med det samme. Henrik Tagesen og 14 andre af Hovedmændene blev henrettede og lagte paa Stejle og Hjul, medens de andre maatte købe deres Liv dyrt. Ikke at tale om store Bøder, som maatte betales, saa blev nu Tienden indført i sit hele Omfang, og det blev forbudt Bønderne at bære andre Vaaben end den korte Kniv i Bæltet; den var jo Datidens væsentligste Spiseredskab, og Maden kunde man døg ikke nægte Bønderne. Vendelboernes »Pigkæppe« havde ikke

kunnet staa sig for Lejetroppernes Spyd og Sværd; Forsøget paa at genvinde det tabte endte med Tab af endnu mere.

At Kristoffer af Bayern ikke var nogen Bondeven, fremgaar klart af de saakaldte »Laalands Vilkaar« en Forordning for Laaland fra 1446. Her hedder det blandt andet: »Ingen Mand, der er Kronens, Kirkens eller Ridderskabets *vorned*, eller *hvem han ellers tilhører*, maa sælge Eg eller Bøg, heller ikke fiske, jage eller holde Mynder og andre Jagthunde;« og: »Ingen, der er saa hel eller førlig, at han selv kan drive en Bondegaard, maa være Husmand, hvorfor Kongens Foged, naar Jorddrotten ikke er i Stand dertil, skal forsyne en saadan med Bolig og Jord, *men først dele ham fra sin Jorddrot til Kongens Grund efter Landslov*.« Denne sidste Sætning viser aldeles tydelig, hvorledes man efterhaanden har arbejdet paa, og til Dels naaet, at faa gjort den vornede Bonde til stavnsbunden, faa ham uoploselig knyttet til Jorden, til Godset. Lad end være, at dette kun er gjort for at faa saa meget af Landet dyrket som muligt, saa er Midlet lige uretfærdigt, lige barbarisk, og at man overhovedet har grebet til saadanne Midler for at faa Bonden til at blive ved Gaarden og Agerbruget, viser bedst, hvor lidet tillokkende der har været ved at være Bonde i Danmark. At det var endnu langt værre i Udlandet, gør det ikke retfærdigt eller blot undskylder det i Danmark, saa lidt som det gør en Tyv mindre til Tyv, at ogsaa andre stjæler.

Allerede under Erik Glipping og Erik Menved — altsaa i Slutningen af det 13de og Begyndelsen af det 14de Aarhundrede — klages der stærkt over, at Kongerne trak saa mange tyske Adelsmænd ind i Landet og gav dem Borge og Gaarde til Len. Det er naturligvis først og fremmest Adelen, der klager, fordi den derved blev berøvet, hvad den mente at have Eneret til, men Bonden kunde maaske have haft fuldt saa megen Grund til Klage herover. Thi disse indvandrede kendte i deres Hjemstavn kun Bonden som *livegen*, i et endnu langt haardere Af-

hængighedsforhold end Vornedskabet. Livegenskabet gjorde Bonden ikke blot stavnsbunden, hvad Vornedskabet oprindelig slet ikke gjorde, men til Godsejernes fuldstændige Ejendom, og det omfattede ikke blot Mænd, men Kvinder, og det strakte sig fra Vugge til Grav. Det samme Trældomsaaag bestræbte de sig nu for at indføre paa de Jordegodser, de kom til at raade over i Danmark, og til Dels lykkedes det, for saa vidt de mere og mere fik gjort den vornede stavnsbunden — fuldstændig naaedes dette Maal aldrig, og det kan nok siges med Rette, at den danske Bondestand er meget nær den, der har været mindst undertrykket, — de norske og nogle af de svenske fritog Landets Fattigdom derfor — hvor haardt Bønderne i andre Lande da har haft det, er ikke vanskeligt at tænke sig.

Med Erik af Pommern, Kristoffer af Bayern og endelig Kristjern den første var den ene fremmede fulgt paa den anden som Danmarks Hersker. Ingen af dem kunde egentlig føle sig knyttede til Land og Folk, hvis dette i det hele kunde tænkes paa de Tider. Men der gik Menneskealdre hen, inden den oldenborgske Stamme lærte at tænke og føle for Landet, for dets Borgeres Ve og Vel. Den af Slægten, hos hvem denne Følelse var stærkest, kom tre hundrede Aar for tidlig til Verden — han maatte gaa under, og det saa meget mere, som han var hæftig og fremfusende. Indvandringen af udenlandsk, navnlig tysk, Adel formindskedes ikke under disse Konger, og til den gamle Adels Harme fik de ofte stor Betydning.

De første to Konger af den oldenborgske Stamme var alt for stærkt optagne af Lysten til at bære den tredobbelte Krone, til at de skulde have noget Øje for, hvorledes det gik Landets talrigeste Klasse, Bondestanden. En Bestemmelse som den i *Kalmar-Recessen* af 7de September 1483: »*Enhver Adelsmand skal være Konge over sine egne Bønder*«, var et farligt Vaaben i Adelsens Haand. Vel skal den egentlig blot betegne, at Adelsmanden har Ret til at oppebære Bøder af sine Bønder, men naar den stod uden nogen nærmere Tilføjelse, var det ikke vanskeligt at give den en

langt større Rækkevidde. Hvorledes Stavnsbaandet bestandig mere og mere knyttedes til Vornedskabet, bliver klart blot af en Forordning, Kong *Hans* maatte udstede 1504, »at vornede, som var bleven Borgere i en Købstad og havde tjent i Krigen med Bøsse og Pil, skulde være fri for at deles til Stavn«. I ældre Tid, da der endnu fandtes Trælle, havde det dog været saa, at en Træl fik sin fuldstændige Frihed, naar han vandt Borgerret i en Købstad; — den vornede var altsaa stillet uheldigere end Trællen før.

Kan man overhovedet gaa ud fra, at Love og Forordninger viser, hvilke Misbrug der har gaaet i Svang, fordi det vilde være meningsløst at give Love mod noget, der ikke var til, saa giver *Kristjern den andens* Forordning af 1521 os et Begreb om, hvorvidt Vornedskabet allerede den Gang var kommen med Hensyn til Undertrykkelse af Bonden. I denne Forordning hedder det: »Slig ond ukristelig Vane, som hidtil haver været i Sjælland, Laaland, Falster og Mon, med at *sælge og bortgive stakkels Bønder og kristne Mennesker lige som andre uskellige* [o: ufornuftige] *Kreaturer* skal ej ydermere efter denne Dag ske«. Dette Forbud tyder klart paa, at man virkelig har begyndt at behandle Bønderne som livegne, sælge dem eller give dem bort fra Gaardene; thi at de fulgte med Gaardene, naar disse blev solgte, var en naturlig Følge af Vornedskabet og Stavnsbaandet, som man med større eller mindre Held søgte at forbinde dermed. Samme Forordning af 1521 gav vel Bønderne i de fire nævnte Landsdele, — hvortil Vornedskabet iøvrigt var indskrænket — Lov til, »*naar deres Herskab farer uredeligen med dem og gør dem Ulov og Uret*« at flytte fra det Gods, de boede paa, ind paa et andet, mod at betale 3 Mark Sølv og ved deres Afrejse sætte alt i lovlig Stand. Men begge Bestemmelser blev uden Betydning. Thi tre Aar efter blev denne Forordning tillige med Kongens andre Love brændte som »stridende mod Guds frygt og gode Sæder«.

Kristjern den anden maatte forlade Riget, og hans Farbroder *Frederik den første* »paatog sig i den almægtige

Guds og den uadskillige Trefoldigheds Navn den Tynge og Besværing« at være Konge i Danmark, og han efterlod sig et godt Minde hos Adelen, ikke hos Folket. Kristjern den anden, havde endelig gjort Forsøg paa fra Norge at vinde Riget tilbage, men Enden blev Fangenskab i Sønderborg Slot. Nu da Frederik var død, og Adel og Gejstlighed ikke kunde enes om Kongevalget, ledtes Borgers og Bondes Tanker saa naturlig til den fangne Konge: Blev han fri og kom til Magten, da skulde den gamle Ørn snart slaa til Høgen, som den før slog til Duen, da vilde det atter kunne lysne lidt for Almuen.

Et Par ærgærrige Borgmestre i Lybeck ansaa Lejligheden for gunstig til ved Borgernes og Bøndernes Hjælp at lægge hele Danmark under deres By; de lovede Borgmestrene i København og Malmø Hjælp og i Juni 1534 landsattes en lybsk Hær nord for København under Anførsel af Grev *Kristoffer af Oldenburg*, der overalt modtog Hylding i den fangne Konges Navn. Ved dette Navn rejste Borger og Bonde paa Sjælland sig øjeblikkelig, og Adelen der gjorde ingen Modstand — den hyldede uden Indsigelse Kristjern den anden. Befalingsmanden over den Krigsmagt, der stod paa Sjælland, *Anders Bilde*, blev endog en af Kristoffers Raadgivere, og *Johan Urne* overgav 24de Juli Københavns Slot. Hermed var Sjælland vundet, og de andre Øer tillige med Skaane fulgte snart efter; Adelen underkastede sig uden Modstand, bange som den var for, at Bønderne skulde mishandle den. Men disse forholdt sig i det hele rolige, og det er først senere, da de tyske Lejetropper lærer dem det, at de til Hævn afbrænder Herregaarde og mishandler Beboerne — hvis man kan tro Beretningerne. Thi disse er i høj Grad overdrevne, og virkelig bevist er nok kun ét Tilfælde: Holger Eriksøn Rosenkrantz's Enke, Fru *Anna Meinstrup*, blev slaaet ihjel paa Sjællandsfar-Landsting 1535, fordi hun skældte ud paa Kristjern den andens Tyranni, men dette skete først i Slutningen af Krigen, da den nyvalgte Konge havde ladet Tusinder af Bønder hugge ned.

Thi nu da det kneb, enedes de jydske og fynske Stormænd om at vælge Frederik den førstes ældste Søn, Hertug *Kristian*, til Konge. Det var den 18de Avgust 1534, at Kristian den tredje blev hyldet uden for Horsens, men inden han kunde tænke paa at gøre noget for at komme i Besiddelse af Landet, maatte han sikre Holsten og Slesvig mod Angreb fra Lybeck, og i denne Mellemtid gik først Fyn tabt for ham. En af Kristjern den andens trofaste Tilhængere, den dristige Kaper, *Skipper Klement*, der til lige med Søren Norby sidst opgav deres Konges Sag og i flere Aar havde foruroliget Hansestæderne og Svenskerne paa Havet, bemægtigede sig 14de September 1534 Aalborg By og Slot. Han skal være født i Aaby Sogn i Kjær-Herred og var altsaa en Vendelbo. Han fik let sine Landsmænd, der var i høj Grad forbitrede over Undertrykkelsen, til at gøre Opstand, og snart var Bønderne paa begge Sider af Limfjorden rede til under hans Anførsel at kæmpe for deres gamle Frihed og afvælte Aaget. Flere Gaarde skal være bleven afbrændte, deriblandt de tre Bispegaarde *Segelstrop*, *Voergaard* og *Birkelse* og Herregaardene *Klarupgaard*, *Hjermlev* og *Kaas*, men de fleste adelige i Vendsyssel, Thy og Salling hylkede uden Modstand Kristjern den anden.

Af den øvrige jydske Adel samlede en Del sig i Aarhus, men da de syntes, den nyvalgte Konge tøvede for længe, og de var bange for, at Rejsningen skulde brede sig for vidt, drog de under Anførsel af Lensmanden paa Kallo, Erik Banner til Asdal, og Holger Rosenkrantz til Boller op mod Aalborg. De talte 600 Ryttere og lige saa mange Fodfolk, kun Femtedelen af den Styrke, de maatte gøre Regning paa at møde, thi Klement havde 6000 Vendelboer under sin Fane. Da han fik Bud om, at de adelige nærmede sig, rykkede han tidlig om Morgenen den 16de Oktober ud fra Aalborg og besatte Højderne ved *Nørre Svenstrup*, 1 Mil syd for Fjorden, førend de adelige mærkede det. Med den hos disse saa almindelige Foragt for de uordnede og ukrigsvante Bondeskarer angreb de hidsig og ikke sluttet



Grev Reventlow.

nok. Følgen blev en temmelig let Sejr for Bønderne. 14 Adelsmænd, blandt dem Holger Rosenkrantz, faldt, flere blev fangne, og Resten flygtede til Randers, forfulgt af Bønderne, hvis Angreb paa denne By dog blev slaaet tilbage. Paa Jyllands Østside kom Opstanden derfor ikke til at brede sig videre. En Del af Bøndernes Hær drog derimod vester paa over Viborg ned til Varde, og her afbrændte de Kongsgaarden Lundenæs og Lønborg-Slot; ogsaa i Himmerland og Salling skal en Del Herregaarde være brændt af.

Endelig havde Kristian den tredje 18de November faaet sluttet en Fred med Lybeck, der dog blot skulde gælde for Slesvig og Holsten, og nu kunde *Johan Rantzau* med alle de Tropper, Kongen kunde skaffe, ile op mod det befæstede Aalborg. Trods et tappert Forsvar erobrede Rantzau Byen ved Storm den 18de December. Nu begyndte et forfærdeligt Blodbad; 2000 Bønder, som blev indhentede, inden de kunde naa over Fjorden, blev nedhuggede, og kun Kvinder og Børn blev skaanede. Klement selv blev fangen og ført til Kolding, hvor han 9de September 1536 blev henrettet og lagt paa Stejle, efter at der først var bleven sat en Blykrone paa hans Hoved, fordi han havde modtaget Hylding i den fangne Konges Navn.

Ditmarskerne kunde Rantzau senere hen nok gaa i Forbøn for, men hvorfor skulde der vises de danske Bønder nogen Naade? Rundt om blev Oprørerne straffede strængt, og særlig gik det ud over Vendelboerne. Fra de 49 Herreder, der havde deltaget i Rejsningen, blev Bønderne indstævnedes for Viborg Landsting og dømte i »Kongens Naade og Unaade med Liv og Gods.« Livet blev skænket dem, og de, der kunde, tilbagekøbte deres Ejendom og forrige Friheder; men det var kun de færreste, de øvrige blev Fæstere. Hvert Herred maatte udstede et Brev, hvori det hedder: »Efterdi vi efterskrevne med den øvrige oprørske Almue udi Nørrejylland har os med Liv og Gods forbrudt mod den stormægtige Herre, Hr. Kristian, udvalgt Konge til Danmark, har vi for igen at løse vor Hals for slig Utroskab, Brøst og Forseelse opladt og afhændt fra

os og vore Arvinger alt vort Bøndergods og Ejendom til Kongen til evig Tid, med mindre han mildelig os be-naade vil.«

Med de nørrejydske Bønders Undertrykkelse var »Grevens Fejde«, som denne Krig kaldes, endt for Bonde-standens Vedkommende, skønt det endnu varede to Aar, inden Kristian den tredje blev anerkendt som Landets Konge. Men det var væsentlig Borgerstanden, der paa Øerne fortsatte den i Virkeligheden haabløse Kamp. Bonde-standen havde faaet et Knæk, som den aldrig forvandt, og og fra nu af er der aldrig mere Tale om væbnet Modstand. Bonden maa bøje Nakken under Aaget og taalmodig vente paa, at det en Gang igen vil dages for ham. En for-bavsende stærk Modstandskraft maa der have været hos Bonden; det ser vi bedst af, at der slet ikke kan tænkes paa at udvide Vornedskabet ud over de fire nævnte Øer, og denne Modstandskraft tyder paa, at Standens økonomiske Vilkaar maa have været forholdsvis gode. Først da i Kri-stian den fjerdes sidste og Frederik den tredjes første Re-geringsaar Bondens økonomiske Forfatning var bleven ødelagt ved de uheldige Krige, — først da var Modstands-evnen brudt, og saa fulgte Undertrykkelsen som en selv-følgelig Sag. Det viste sig atter her, at økonomisk Uaf-hængighed fører til politisk Frihed, men at politisk Frihed slet ikke kan bevares af den, der er økonomisk afhængig.

Frederik den første havde ikke vist sig som nogen Bondeven, dertil støttede han sig for meget til Adelen, og den forstod stadig at arbejde mod sit Maal: at gøre Bonden til Træl. En Forordning af denne Konge fra 1532 viser os, hvor vidt Herremændenes Dristighed kunde gaa. Man havde paa Laaland begyndt ogsaa at ville gøre *Selvejernes* Sønner til vornede og stavnsbundne, og Kongen tør ikke gaa videre end til at paabyde, at *én af dem ikke maa deles til Stavns*, men skal blive ved Faderens Gaard; de andre var derimod udsatte for at blive behandlede som stavnsbundne.

Kristian den tredje var jo lige som Faderen bleven Konge ved Adelen's Hjælp; man kunde derfor heller ikke

vente, at han, som tilmed havde maattet kæmpe med Bondestanden, skulde gøre meget for at lette det Tryk, den led under. Hvad han i den Henseende gjorde, indskrænker sig til, at han 1539 løste de Borgere i Nakskov, der var født paa Kronens Jord fra Stavnsbaandet, men forbød tillige for Fremtiden at optage vornede som Borgere i Byerne og berøvede paa den Maade de vornede et af de faa Midler, de havde til at frigøre deres Person. Hans Forordning af 1550, der forbyder at betragte Præste- og Degnesønner som vornede, vedkommer ikke Bondestanden, men den viser, hvor vidt en rovbegjærlig Adelsmand har turdet gaa.

Reformationen og den dermed følgende Omordning af Kirkegodserne blev alt andet end heldbringende for Bonden. De fleste af Kirkens Jordejendomme kom nemlig i Adels Besiddelse, og saaledes kunde Trykket blive udvidet til mange, som hidtil havde haft det læmpeligere under den gejstlige Jorddrot. Hertil kom endelig de mange Mageskifter mellem Kongerne og Adelsmænd, og disse sidste var ikke dem, der tabte ved en saadan Bytten Gods. Frederik den anden roses i stærke Udtryk, fordi han var saa villig til at mageskifte med Herremændene, og meget af det Jordegods, som ved Reformationen 1536 kunde være bleven indvunden til Fordel for Samfundet i sin Helhed, gik paa denne Maade tabt. Den danske Adel paa den Tid forstod at benytte sin Fordel, men det maa man lade den, at den var i Besiddelse af en overordentlig Dygtighed, og vilde den regere, saa sørgede den ogsaa for at gøre sig dulig og værdig dertil. Dens Hovedfejl var, at den ikke forstod at begrænse sig; overfor Bonden var den kun sjælden den Undertrykker, den senere Adel blev.

Kristian den fjerde havde for mange andre Ting at tage vare til at fæste Øjet paa Bondestandens Kaar og den Fare, der heri laa for Statens Tilbagegang. Hans ufornuftige Indblanding i Trediveaarskrigen og den deraf følgende Krig med Sverige bragte de Skarer af fjendtlige Tropper ind i Landet, hvis Indfald i Forening med de uheldige Krige og de Tab, som derved paaførtes Landets Beboere,

fremkaldte den økonomiske Odelæggelse, som gør Slutningen af det 17de Aarhundrede til en sørgelig Tid for Borger og Bonde, til Dels ogsaa for Adelen.

Medens oprindelig *Selvejrbonden* er Regelen, og *Fæstere* først fremkommer senere paa den ovenfor paaviste Maade, bliver det nu omvendt; Selvejernes Antal formindskes mere og mere. Grunden er ikke vanskelig at forstaa. Dels ligger den i de mange Mageskifter, Kongerne gjorde med Adelen, hvorved alene i de sidste 16 Aar af Frederik den andens Regering 1650 Selvejergaarde kom under Adelen, der naturligvis snart forstod at bringe Ejerne til at opgive deres Ejendomsret og blive Fæstere; dels ligger den i Beskatningsmaaden.

Selve den Ejendomsret, hvormed Bonden fra først af havde ejet sin Gaard, var i Tidernes Løb bleven underkastet forskellige Indskrænkninger. Allerede tidlig fastslaas det, at *Bonden ikke maatte sælge sin Gaard til hvem han vilde*, med mindre han først havde faldt den til sin egen Slægt. Denne Indskrænkning var i øvrigt i og for sig ikke saa uheldig, da Hensigten med den var at forhindre, at Bondejord gik ud af Bøndernes Besiddelse. Aldeles forhindre Bøndergaardens Nedlæggelse eller deres Inddragelse under Herregaarde formaaede den vel ikke, men den vanskeliggjorde det i det mindste for en længere Tid. Lige saa lidt maatte Bonden afhænde nogen Del af Gaarden, heller ikke benytte Skove, der hørte til den, som han vilde. I Overtrædelsestilfælde kunde han af Retten sættes fra Gaarden, der da gik over til en af hans Medarvinger. Selvejergaarden paalagdes der end videre visse Afgifter og Arbejde foruden den Pengeafgift til Kronen, der i Tidens Løb var traadt i Stedet for de ældre Byrder: Gæsteri, Inne, Stød og Leding. Hertil kom endnu en Pengesum, *Husbondhold*, som den kaldtes, der skulde betales til Kronen hver Gang, Gaarden skiftede Ejer. Disse Afgifter kaldtes *Gaardens Herlighed* og tilhørte oprindelig Kronen, men senere ofte den Adelsmand, som ved Køb, Pantsætning eller Mageskifte havde erhvervet sig det Krongods, hvortil Gaarden efter sin Beliggenhed hørte. Og Besiddelsen af denne Her-

lighed blev ikke sjældent et vigtigt Middel til at bringe Selvejergaarden ind under Godset som Fæstegaard.

En anden, og det maaske den væsentligste Grund til Selvejergaardenes Aftagen var den Maade, hvorpaa *Skattevæsenet* var ordnet. Saa at sige hele Afgiftsbyrden hvilede paa Borgere, Bønder og Præster. Adelen havde forstaaet at holde sig godt fri for de fleste Skatter; deres største Byrde var *Rostjenesten*, eller Forpligtelsen til at stille et vist Antal Ryttere til Krigstjeneste, naar Kongen forlangte det. Under almindelige Fredsforhold kunde de sædvanlige Statsindtægter nok slaa til. Der var jo ikke nær den store Embedsstand, vi nu behøver, og de fleste Embedsmænd var lønnede med Indtægter af Jordegods eller med Sportler. Og endelig kunde i det mindste i Slutningen af 16de og Begyndelsen af 17de Aarhundrede *Oresundstolden* afholde en stor Del af de nødvendige Udgifter. Men under en Krig eller andre overordentlige Omstændigheder slog dette langt fra til, saa maatte der paalægges *Skatter*. Den gamle Paaligningsmaade efter Bol kunde paa Grund af de forandrede Landboforhold ikke mere benyttes. Landet var da efterhaanden for Paaligningens Skyld bleven delt i *Lægder*, der skulde omfatte 10 Selvejergaarde, og som Regel maatte hvert saadant Lægd betale 20 Speciesdaler, men somme Tider betydelig mere; dette blev altsaa 2 Speciesdaler for hver Selvejergaard i Skat. Fæstebønder, ligegyldigt om det var Kronens eller Adelens, betalte halvt mod Selvejerne; Kronens Ugedagstjenere eller faste Hovbønder betalte halvt mod Fæstebønderne, men Adelens Ugedagstjenere slet intet.

I de sidste Aar af Kristian den fjerdes og de første af Frederik den tredjes Regering blev Skatternes Mængde meget besværlig, ja næsten overvældende for de fleste Selvejerbønder, især da de fremmede Krigsfolks Udsugelser havde gjort dem det endnu vanskeligere at svare Afgifterne. Men dette blev netop en stor Fristelse til at opgive sin Selvejendomsret, naar man derved kunde spare de halve Skatter, eller helt blive fri, hvis Gaardens Beliggenhed tillod Ejeren at blive Herremandens Ugedagstjener.

Det er først fra Frederik den andens Tid, at Adelen begynder at samle sig større Godser og særlig at skaffe sig Gaarde med stort Jordtilliggende. Tidligere havde deres Gaarde i Regelen ikke været store, ofte kun med to til tre Bøndergaardens Jorder, men nu viste det sig at være en Fordel at drive saa megen Jord som muligt under én Gaard, især da Adelen tilrev sig Eneret til at staldfodre Fedekvæg. Men des flere Ugedagstjenere kunde Herremanden bruge, og i de ulykkelige økonomiske Tider fra 1627 var det en stor Fristelse for Bonden at blive fri for Skatter, om denne Frihed end skulde købes ved Tab af andre Friheder. Om trent ved Aar 1650 var det da ogsaa kommen dertil, at Selvejrbøndernes Antal hele Landet over var svundet ind til henved 5000. I Jylland fandtes over Halvdelen, nemlig 3400, — men deraf dog de 2200 i Skanderborg-Len, som var Krongods, — altsaa kun 1200 i hele den øvrige Del af Halvøen; paa Fyn fandtes 603, paa Laaland mærkeligt nok 618, paa Sjælland 185, paa Langeland 55, paa Falster 2 og paa Møn — slet ingen.

Fæstebønderne havde altsaa den Fordel ikke at skulle svare saa store Skatter som Selvejerne, men dette kunde i Virkeligheden kun være en tvivlsom Fordel selv under saa slette økonomiske Forhold som de, her nærmest tænkes paa; thi denne delvise eller fuldstændige Skattefrihed var købt ved et meget trykkende Dagsværk eller *Hoveri*, som det nu i Regelen kaldes.

Fæsterens oprindelig eneste eller dog væsentligste Afgift, *Landgilden*, har egentlig ikke været trykkende. Den skulde i Følge Lovene svares, efter som den havde været fra Arilds Tid; den maatte ikke forhøjes, og naar Bønderne ved Tingsvidne har kunnet paavise, at den var bleven det, ser vi, at de altid ved Rettens Kendelse har faaet den nedsat til det Beløb, der var bevist. Men Mængden af disse Retssager beviser netop ogsaa, hvor mange Forsøg der af Herremændene er gjort for ulovlig at forhøje Landgilden, og vi kan være overbevist om, at i mange Tilfælde er disse Forsøg lykkedes.

Men Fæstebonden havde ogsaa forpligtet sig til at arbejde for Herremanden, og dette Arbejde lykkedes det temmelig hastig for Jorddroten at gøre aldeles ubestemt. De Hovbønder, der boede længere fra Hovedgaarden eller Ladegaarden gjorde i Regelen kun Hoveri — i Betydning af Markarbejde — i Pløjetid og Høst, men maatte tillige besørge Kørseler, der efter Vejlængden kaldtes *Kortægter* og *Langægter*. De nærmere boende Hovbønder eller *Ugedagstjenerne*, der meget ofte svarede til vore Husmænd, maatte derimod forrette alt muligt Arbejde ved Hovedgaarden eller Ladegaarden, thi Tjenestefolk til Gaardens Drift var den Gang saa at sige ukendte; og de maatte møde saa ofte, de blev tilsagt. Hoveriet var altsaa aldeles ubestemt, og Bestemmelserne i Lovene hjalp ikke til at gøre det mere bestemt. Kolding-Recessen af 1558 siger saaledes: »Bonden skylder sin Husbonde *Lydighed og Horighed med Ægt og Arbejde*.« Og saadanne Lovbestemmelser tillod jo at udvide Fordringerne i det uendelige.

Aldeles ubestemt har Hoveriet ikke været fra først af. De mange Retssager derom fra det 16de Aarhundrede viser, at Tvistigheder angaaende det Antal Arbejdsdage eller det Antal Ægter, der kunde fordres, er bleven paadømte paa Grundlag af Undersøgelser om, hvad der har været ydet tidligere af vedkommende Gaard, eller hvad der har været Egnens Skik og Brug. Men noget ubestemt maatte der altid klæbe ved en saadan Ordning, og Bønderne har ikke været tilbøjelige til at lade sig aftvinge flere Ydelser end nødvendigt. Vi har derfor mangfoldige Eksempler paa Retstrætter om, hvorvidt Bønderne til Hovarbejde skulde medbringe Redskaber, om de skulde arbejde paa egen Kost eller havde Ret til at fordre Kosten af Herremanden, om de skulde have Øl leveret, ja endog om det skulde være tysk eller hjemmebrygget.

Der er ingen Tvivl om, at Hoveriet er vokset, efterhaanden som Adelen mere og mere samlede sine Godser. Adelens Ret til at lægge Bondejord ind under Hovedgaarden eller samle de inddragne Gaarde til en ny større

Gaard — de saakaldte Ladegaarde — har vel egentlig aldrig været anerkendt, men faktisk bestod den og blev til Tider benyttet efter en storartet Maalestok. Hele Landsbyer forsvandt for at give Plads for Ladegaarde og derved forøgedes Ugedagstjenernes Tal, medens der blev mindre Jord til Bondestanden at leve af.

Et tydeligt Eksempel paa, hvorledes Hoveriet kunde blive udvidet udover det oprindelige ved den bedre Odyrkning af Hovedgaardens Marker, og hvorledes denne vilkaarlige Udvidelse kunde faa Rettens Bekræftelse, har vi i en Retssag mellem Bønderne under Hindsgavl Len i Fyn og Lensmanden Klavs Sehested i Aarene 1648 og 49. Bønderne klagede over, at de af Lensmanden blev meget mere besværede med Arbejde, Ægt og Hugning i Skovene, end det havde været Tilfælde under tidligere Lensmænd. Lensmanden svarede hertil, at Hoveriet maatte forøges, fordi Avlen paa Slottets Jorder var bleven meget forbedret. For øvrigt fremhævede Lensmanden, at Bønderne ogsaa tidligere havde været opsætsige mod Gregers Krabbe, som var Lensmand paa Hindsgavl fra 1627 til 1639. De havde den Gang ikke villet age mere Møg, end Jordebogen paa lagde dem, men de var den Gang af Retten bleven dømte fra deres Fæste. Under Gregers Krabbe havde Ugedagstjenkerne ogsaa klaget over, at de paa Grund af den forbedrede Avl ikke kunde overkomme Arbejdet, og de havde derfor forlangt, at deres Medtjenere i Lenet — hvilket vel maa være Hovbønderne — skulde hjælpe dem med Pløjning, Harvning, Højjærgning og andre Markarbejder. Kristian den fjerde udstedte i den Anledning efter Lensmandens Anmodning 1632 et Brev, hvori det paalægges denne at fordele Arbejdet ligelig mellem alle, og 1648 fornyede Frederik den tredje dette Paalæg. Regeringen havde altsaa den Opfattelse, at det Arbejde, Hovedgaarden havde Brug for, var det Bøndernes Pligt at udføre, ligegyldig hvad Jordebog eller Tingsvidner kunde bevise hidtil havde været fordret. Dommen kom derfor ogsaa i denne Sag til at gaa

Hindsgavl Bønder imod, og de maatte i Henhold hertil yde alt det Hoveri, Lensmændene vilde have.

Dette ubegrænsede Hoveri maatte have de mest for-
dærlige Følger for Bonden. Det blev ham umuligt at
passe sin egen Gaard, som den skulde, og der behøvedes
næppe en daarlig Høst for at sætte ham ud af Stand til at
betale sin Landgilde. Nedsætte denne kunde Herremanden
ikke godt bekvemme sig til, da derved Godsets Værdi
i Handel og Vandel vilde være bleven forringet. Man
greb da til den Udvej at eftergive ham den helt eller del-
vis for et enkelt Aar ad Gangen eller skrive ham paa Re-
stancelisten, uden dog at inddrive disse Restancer om ikke
af anden Grund, saa fordi det var umuligt at plukke Haar
af den skaldedes Hoved. Det Tab, Herremanden led ved,
at Bøndernes Jorder blev slet drevne, havde man ikke Øje
for. Den vigtigste Kapital, Bonden havde, var hans Ar-
bejdskraft, og den benyttede Herskabet til det yderste; at
det skulde kunne betale sig for Godsejerne helt at opgive
Retten til Hoveri, var en nationaløkonomisk Sætning, man
den Gang, og da for øvrigt endnu meget længere ned i
Tiden, ikke forstod. Den mest ødelæggende Del af Hove-
riet var dog de uendelige Ægter, der ofte tvang Bonden
til at være flere Dage fra sit Hjem, udpinte hans i For-
vejen daarlige Heste og tillige gav alt for stor Anledning
til Drik og Svir, for saa vidt Bonden havde Penge dertil.
Sammen med det demoraliserende i, at Bonden blev lige-
gyldig for, om han betalte sin Landgilde eller ikke, blev
hele Hoveriet den værste Plage og største Ulykke for
Bonden, og det er derfor intet Under, at det er Hoveriet,
Bønderne selv først og fremmest ønsker sig fritagne for.
Det var jo kommen, eller kom snart dertil, at *Bonden var
bleven Herremandens Tyende* og underkastet den Hustugt
og de strænge, ofte barbariske, legemlige Straffe, Tiden
mente var nødvendige at bruge overfor Tyendet.

Hvor usselt Bondestanden var stillet, ses tydelig af
Kornelius Hamsfort's Skildring fra omtrent 1580, hvor
Forholdene dog langt fra var saa elendige, som de blev

senere. Han siger blandt andet: »Den ringeste Stand i Danmark indbefatter dem, som bor i Byer og Torper og med Kvinder og Børn har Vaaning fælles med Kvæget. Hytter med Lervægge og Straatag er deres Bolig; Grovbrød, Mælk, Flæsk, Byggrød og Kaal deres Føde, Valle og Øl af Havremalt deres Drik; en Kofte af Vadmel eller Lærred, to Sko og en luvslidt Hat deres Dragt. Deres Herskab, som de kalder *Husbonde*, maa de ofte trælle for, hvilket Arbejde i Almindelighed faar Navn af *Hovtjeneste* og bestaar i, at de dyrker hans Jord, saar, høster, kører ind, saver Brænde, bygger, graver, kort sagt, der er intet, hvortil disse stakkels slaviske Mennsker jo bekvemmer sig, intet, som de, naar de tilsiges, tør vægre sig ved at gøre; thi i saa Fald vilde de blive haardt straffede. Det haardeste for denne Klasse Mennesker er, at kun en liden Del selv ejer de Gaarde, de bebor, men at de aarlig maa svare en vis Landgilde i Korn og andre Varer til Herremanden, af hvem Bønderne ogsaa i Tilfælde af Faderens Død maa fæste Gaarden for hvad han vil lade den for, eller og betale deres Frihed i dyre Domme.«

At Kristian den fjerde søgte at hjælpe Fæstebønderne paa Krongodset paa forskellige Maader, forsløg aldeles intet. De trufne Bestemmelser blev dels glemte, dels ophævede eller kunde ikke gennemføres. Hertil hørte Hoveriets Forandring til en Pengeafgift. Denne var sat meget lavt, men Tiderne var allerede den Gang saa slette, at Bønderne var ude af Stand til at betale den. 1646 tilbød han de vornede paa alle Krongodserne at købe sig fri for Vornedskabet ved at betale en Sum én Gang for alle, mindst 60 Rigsdaler. Men dels maa Vornedskabet paa Kronens Godser ikke have været den Byrde, Bønderne følte sig mest trykkede af, i det mindste hvis man skal dømme efter Lensmændenes Indberetninger. Dels havde de ikke Evne til at udrede denne Sum, og der var i alt kun 30 Bønder, der benyttede Kongens Tilbud.

Frederik den tredjes Hænder var i hans første Regeringsaar bundne saa stærkt, at han, om han end havde villet,

næppe kunde gøre noget for Bonden. Og knap var de Saar, hans Forgængers Krig med Tyskland og Sverige havde tilføjet Landet, begyndt at læges lidt, før Danmark ubesindig fremkaldte en ny Krig med Sverige, der nær havde bragt Landet Undergang som Stat, og i økonomisk Henseende ødelagde det i højeste Grad.

Krigen endte med, at Provinserne øst for Sundet tabtes, og at Kongen ved en snild Benyttelse af Forholdene naaede den Enevoldsmagt, som alle Datidens Regenter med større eller mindre Held søgte at skaffe sig. Paa Rigsdagen i København fremkom der fra Borgerskabet — Bondestanden var slet ikke repræsenteret — et Forslag dateret 7de September 1660, Dagen før Rigsdagen aabnedes, hvorefter de vornede skulde kunne købe deres Frihed »for en lidelig Penge«, nemlig fra 5 til 20 Rigsdaler efter enhvers Evne. Forslaget er næppe bleven behandlet. I alle Tilfælde fremkom Borgerskabet, efter at den gamle Haandfæstning var bleven ophævet, og Kongen i Virkeligheden var enevældig, den 24de Oktober med et nyt Forslag, at de vornede Bondesønner skulde frigives uden Betaling. Men dette og andre Forslag til Vornedskabets Ophævelse blev lagt til Side.

Fra Bønderne selv hørtes intet før den 15de November 1660, da de i København i Anledning af Arvehyldingen tilkaldte Bønder den nævnte Dag indgav et Andragende til Kongen. I dette klager de over Selvejendommens Afgaften, over Adelens mislige Omgang med Kronens Gods og med Kirkerne, men navnlig over, hvorledes »de og deres Formænd saa haardelig med Hoveri og Trældom var af Adelen belastede, fast lige som Israels Børn under Ægyptens Trældom«, og til sidst beder de Kongen »sine fattige og undertrykte Undersaatter at trøste, slig kongelig Naade den højeste Gud vil belønne«.

Mærkeligt nok omtales ikke Vornedskabet med et eneste Ord. Skulde de vornede Bønder være blevene saa vante til dette, at de ikke længere forstod at sætte Pris paa den Frihed, der var tabt herved? Eller skulde

Vornedskabet i Virkeligheden ikke have været et saa forfærdeligt Aag, som man nu i Regelen tænker sig det? Begge Dele har muligvis været Tilfældet. Bønderne paa Dragsholm Len vilde jo 1646 hellere blive paa Kongens Gods end nedsætte sig andensteds; paa Vordingborg Len erklærede de, at de aldrig kunde bekomme nogen bedre og naadigere Herre end Kongen, og paa Holbæk Len lyder Svaret fra Bønderne, at de var fri nok, thi de tjente en god Herre og Konge. Men deraf, at Vornedskabet har været læmpeligt og taaleligt paa Krongodserne, følger ingenlunde, at det samme har været Tilfældet paa de adelige Godser, og de mange Forsøg paa at unddrage sig Vornedskabet ved at blive optaget som Borger i en Købstad eller helt at flygte bort fra Landet viser, at det dog mange Steder maa have trykket haardt.

Kongerne var nu befriede for den Indskrænkning i deres Magt, Haandfæstningerne havde medført; der var nu intet, som kunde hindre dem i at lette det Aag, der hvilede paa Bonden. Men de havde ikke ret Oje derfor, og det er ikke saa underligt. Det laa slet ikke i hele Tiden at se det, og Bondestanden havde det ikke værre her, snarere bedre, end i de Lande, der var de tonegivende. De den Gang raadende økonomiske Grundsætninger gjorde det ogsaa vanskeligt at hjælpe Bonden. Og hertil kom endelig det, at de to første Enevoldskonger havde deres væsentlige Opmærksomhed henvendt paa at sikre den nys erhvervede uindskrænkede Magt.

Frederik den tredje gjorde intet for Bønderne, og hans Søn Kristian den femte gjorde ikke synderlig mere. At han den 25de Maj 1671 oprettede en ny Adel, *Greve og Baroner*, blev snarere til Skade end til Gavn for Bonden, thi de fik alle *Birkeret, Hals- og Haandsret* over deres Bønder. Birkeretten gav Godsejerne Ret til at vælge Birke-dommer og Birkeskriver og lade dem dømme mellem sig og Birkets Bønder; hvem der da lettest fik Ret, er ikke vanskeligt at forstaa, især da Herremanden kunde gøre sin Kusk eller Tjener til Birkedommer. Godsejeren blev des-

uden Skifteforvalter paa sit eget Gods, og det skal længere hen vises, hvorledes denne Lejlighed blev benyttet til at tilvende sig Besætning og lignende paa Bøndergaardene og gøre den Arv, der kunde tilfalde Bondens Børn, saa ringe som muligt. — Hals- og Haandsretten var i øvrigt ikke en Særrettighed for den ny Adel; enhver Herremand havde Hals og Haand over sine Bønder, d. v. s. Ret til at lade dem gribe, fængsle og tiltale paa deres Værneting og til at lade den afsagte Dom udføre.

Desuden fik den ny Adel *Tiendefrihed* for Hovedgaardstaksten og *Skattefrihed* ikke blot for denne, men for 300 Tdr. Hartkorn paa et Grevskab og for 100 Tdr. Hartkorn paa et Baroni. Dette blev dog ingenlunde nogen Lettelse for Bønderne, der alligevel maatte betale de samme Skatter; de gik blot i Grevens eller Baronens Lomme i Stedet for i Statens.

Skatterne blev i denne Tid stærkt forhøjede paa Grund af Krigen med Sverige og den ingenlunde billige Hofholdning. Den ny Skyldsætning af Jorderne hele Landet over, som *Ole Romer* havde udarbejdet og ledet, gavnede heller ikke Bonden. Enkelte Selvejergaarde kunde muligvis have nogen Fordel af den, men den blev væsentlig gjort for at kunne kræve Skat af en Del Jorder, der før havde været skattefri. Mange ny Sædegaarde blev oprettede, Hoveriet forøgedes mere og mere, og Jordegodset dalede i Pris. Paa denne sidste Mislighed hjalp det kun for en kort Tid, at det blev tilladt uadelige at købe og besidde adelige Sædegaarde, og Bønderne paa mange af disse saaledes solgte Godser kom kun fra Dynen og i Halmen. Thi mange af disse uadelige Godsejere og Herremænd blev ofte de værste Bondeplagere; de havde jo kun købt Godset for at tjene Penge derved. Følgen blev da ogsaa, at mange Bønder søgte at unddrage sig Forpligtelsen til at overtage den Gaard, Herremanden vilde paatvinge ham, og mange Fæstegaarde kom til at staa øde. For at bøde herpaa udstedte Kristian den femte en Forordning af 28de Januar 1682, hvori bestemtes: »Ingen Bonde eller Enke maa opsiges

eller flytte fra sin Gaard, saa længe Herremanden agter dem gode nok til samme Gaard at forestaa«, og »Hvilken Bonde, der forsiddet eller forløber sin Gaard og ikke retter sig efter Loven, maa Herremanden levere til Bremerholm, der at arbejde et Aar i Jærn«. Endvidere bestemte samme Forordning, at naar ældre Bønderkarle havde fæstet Gaarde, men ikke vilde gifte sig, skulde de lige som de yngre udskrives til Krigstjeneste. Men Følgen af disse og lignende Bestemmelser blev da ogsaa den, at mange Bønder helst vilde være ugifte for lettere ved given Lejlighed at kunne rømme ud af Landet, den eneste Maade, hvorpaa de kunde frigøre sig for det utaalelige Tryk, som hvilede paa dem. Hvorledes det i den Henseende saa ud paa de private Godser, har vi ikke bestemte Opgivelser om; men slemt maa det have været, naar paa Krongodserne, hvor Bønderne havde det bedre, en *Femtedel* af Bøndergodset laa øde.

En Bestemmelse, der i lige høj Grad ramte Selvejere og Fæstere, og som viser, hvilke forunderlige Begreber man paa den Tid havde om en fornuftig Statsøkonomi, skyldes ogsaa Kristian den femte. En Forordning af 1687 forbød nemlig »Bønder, Præster, Fogeder og Møllere« at fede Staldøksne; dette var nemlig forbeholdt Sædegaards-ejere og Købstadsfolk. Studehandelen var særlig i Jylland af overordentlig stor Betydning, da Fedekvæg var Landets vigtigste Udførselsartikel. Nu gik den næsten helt til Grunde, og lige saa galt gik det med andre Landprodukter. Sæden, som høstedes, var smaa og daarlig, og den Smule, som kunde udføres, fandt kun Købere i Norge, som ikke maatte købe Korn fra andre Lande end Danmark. Det kom dertil, at Hæren og Flaaden maatte forsynes med *Smør og Ost* fra Holland.

En god Ting gjorde dog Kristian den femte for Fæstebønderne. Fæstet, som oprindeligt havde været paa Aaremaal eller med en vis Opsigelsesfrist, var ved Kristian den tredjes Reces af 1558 bleven *Livsfæste* for Mandens Vedkommende. Denne Lov siger nemlig (4de Bogs 42de Kapitel): »Ingen Mand maa udvises af sin Gaard, som har fæstet Gaard af

sit Herskab, naar han holder den ved Hævd og Bygning og den forbedrer samt giver sit Skyld udi lave Tider«; og denne Ret udvidedes til at gælde for Enken indtil næste Fardag efter hendes Husbonds Død, »men skal de fæste deres Bolig efter deres Husbonds Død, saafremt de den vil besidde« (4de Bogs 43de Kap.). Ved Kristian den femtes danske Lov, som udstedtes 23de Juni 1683 blev disse Bestemmelser udvidede til, at Mandens Fæste skulde gælde for Enkens Livstid, hvis hun forblev ugift og naturligvis opfyldte Mandens Forpligtelser. Derimod gav Bestemmelserne af 10de Avgust 1695 om det skærpede Syn over Gaardene og Besætningens Forbliven ved fæsteledige Bøndergaarde Godsejeren en uheldig Mulighed for at forurette Fæstebonden.

For at give en Forestilling om, hvad en efter Datidens Forhold ret velstaaende Fæstegaardmand ejede, og hvorledes Herskabet, som Skifteforvalter, kunde forringe den virkelige Ejendom, hidsættes her et Skiftsbrev fra *Lindersvold* Gods i Snese Sogn, Præstø Amt. Det er rigtignok fra 1707, altsaa fem Aar efter Vornedskabets Ophævelse; men denne Tid er naturligvis for kort, til i nogen Maade at have haft Indflydelse paa Bondens økonomiske Forfatning. Oplysningerne er med Vilje hentet fra et Gods, hvis daværende Ejerinde »Fru Merthe« var meget ilde lidt af Hovbønderne, der længe efter sang en Vise om hendes Haardhed, af hvilken Vise det sidste Vers endnu den Dag i Dag mindes der i Egnen og lyder saaledes:

Gud fri os fra den onde Trolld,
— hør det, som vi bede, —
og fra Fru Merthe paa Lindersvold,
— hør os alle, Gud, med Glæde!

Skiftsbrevet lyder noget forkortet og med forandret Retskrivning saaledes:.

»Anno 1707 den 4de Marts er holden Skifte og Deling efter afgangne salig Anders Jensen, som boede og døde udi Sjolte, hvor da Velb. Merthe Sofie Urne, salig Oberst Rabe

v. Schildern¹⁾, med Fuldmægtig Oluf Christensen af Eskildstrup var mødt med 4 Vurderingsmænd . . . , med Enkens Lavvæрге saa vel som med den sal. Mands Arvinger foruden Oberstløjtnant Sten Schinkel paa Bækkeskov, Kgl. Majts. Regimentsskriver Hans Madsen i Næstved, Sgr. Peder Hansen, Ridefoged paa Totterupsholm, hvis disse havde noget at fordre.

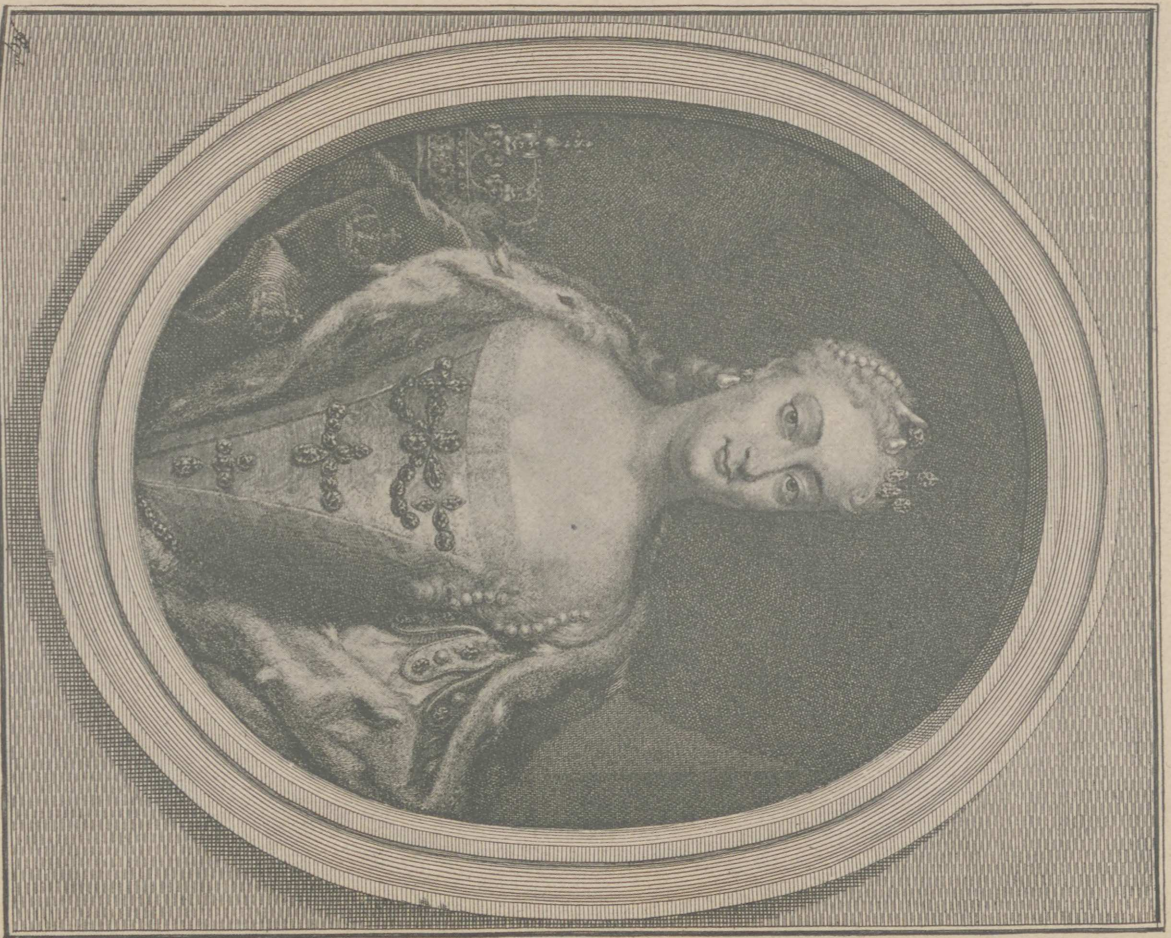
Boets Formue er, som følger:

	Rdl.	Mk.	Sk
Udi Stuen.			
Et gl. Fyrrebord med Fod og en Skuffe	2	Mk.,	
1 gl. Fyrrebænk	4	Sk.	» 2 4
1 gl. Fyrrekiste	12	Sk., 1 gl. Egekiste uden	
Laas	8	Sk.	» 1 4
1 stor sort Egekiste med Laas	2	Rd. 2 Mk.	2 2 »
1 rødt Panel samt et rødt Kandeskab	»	1	»
2 smaa Bagstole ²⁾ à 3 Sk. = 6 Sk., 1 Træderok	2	Mk., 1 gl. do. 12 Sk.	» 3 2
1 Garnhaspe	4	Sk., 1 Ege-Vraaskab ³⁾ med 3	
Rum udi og Laas	1	Rd.	1 » 4
1 Jærn-Kakkelovn med Fod	6	Rd., 1 Senge-	
sted	2	Mk.	6 2 »
1 Bolsters Underdyne	5	Rd., 1 gl. do. 1 Rd.	
2 Mk., 1 gl. Pose	1	Mk. 4 Sk.	6 3 4
1 gl. Underdyne med brune Striber	1	Rdl., 1	
Mk., 1 hjemmegj. Olmerdugs	4	Rd.. . . .	5 1 »
1 Par gl. Blaagarns Lagen	1	Mk. 8 Sk., 1 Par	
gl. Hvergarns do.	2	Mk.	» 3 8
1 hvid Hampe-Hoveddyne	1	Mk., 1 blaastribet	
do.	2	Mk.	» 3 »
1 liden Linned-Pude med Vaar	1	Mk. 8 Sk.,	
1 gult Sengetæppe	4	Sk.	» 1 12
1 lidet gl. Sengested opslaaet af Fjæle	2	Sk.	» » 2

¹⁾ Fru Merthes Mand, som var død 1680.

²⁾ Stole med Ryg.

³⁾ Et lille Skab som hænger i et Hjørne af Stuen.



Denning Sophie Magdalene.

	Rdl.	Mk.	Sk.
1 Par halvslidte hvide Strømper 6 Sk., 1 Par graa do. 8 Sk., 1 Par do. 2 Sk.	»	1	»
udi samme sorte Kiste fandtes end videre kun Enkens Klæder og 1 Par Lagener, som er pantsat af Ole Smed i Sjolte for 2 Rdl. .	2	»	»

I Kammeret:

1 gl. Dejgtrug 8 Sk., 1 gl. Fyrre-Sengested uden Klæder 2 Sk.	»	»	10
1 gl. sribet Sengeklæde 1 Mk., 2 Bikuber 2 Sk., 1 Standfjerding ¹⁾ 2 Sk.	»	1	4
1 Standtønde 4 Sk., 1 gl. Egebænk 2 Sk., 2 Karter 8 Sk.	»	»	14

I Kælderen.

2 Standerfjerdinger 2 Sk., 1 gl. Tønde med lidt Mel udi 2 Sk., 1 Egekar 3 Sk.	»	»	7
1 Ostehæk 1 Sk., 1 Flæske-Olde ²⁾ 12 Sk., 1 gl. Sildebalje 1 Sk.	»	»	14
2 gl. Standertønder 4 Sk., 1 gl. Fyrre-Kar 4 Sk., 1 Øltønde 1 Mk. 4 Sk.	»	1	12
1 do. 12 Sk., 1 do. 12 Sk., 1 Haarsigte 10 Sk., 1 Øltragt 2 Sk.	»	2	4
1 Si 1 Sk., 1 Lerhakke 4 Sk., 1 Næt med 1 Pd. Uld 6 Sk.	»	»	11
1 Kærne 4 Sk., 4 Sibøtter 8 Sk., 1 gl. Fyrre- Malkebøtte 2 Sk.	»	»	14
1 liden gl. Mælkekande 4 Sk.	»	»	4

Paa Loftet.

2 Sold 8 Sk., 1 gl. Haspe 2 Sk., 1 Skp. Vaar- hvede 12 Sk.	»	1	6
---	---	---	---

¹⁾ Standfjerding (Standtønde) er en Tønde, som ikke flyttes fra sin Plads og bruges til at gemme noget i f. Ex. Gryn, Ærter, saltet Kød o. l.

²⁾ Et Kar til at salte Flæsk i; en *Sildebalje* er en Balje til Spægesild.

	Rdl.	Mk.	Sk.
1 gl. Balje 2 Sk., 1 Skp. Hørfrø 10 Sk., 1 gl. Fyrrebord 8 Sk.	»	1	4
2 gl. Bikuber 2 Sk., 1 Skp. Hampefrø 4 Mk., 1 gl. Gryn kube ¹⁾ 2 Sk.	»	4	4
2 gl. Bikuber 4 Sk., 1 gl. Egespand 1 Sk., 1 gl. Strippe 2 Sk.	»	»	7
1 gl. Garn Haspe 2 Sk., 2 Sider Flæsk 14 Lpd. à 3 Mk. = 10 Sldlr. 2 Mk.	7	»	2
2 gl. Hække 2 Sk., 5 ¹ / ₂ Td. Havre à 1 Sldlr.	3	2	2
3 Tdr. Byg à 6 Mk. = 3 Rdl., 4 Skp. Okse- byg 3 Mk., 3 Skpr. Ærter 2 Mk. 4 Sk. .	3	5	4
1 gl. Sibotte 1 Sk., 1 gl. Sold 1 Sk., 1 gl. Standtønde 1 Sk., 1 Kornskuffe 1 Sk. .	»	»	4
4 Skp. Humle 4 Mk., 2 ¹ / ₂ Td. Maltkorn 7 Mk. 8 Sk.	1	5	8
1 gl. Hampe-Høvælv ²⁾ 3 Sk., 1 gl. Hampe- Bagreb ³⁾ 1 Sk.	»	»	4

I Køkkenet.

1 Jærngryde 3 Mk., 1 Kobberpote 1 Mk., 1 Ræk 1 Sk., 1 Kobberpande 1 Mk. . . .	»	5	1
1 pantsat Trefod (Oluf Smeds) 3 Mk. 12 Sk., ¹ / ₂ Td.-Kobberkeddel 14 Mk. 12 Sk. . .	3	»	8
1 liden Kobbergryde 8 Pd. = 4 Mk., 1 Kob- keddel 13 Pd. à 12 Sk.	2	1	12
1 gl. do. Fjerdings 9 Mk. 12 Sk., 1 Keddelkrog 8 Sk., 1 Haandkværn 2 Mk.	2	»	4
1 Malmpande 1 Mk. 8 Sk., 1 Kornsold 3 Sk., 1 gl. Kornsigte 1 Sk.	»	1	12
1 Malkekande 4 Sk., 1 gl. Spand 2 Sk., 1 gl. Vinfod 4 Sk.	»	»	10

¹⁾ En Kurv til Gryn.²⁾ Et Reb til at snurre rundt om Siderne af Hølæsset, at Høet ikke skal glide ud.³⁾ Et Reb, hvormed Læssetræet paa et Hølæs bindes fast til Bagvognen.

	Rdl.	Mk.	Sk.
1 stor Træ-Egebalje 4 Sk., 1 Trug-Stol ¹⁾ 1 Sk., 1 Brage ²⁾ 4 Sk.	»	»	9
1 Slibetrug 1 Sk., 1 Grisetrug 2 Sk., 1 Bliksi 1 Sk., 1 Hampe-Hilde 1 Sk.	»	»	5

Paa Loftet over Bryggerset.

1 Plov med Jærn og Akse 8 Mk., Ringtømmer af Navr ³⁾ til 2 Hjul 10 Sk.	1	2	10
3 Akse-Stokke af Bøg 12 Sk., 2 Hjulnav 4 Sk., 3 Haartojer 6 Sk.	»	1	6
1 Hampe-Bagreb 3 Sk., 1 gl. Egekar 1 Mk. 2 Sk.	»	1	5

Jærnfang.

2 store Naver 2 Mk., 1 Lundstikke-Naver 3 Sk., 2 smaa Vimler 3 Sk.	»	2	6
1 Buesav 4 Sk., 1 Huggejærn 2 Sk., 1 Baand- kniv 6 Sk., 2 Svinetrug 6 Sk.	»	2	6
Plovredskab, som fandtes i Gaarden 8 Sk., 1 Skærekiste med Kniv 12 Sk.	»	1	4

Korn i Laden.

2 Vægge Rug til 2 Tdr. à 7 Mk. = 14 Mk., 2 Vægge Byg 7 Tdr. à 6 Mk. = 7 Rd.	9	2	»
¹ / ₂ Væg Blandkorn = ¹ / ₂ Td. = 6 Mk., 3 Traver Havre (til Hestene)	1	»	»
2 Læs Vikker = 4 Skp. = 5 Mk. 8 Sk., ¹ / ₂ Væg Hø = 4 ¹ / ₂ Læs à 4 Mk. = 3 Rd.	4	»	8

End videre fandtes i Boligen, som ikke var registreret:

2 Hvergarns Lagen 2 Mk. 8 Sk., 1 Par Blaar- garns Lagen 3 Mk.	»	5	8
--	---	---	---

¹⁾ En Fod til at sætte et Trug paa.

²⁾ Brage eller Bryde, Redskab til Hørbrydning.

³⁾ Et Træ med glat, hvid Ved (*Acer campestre* L.)

	Rdl.	Mk.	Sk.
1 Hørgarns Dug 12 Sk., 1 Blaargarns do. 10 Sk., 3 Pudevaar 1 Mk. 8 Sk.	»	5	4
5 Stkr. Hørgarn 2 ¹ / ₂ Pd. à 18 Sk. = 2 Mk. 13 Sk., 22 Nøgler Blaargarn 9 Mk. 8 Sk.	2	»	5
1 Bosse 2 Mk., 2 Bistader hos N. Pedersen i Brønderup, hvoraf Enken angav at eje Halvdelen vurderet til 1 Rd.	1	2	»
1 Læs Langhalm 1 Rd., 5 ¹ / ₂ Td. aftærsket Havre à 4 Mk.	4	4	»
Boets Formue er saaledes udi efterfølgende Summer	150	3	11
eller 225 Sldl. 3 Mk. 11 Sk.			

Derimod er *Boets Besvær*:

a. Gaardens Brøstfældighed:

Stuelængen 15 Fag Hus.

	Sldl.	Mk.	Sk.
Den østre Gavl vil repareres med Tømmer og alt for	1	2	»
2 Stolper at indsætte 1 Sldl., 7 Læs Langhalm over samme Længe 12 Dlr. 3 Mk. 12 Sk.	13	3	12
7 Læs Torv at rygge med 1 Dlr. 3 Mk., 3 Stolper med Arbejde 1 Dlr. 2 Mk.	2	5	»
2 Vindskeer 3 Mk., 2 Sylder 1 Mk., 1 Bjælke vil koste 1 Dlr.	2	»	»

Staldlængen.

Skillerum mellem Stalden og Loen 3 Mk.	»	3	»
1 Dør for Stalden 1 Mk. 8 Sk., 1 do. for Loen 2 Mk., 1 do. 8 Sk.	1	»	»
Loft over Bryggerset, 3 Vægge, 3 Tylter Brædder à 14 Mk.	10	2	»
Vognleje at hente dem 1 Dlr., Arbejdsløn 1 Dlr. 2 Mk.	2	2	»
Loft over Kammerset 2 Fag, 2 Tylter à 14 Mk. = 7 Dlr., Vognleje 2 Mk.	7	2	»

	Sldl.	Mk.	Sk.
Arbejdslø 1 Dlr., 4 Tylt Lægter 4 Dlr., Vogn- leje 1 Dlr., Arbejdslø 2 Mk.	5	2	»
5 Vinduer i Stuen vil forbedres med 1 Dlr. 2 Mk., Skorsten, Bagerovn er udygtig, skal kost af ny 75 Dlr.	76	2	»

Den østre Længe 6 Fag.

2 Læs Langhalm med Arbejdslø 3 Dlr. 3 Mk., Længen at rette 1 Dl. 2 Mk.	5	1	»
Den søndre Gavl vil koste at reparere 1 Dl. 1 Mk., den nordre 1 Dlr.	2	1	»
1 Port med Arbejdslø	3	»	»

Den søndre Længe 6 Fag.

1 Port 3 Dlr., Laden forbedres med 1 Mk. 8 Sk.	3	1	8
Samme Længe at tørve ¹⁾ 2 Læs 2 Mk. . . .	»	2	»
Den østre Gavl forbedres 1 Dlr. 1 Mk. 4 Vind- skeer 1 Dlr. 2 Mk.	2	3	»
1 Læs Langhalm med Vidjer, Vænder ²⁾ og Ar- bejdslø	2	2	8

Gadelængen 10 Fag.

2 Bjælker med Arbejdslø 2 Dlr., 1 Sparre at indsætte 1 Mk. 8 Sk.	2	1	8
3 ¹ / ₂ Læs Langhalm med Vidjer 6 Dlr. 2 Mk. 4 Sk., 3 Vindskeer 1 Dlr. 8 Sk.	7	2	12
Lejde ³⁾ o. s. v. 6 Vægge 2 Dlr., 2 Læs Tørv 2 Mk., 1 Syld ⁴⁾ 8 Sk.	2	2	8

¹⁾ o: Rygning med Græstørv, der den Gang var det almindelige over hele Landet.

²⁾ De Grene, der flettes mellem Tømret i Væggen paa et klinet Hus. Ordet er Flertal af »Vaand«.

³⁾ o: Remstykke, det øverste Tømmer i Væggen langs med og under Taget.

⁴⁾ Det Stykke Tømmer, som hviler paa Grunden, og hvori Stolperne fastgøres.

	Sldl.	Mk.	Sk.
1 Led for Haven 1 Mk. 8 Sk., 4 Døre at rette og beslaa 2 Dlr.	2	1	8

Gærderne til Gaarden.

780 Favne med Tjørn og Stavre at lukke à 3 Sk.	36	2	4
Skov-Vængeleddet og Mellemeleddet med Stolper og Arbejde	1	3	11
Ymper, Humlekuler og Pil findes rigtig efter Loven. ¹⁾			

Jorden til Gaarden.

Rugmarken er besaaet forsvarlig.

I <i>Bygmarken</i> : 1 Td. Ld. [6 Skp.], hvilket skal lægges, siden pløjes og harves à Skp. Ld. 2 Mk. = 3 Dlr., 1 Td. Byg 1 Dlr. 2 Mk. »	4	2
I 1ste Vænge ved Gaarden 2 Td. Ld. lægge, pløje og harve »	»	6
Kornet 2 Td. = 3 Dlr., <i>Havrejord</i> 2 Td. Ld. à 2 Dlr. = 4 Dlr., Havre 1 Dlr. 2 Mk. . »	8	2
I <i>Skovvænget</i> 1 Td. Ld. Bygld. Jord = 3 Dlr., Kornet 1 Dl. 2 Mk. »	»	3

Herskabets Prætentioner.

Hoveriet til 1ste Maj 160 Favne Gærder fuld- lukkes med 8 Læs Tjørn à 1 Mk. = 2 Dlr., Stave 200 = 1 Dlr. 8 Sk., Arbejds løn 2 Mk.	3	2	8
Hovjorden 1 Td. Ld. Bygland at lægge 1 Dlr. 2 Mk., Havrejord $\frac{1}{2}$ Td. Ld. 3 Mk. . . »	2	1	

Kgl. Skatter til 1ste Maj af

2 Td. 7 Skpr. 2 Alb. i April Kvartal à 2 Mk.	1	1	14
--	---	---	----

¹⁾ Efter »Danske Lov« 3—13—18 skal hver Bonde aarlig lægge 3 Humlekuler, 3 Ymper Abild, Pære eller andre gode Træer, og desforuden plante 10 Pile.

	Sldl.	Mk.	Sk.
<i>Gaardens Besætning.</i> Efter Kgl. Forordning			
er denne Gaard ikkun anset som halv og			
derfor halv Besætning, nemlig 4 Bæster:			
1 Par Rejsebæster til Husbondens og Gaard-			
ens Brug koster 32 Dlr., 1 andet Par			
24 Dlr.	56	»	»
1 Plov med alt sit Behør, som er Seler og			
Skagler	6	»	»
1 Vogn med Behør 14 Dlr., 1 Træharve 1 Dlr.			
2 Mk.	15	2	»

Den sal. Mands Begravelses Bekostning.

Præsten for Ligpræken 4 Dlr. 2 Mk., Degnen			
1 Dlr. 1 Mk., Jord og Klokke 3 Mk. . .	6	2	»
Ligkisten, dertil havde Enken selv Planker,			
men Arbejds løn	2	3	8
1 Ligklæde laant 12 Sk.	»	»	12
2 Td. Øl til dem, som bar Liget efter gl. Ret			
og Vedtægt 5 Dlr., Brændevin 2 Mk., Lys			
12 Sk.	5	2	12

Husholdningen til 1ste Maj.

3 Td. Rug à 7 Mk. = 5 Dlr. 1 Mk.; $1\frac{1}{2}$ Td.			
Byg til Gryn 2 Dlr. 1 Mk.	7	2	»
2 Td. Malt à 7 Mk. = 5 Dlr. 2 Mk.; 1 Fjer-			
ding Sild 1 Dlr. 2 Mk.	5	»	»
3 Ldp. Flæsk 3 Dlr., $\frac{1}{16}$ Td. Smør 1 Dlr. 2			
Mk., $\frac{1}{2}$ Skp. Salt 1 Mk. 8 Sk.	4	3	8
$\frac{1}{8}$ Skp. fint Salt 8 Sk., Lys og Tjære til For-			
nødenhed 1 Dlr.	1	»	8

Folkelønnen.

En Karl for $\frac{1}{2}$ Aar efter Forordningen 10 Dlr.,			
en Dreng 5 Dlr.	15	»	»
En Pige 4 Dlr.	4	»	»
Enken ønskede sin Begravelse som den sal.			

	Sldl.	Mk.	Sk.
Mands, der androg 15 Rdl. 1 Mk., skal			
hun faa, hvis Boet tilstrækker	15	1	»

Skiftets Bekostning.

Tillysning til Tinget 1 Mk. 10 Sk.	»	1	10
Stempelpapir til Kundgørelserne 1 Mk. 8 Sk.,			
2 Mænd for deres Forkyndelse 2 Mk.. . . .	»	3	8
Skifteforvalteren 1 Dlr., 4 Vurderingsmænd à			
2 Mk., 2 Dlr.	3	»	»
Skiftebrevet paa 5 Ark à 3 Mk.	3	3	»
Summa paa Boets Udgifter og Besværinger .	326	1	3
eller (213 Rdl. 3 Mk. 3 Sk.)			

»Boets Formue og Indtægter: 225 Sldl. 3 Mk. 11 Sk., saa fattes Boets Indtægter ikke kan svare Udgifterne, altsaa kan ikke de foran anførte 15 Dlr. 1 Mk. til Enkens Begravelse blive hende godtgjort.«

Som nævnt i Indledningen til Skiftebrevet var Ridefogeden paa Totterupholm til Stede og fordrede efter Forordningen af 10. Avgust 1695, der fastsatte, at en Gaard ikke maatte bortfæstes uden Besætning, 4 Heste = 40 Dlr., Vogn, Plov og Harve = 12 Dlr. udlagt til sit Herskab. Dette kunde Skifteretten ikke gaa ind paa, da Gaarden den 12te April 1681 af General-Admiral Niels Juel, som den Gang ejede Totterupholm, til den afdøde var bortfæstet som en død Gaard, og inden den nævnte Forordning var udstedt.

Skiftebrevet tyder paa, at Boets Værdi i Virkeligheden har været større end Resultatet viser. Underskudet fremkommer nemlig ved »Gaardfæld«, det vil sige Udsættelser paa Gaardens Bygninger, og disse Udsættelser har næppe været aldeles nødvendige, og dernæst ved Istandsættelse af Gærder, som i Virkeligheden kun burde være anført til Arbejdslønnens Værdi, da der var tilstrækkelig Skov til Gaarden, til deri at hugge Gærdselet. Besætningen kan heller ikke regnes som Udgift, da Gaarden besad den lov-

befalede Besætning. Men herved naaede Herskabet at undgaa Udbetaling af Arv og fik Gaarden givet en større Værdi, end den ellers vilde have. Dog selv om disse Ting ikke var fradraget Boet, vilde det ikke være Bevis paa nogen synderlig god Tilstand, især da der let kunde paa-vises mange Skiftebreve med endnu sørgeligere Beviser for, hvor usselt Bonden egentlig levede.

Et noget bedre Indtryk gør Skiftebrevene fra Krongodserne, og til Sammenligning anføres her et Uddrag af et Skiftebrev efter en Gaardmand i Aaside, Snese Sogn. Denne Gaard hørte til Krongodset paa Vordingborg Amt, som tilligemed Jungshoved Len var bleven overladt Kristian den femtes Broder, Prins Jørgen, som livsvarigt Len. Da Godset blev overdraget ham var det i en daarlig Forfatning, siden der 1660 alene i Vordingborg Len fandtes 194 øde Gaarde og 58 øde Huse; men inden Prinsens Død 1708 som den engelske Dronning Annas Ægtemand »var Godset ved god Magt«, som det hedder i Overleveringsdokumenterne af 1714.

Af Skiftebrevet anføres her i det enkelte blot det, der angaar Besætningen, hvortil regnedes foruden alle Husdyrene Arbejdsvogne, Plove, Harver, undertiden ogsaa Sele-tøjer.

Sldl. Mk. Sk.

Bæster.

2 graa Hestføl, 5 Aar, 20 Sldl. 1 rød Hoppe,			
6 Aar, 9 Sldl.	29	»	»
1 graa do., 4 Aar, 9 Dlr., 1 graa Hest, 7 Aar,			
7 Dlr., 1 graa Hoppe, 10 Aar, 8 Dlr. . .	24	»	»
1 gl. sort Hoppe, 16 Aar, 1 Sldl. 2 Mk., en			
gl. brun Hest, 20 Aar, 1 Sldl.	2	1	»
	55	2	»

Kvæg.

1 rødhjælmet Ko, 6 Aar, 8 Dlr., 1 rødbrun-			
stjærnet do., 7 Aar, 8 Sldl.	16	»	»

	Sldl.	Mk.	Sk.
1 rødhjælmet Stud, 5 Aar, 8 Sldl. 1 rødhjælmet og spejlet do., 5 Aar, 9 Sldl.	17	»	»
1 rødhjælmet Studling, 3 Aar, 6 Dlr., 1 rød- brun stjærnet do., 3 Aar, 5 Sldl.	11	»	»
1 rødhjælmet Kvie, 5 Aar, 8 Dlr. 2 Mk., 1 ravnsort do., 4 Aar, 7 Sldl.	15	2	»
1 rødstjærnet Kvie, 3 Aar, 5 Sldl., 1 hvid- skjoldet do. 5 Sldl.	10	»	»
	69	2	»

Faar.

13 Faar à 1 Sldl. = 13 Sldl., 7 Lam à 2 Mk. = 3 Sldl. 2 Mk.	16	2	»
--	----	---	---

Svin.

4 Galtesvin à 1 Sldl. = 4 Sldl., 2 gl. Sosvin = 2 Sldl.	6	»	»
6 Ungsvin à 3 Mk. = 4 Sldl. 2 Mk., 3 min- dre do. à 1 Mk. = 3 Mk.	5	1	»
10 Smaagrise à 8 Sk.	1	1	»
	29	»	»

Gæs.

2 Gæs à 24 Sk. = 3 Mk., 1 Gase 1 Mk., 6 Gæslinger à 8 Sk. = 3 Mk.	1	3	»
--	---	---	---

Avlsredskaber.

1 Færdselsvogn med Behør 3 Sldl. 2 Mk., 1 gl. do. med Haver ¹⁾ 2 Sldl.	1	3	»
1 Plov med Jærn, Jærnakse og Tiste 3 Sldl., en gl. do. 1 Sldl. 2 Mk.	4	2	»
1 Træhave 8 Sk., 1 Slæde 2 Sk., 1 Slibesten 1 Mk., 1 Skærekiste 2 Mk.	»	3	10
1 Tækkestige	»	1	»
	11	»	10

¹⁾ Den af Lægter lavede Fadning, som bruges ved Indhøstning af Hø og Sæd.

Hele Besætningen vurderes altsaa til 166 Sldl. 3 Mk. 10 Sk. og synes at have været usædvanlig god for en af Datidens Bøndergaarde; ved den tidligere omtalte Gaard var Besætningen kun vurderet til 77 Sldl. og Hestene var der sat til en meget højere Pris, aabenbart med Vilje for at tvinge den kommende Fæster til at holde saa gode Heste som muligt, medens der mærkelig nok hverken nævnes Køer, Faar, Svin eller Fjerkræ. Boet i Gaarden i Aaside vurderes i det hele til 222 Sldl. 2 Mk. 13 Sk. (Besætningen tilhørte jo den Gang endnu Fæsteren.) Fortegnelsen over Gælden er ganske interessant, blandt andet ser man, at Tjenestekarlen har forstaaet at lægge sig en efter Datidens Forhold ganske betydelig Sum op; men Karlelønningen var ogsaa af Regeringen ved en Forordning sat til det anseelige Beløb 20 Sldl. eller lige saa meget som et Par unge gode Køreheste vurderedes til.

Sldl. Mk. Sk.

Boets Gjæld.

Laant til den sal. Kvindes Begravelse af sin			
Tjenestekarl	15	»	»
Niels Hansen (Fæsteren) forlanger sin Begravelse lige imod	15	»	»
Erik Hansen, Næstved, for Fisk og Sild	2	»	»
Anders Smed i Snesere for Smedearbejde	»	3	»
Til Jep Ibsen i Snesere for sin Anpart til			
Esen-Bro	»	1	8
Til samme Gregers Andersen (Tjenestekarlen)			
Løn	10	»	»
Restancer til Herskabet	9	2	2
Skifteomkostninger	6	2	»

Boets Besvær og bortskyldig Gæld 89 2 10

Det har været en dygtig Skifteforvalter, som har haft dette Bo under Behandling. Skifteomkostningerne har han ikke beregnet for højt; men tæller man Gjælden efter; bliver det virkelige Beløb kun 59 Sldl. » Mk. 10 Sk

Boets virkelige Beløb bliver da 163 Sldl. 2 Mk. 3 Sk. og ikke, som det i Skiftebrevet er angivet 133 Sldl. 1 Mk. 3 Sk. Hvor de 30 Sldl. er gaaet hen, kan der vel ikke godt være Tvivl om. Dette Beløb fordeler Skifteforvalteren saaledes, at Faderen faar 66 Sldl. 2 Mk. $9\frac{1}{2}$ Sk., 1 Søn 26 Sldl. 2 Mk. $10\frac{2}{5}$ Sk., hver Datter 13 Sldl. 1 Mk. $5\frac{1}{5}$ Sk., men saa maa 2 af de 5 Døtre, der var, ingen Arv have faaet.

Til endnu yderligere Oplysning om Bondens økonomiske Tilstand paa denne Tid tilføjes her Resultatet af 7 Skifter alle fra Krongodset i Sydsjælland; fra private Godser vilde Resultatet være endnu ringere. Med Hensyn til Udbetalingen af Arven, naar en saadan fandtes, maa man erindre, at den *aldrig* skete i Penge; den blev udlagt til Arvingerne i Sengklæder, Gangklæder, Kreaturer o. lign. Boerne er følgende:

1) 13. Decbr 1698 efter en Husmand og Væver; Enke og 3 Børn: Formue 41 Sldl. 3 Mk. 8 Sk.; Gæld 17 Sldl. » Mk 4 Sk.; Arv 24 Sldl. 3 Mk. 4 Sk.

2) 24. Decbr. 1698 efter en Husmands Hustru; Enke-mand og 2 Børn: Formuen 20 Sldl. 1 Mk. 11 Sk.; Gæld 19 Sldl. 2 Mk. 8 Sk.; Arv 3 Mk. 8 Sk.

3) 28. Febr. 1699 efter en Gaardmands Hustru; Enke-mand og 2 Sønner: Formue 145 Sldl. 1 Mk. 4 Sk.; Gæld 60 Sldl. 1 Mk. 15 Sk.; Arv 84 Sldl. 2 Mk. 5 Sk.

4) 25. Maj 1701 efter en Gaardmand; Enke og 1 Barn: Formue 219 Sldl. 1 Mk. 4 Sk.; Gæld 172 Sldl. 1 Mk. » Sk.; Arv 46 Sldl. 3 Mk. 4 Sk.

5) 27. Juni 1702 efter en Gaardmands Hustru; Enke-mand og 6 Børn: Formue 377 Sldl. 1 Mk. 6 Sk.; Gæld 101 Rdl. 3 Mk. » Sk.; Arv 275 Sldl. 2 Mk. 6 Sk.

6) 24. Jan. 1703 efter en Gaardmands Hustru; Enke-mand og 4 Børn: Formue 212 Sldl. 1 Mk. 4 Sk.; Gæld 212 Sldl. 1 Mk. 2 Sk.; Arv 0.

7) 25. Jan. 1703 efter en Gaardmands Hustru; Enke-

mand og 1 Søn: Formue 160 Sldl. 1 Mk. 4 Sk.; Gæld 313 Sldl. 3 Mk. $4\frac{8}{15}$ Sk.; Arv 0.

• De to sidste Skiftebreve viser ganske tydelig, hvorledes Herskabet forstod at benytte Loven om Besætningens Forbliven ved Gaarden og det skærpede Gaardsyn til at klæde Bonden fuldstændig af. Men Prins Georgs Lensgods var ogsaa fra 1683 til 1714 under Bestyrelse af *Siegfried von Plessen*, »Landets dygtige Finansminister« fra 1692 til 1770, som ved sin Død efterlod sine 3 Sønner saa stor en Formue — han var en fattig Adelsmand fra Meklenborg og som ung bleven Page hos Prins Georg —, at de kunde købe Godserne: Fussingo, Odden, Stensbæk, Selso, Lindholm, Glorup, Salzau, Førslov, Harrestedgaard, Gunderslovholm, Salto, Fuglebjærggaard, Fodbygaard og Næsbyholm.

Ganske vist forekommer der Udtalelser, der ikke skildrer Bondens økonomiske Tilstand saa slet, ja det er endog muligt, at Tiden fra 1690 til 1710 viser Fremgang i denne Henseende. Saaledes siger en fransk Rejsende *de Vrigny* i Aaret 1702: »Jeg blev overrasket ved paa Vejen mellem Helsingør og København at træffe vel møblerede Bønderhuse. Jeg gik ind i nogle af dem, og ikke at tale om gode Senge og Fjærdyner, som findes allevegne i Danmark, ser man i saadanne Huse Tapeter, Bænke, dækkede med gode Puder eller Hynder, smukke Skabe, Malerier, Fajance i Mængde og undertiden endog Ure. De franske Bønder er rene Tiggere i Sammenligning med dem.« Man kunde let fristes til at tro, at den gode Franskmand har set med lidt for venlige Øjne paa Tilstanden. Møbler, Fajance og navnlig Malerier fandtes der vist ikke meget af i nogen Bondegaard paa den Tid, og har end Forholdene omkring Aaret 1700 været lidt bedre end før, saa blev de snart langt, langt værre end nogensinde tidligere. Gehejmerraad *Otto Krabbes* Klage 1701 over Godsejernes Formuesvilkaar tyder heller ikke paa synderlig Velstand hos Bønderne. Han siger der om Proprietæerne: »de kan for Fattigdom ikke forstrække eller hjælpe selv deres Gods

som vi andre. Jeg vil tage mig selv til Eksempel, at Gud straffe mig, om jeg ikke har nogle og hvert Aar ladet ligge usolgt over 1000 Tdr. Korn til mine Bønders Sæd og Sommerføde, item udlagt det meste af April og Juli Kvartal Skatter. Hvorledes kan en fattig Proprietær eller Enke gøre dette?»

Ved Slutningen af det 17de Aarhundrede er da Bondens økonomiske Tilstand slet over hele Landet, men paa Sjælland, Laaland, Falster og Møn kommer tunge Baand paa den personlige Frihed: Bonden var vorned og stavnsbunden; han havde ikke Ret til at forlade det Gods, han var født paa; han skulde modtage den Gaard, Herremanden vilde give ham i Fæste, og denne Gaard kunde han ikke frasige sig »uden skellig Grund«, han maatte udføre et altid demoraliserende, i Regelen trykkende og for hans egen Bedrift ødelæggende Hoveri, der var aldeles afhængigt af Godsejerens eller snarere Ridefogdens Godtbefindende; han var under dette Hovarbejde underkastet den største Vilkaarlighed, udsat for Rigestfogdens Pisk, for Hundehul, for Træhest, for den spanske Kappe eller Gabestokken; han var endelig berøvet al Udsigt til ved Domstolenes Hjælp at skaffe sig den Ret, han i Følge Loven skulde have.

Da lysnede det lidt for Bonden. Der var rundt om i Evropa begyndt at fremkomme andre økonomiske Grundsatninger end de, man tidligere havde kendt, eller i det mindste en skarp Kritik af de gamle. At Interessen for de økonomiske og statistiske eller, som man kaldte dem, politiske Spørgsmaal her i Danmark var stor paa den Tid, har vi et tydeligt Bevis for i en Udtalelse om en tysk Læge *Wolfen*, en Broder til Frederik den fjerdes Livlæge og Bibliothekar. Han kom herind 1696 og i Zedlers Universalleksikon siges om ham, at »han i København kom til en By, hvor han ikke blot fandt de fortrinligste Læger men

ogsaa rigtig dygtige Politikere og fuldkomne Statsmænd; hans Broder var en sand Politiker, og efter dennes Opfordring satte han sig selv ind i de politiske Videnskaber, hvorved Omgangen med en hel Del politisk dannede Mænd hjalp ham meget«.

Det er da let forklarligt, at Frederik den fjerde, der i det hele bestræbte sig for at se selv paa Sagerne, har dannet sig den Overbevisning, at der maatte gøres noget alvorligt for at ophjælpe Bondestanden. Flere frisindede Godsejere havde ikke været bange for at udtale den Mening, at Bønderne snarere vilde blive paa deres Fødested, naar de var fri, end naar de var tvungne dertil som vornede. Thi det, Vornedskabets Forsvarere stadig frygtede for, var, at Bonden som fri skulde flytte bort fra Godset, og Herremændene derved miste den nødvendige Arbejdskraft baade til Hovedgaardene og til Bøndergaardene.

Straks efter sin Tronbestigelse den 25. August 1699 frigav *Frederik den fjerde* de vornede paa Jægerspris Gods, og den 21. Februar 1702 udstedte han en Forordning, hvorved *Vornedskabet »til evig Tid« ophævedes* for alle de Bønder, som var fødte efter hans Regeringstiltrædelse, eller som fødtes for Fremtiden. I denne Forordning siger Kongen, at han ophævede Vornedskabet, for at Bønderne skulde faa »des mere Lyst, Mod og Hjærte til at være arbejdsomme, flittige og vindskibelige, ja til at vove Livet for os og Fædrelandet.« Det var ikke alene Hensigten, at Bondens Tilstand som Landbruger derved skulde blive mere tiltalende for ham, men man ventede, at de Bønder, der ikke kunde finde Beskæftigelse i Agerbruget, vilde ernære sig ved Haandværk og Søfart, da de ikke mere var bundne til deres Fødested.

Samme Forordning bestemte videre, at Bønderkarle fra de Landsdele, hvor der intet Vornedskab fandtes, vedblev at være fri, naar de tog Ophold paa Sjælland og de tre andre Øer; tidligere var de nemlig derved blevne vornede. Godsejerne *maatte ikke sælge deres vornede*, og mod en Erstatning af ikke over 30—50 Rdlr. skulde der gives enhver



Nachmeyer sc.

J. H. E. Bernstorff.

Karl Frihed, naar han forlangte det. *Fæstebønderne maatte ikke mod deres Vilje sættes fra Gaarden eller tvinges til at overtage øde og ubeboede Gaarde*, men skulde for Livstid beholde de Gaarde, de havde eller fik i Fæste. Endelig blev alle vornede, der en vis Tid havde opholdt sig udenfor deres Fødegods, fri for »Fødestavns Tiltale«.

Det er klart, at Frederik den fjerde havde til Hensigt ved denne Forordning at skabe en ny og heldig Tilstand for Bonden, men Maalet naaedes rigtig nok ikke, og Grunden var først og fremmest den, at en Forbedring af de økonomiske Vilkaar ikke blev tilvejebragt derved. Om denne efter længere Tids Forløb kunde være naaet ad den Vej, er umuligt at sige; thi snart lænkedes Bonden, og det *hele Landets* Bondestand, i Baand, der næsten blev tungere og haardere end det gamle, i alt Fald langt mere ødelæggende, fordi de tyngede overalt. Men fik Forordningen end ikke naaet, hvad den vilde, saa fik den dog senere, da der blev Tale om at løse de ny Lænker, en overordentlig stor Betydning. Den blev da et vægtigt Vaaben i deres Hænder, der kæmpede for Bondefriheden; den stod som et endnu ikke indløst Kongeløfte som en stadig Protest mod de senere haarde Indskrænkninger i Bondens Frihed.

Det var dog ikke saaledes, som den sædvanlige Beretning lyder, Frederik den fjerde selv, der bandt med den ene Haand, hvad han løste med den anden, lænkede i den ene Time, hvad han havde frigjort i den anden. Vel indførte han ved Forordningen af 22. Februar 1701 *Landeværnet* eller *Landmilitzen*, *men til denne knyttede han intet Stavnsbaand*.

Landmilitzen blev dannet ved at der af hvert Lægd, som nu blev bestemt til 20 Tdr. Hartkorn, senere til 32 Tdr. Hartkorn, skulde stilles 1 Karl til Krigstjeneste i 6 Aar. Tjenesten var tilsyneladende ikke stræng; thi i Sommertiden skulde der kun ekserceres hver Søndag 2 Timer og om Vinteren hver anden Søndag 1 Time; desuden skulde de udskrevne deltage i Kompagni-, Bataljons- og Regiments-eksercits 12 Dage om Aaret. I Virkeligheden bliver altsaa

Tjenestetiden kun forsvindende mod den der nu fordres, og dertil kom, at med Undtagelse af Søndagene og Manøvre-dagene kunde den udskrevne Soldat blive ved sit Hjem og passe Arbejdet der. Men alligevel følte denne Forpligtelse som en frygtelig Tyngde, og Karlene søgte paa alle Maader at unddrage sig Udskrivningen.

Grundene hertil er ikke vanskelige at forstaa. Soldatertjenesten kan være ubehagelig nok nu om Dage, men den Gang var den et rent Helvede. Man aner næppe de Raaheder og Mishandlinger, Soldaten var udsat for af de tyske Officerer og Underofficerer, og de militære Straffebestemmelser overgaar i Grumhed og Barbariskhed alt, hvad man kan tænke sig. Men der var dog endnu andre Forhold, som gjorde det umuligt, at de tilsigtede Forbedringer i Bondestandens Kaar blev opnaaede, og ganske uden Skyld heri var Frederik den fjerde ikke trods hans virkelige Kærlighed til den fortrykte Bonde.

Det havde tidligere været saaledes, at Bondekarlen kunde forlade det Sogn, han var i, naar han havde »Pas« fra Præsten og sin Husbond, men Frederik den fjerde udstedte en Forordning, i Følge hvilken Karlen desuden skulde have Pas fra Herremanden paa Godset. Der kan næppe være Tvivl om, at Meningens var den: naar Karlen ikke var udskreven til Soldat, *skulde* Herremanden give ham dette Pas, hvis det blev forlangt. Men det blev snart almindelig forandret til, at Herremanden betragtede det som en *Naade* at give et saadant Pas. Herremanden var jo ansvarlig for, at der blev stillet det befalede Antal Soldater fra hans Gods, og da Lægderne ikke var bestemte efter Folkemængden men efter Hartkornet, var det ham meget om at gøre at have det fornødne Antal Karle paa Godset. Desuden stillede Herregaardene et stadig voksende Krav paa Hoveriarbejde.

Saa kom endelig Forordningen af 8. Februar 1724, der befalede, at *alt det udskrivningspligtige Mandskab fra 14 til 36 Aars Alderen skulde indføres i en Reserverulle*, og dette benyttede Herremanden som et Middel til at holde

dem fast paa Godset, som var indførte i Rullerne. Trods Forordning paa Forordning, der forbød Bønderkarlene at rømme Landet, flygtede disse bort i hidtil ukendt Mængde, og jo mere Herremændenes Strængthed i den Henseende voksede, des mere unyttig viste den sig. Det var den gamle Fejltagelse, man vilde ved Tvang opnaa, hvad der alene kunde bevirkes ved Mildhed.

Endnu en haard Plage skaffede Frederik den fjerde Bondestanden i nogle Egne af Landet ved at give Rytteriet Underhold paa Krongodserne. 12 Rytterregimenter blev fordelt saaledes, at 3 laa i Jylland og 9 paa Øerne. Disse Ryttere blev indkvarterede hos Bønderne, som vel til Erstatning slap for andre Afgifter, men fik en sand Landeplage i de indkvarterede Officerer og Ryttere. Et Par Forordninger, den ene fra 1701, den anden fra 1719, viser bedst, hvorledes Bønderne blev behandlede. 1701 forbydes det Officererne under Fortabelse af deres Stilling, »at bruge Bønderne til privat Arbejde, Pløjning eller Dagsværk, Høst, Rejser eller hvad andet Navn det kan have«. Og 1729 forbydes det Officererne og de menige Ryttere »at begegne Bonden med Hug og Slag, naar han er i Hoveri.«

Der var altsaa meget mod Kongens Vilje og uden Medhold i Lovene ved Hjælp af Landmilitzen lagt et haardt Tryk paa Bondestanden, og Forskellen fra Vornedskabet var blot den, at nu var *alle* Landets Bønder lige stærkt undertrykkede. Og selve Landmilitzen blev mer og mer forhadet ikke alene af Bonden, det vilde man vel ikke have bekymret sig om, men ogsaa af Herremændene, der saa de unge Bønderkarle flygte fra Godset den ene efter den anden.

Kristian den sjette saa paa alt med andre Øjne end Faderen, og allerede før han blev Konge, var han stemt for at ville afskaffe Landmilitzen. 18 Dage efter sin Tronbestigelse ophævede han ved Forordningen af 30te Oktober 1730 denne og alle med den i Forbindelse staaende Bestemmelser om Reserveruller, Pas fra Herremanden o. s. v.

betragtedes derved som bortfaldne. Jubelen herover forøgedes endnu mere ved Forordningen af 5te Januar 1731, hvorved alle de, der havde søgt at unddrage sig Krigstjeneste, blev benaadede, og alle og enhver kunde nedsætte sig, hvor han vilde, i Købstæderne eller paa Landet.

Nu var Bonden endelig atter bleven en fri Mand.



Stavnsbaandet.

Men hvor længe var Adam i Paradis! To Maaneder efter var Kongen bleven af en anden Mening. »Formedelst Landeværnets Ophævelse maatte de unge Bønderkarle ingelunde fatte den Tanke, at de var sat i saadan Frihed, at de kunde opsige deres Tjeneste og flytte fra et Gods til et andet eller nedsætte sig i Købstæderne, ja vel endog rejse aldeles ud af Landet, hvorved Bøndergaardene bliver øde«, siger Forordningen af 5. Marts 1731. Derfor maatte ingen af Bondestanden uden »særdeles kongelig Bevilling« forlade Landet under Straf af at blive behandlet som »fredløs«. Enhver Bonde, der uden Godsejerens Tilladelse og Følgeseddel forlod det Gods, han hørte hjemme paa, skulde forfølges som Rønningsmand. Fandt Godsejerne, at en Karl, der havde tjent 8 Aar paa Godset, ikke var dygtig til at forestaa en Gaard, kunde han afgive ham til Krigstjeneste.

Under Frederik den fjerde havde Godsejerne været misfornøjede med Landmilitsen. Men aldrig saasnart var den ophævet, og Bønderne havde begyndt at bruge den givne Frihed, før de forandrede Mening. Nu vilde de endelig have Militsen igen, men naturligvis kun med en bestemt Tvang for Bonden til at blive paa Godset. De trængte ind paa Kongen med Forestillinger desangaaende, og Kongen var for svag til at modstaa dem. Som vi har

set, varede det jo ikke mere end to Maaneder, inden den gamle Pastvang blev indført igen.

Loven var haard og uventet. Dens første Virkning var at bringe enhver Bonde, der kunde, til at prøve paa at flygte ud af Landet. Grænserne og Færgstederne blev derfor bevogtede, og de paagrebne Flygtninge strængt straffede. Et Aar senere, 4. Februar 1733, blev Landeværnet atter oprettet, uagtet baade Iver Rosenkrands og Brødrene Pless fraraadede det, fordi Grunden til, at Bønderne rømmede ud af Landet, var »det meget Arbejde, Hoveri og anden haard Omgang, hvormed Godsejerne plagede deres undergivne«.

Men ikke nok med, at Kongen atter oprettede Landeværnet; han knyttede nu hertil et *Stavnsbaand*. *Alt Mandskab fra 14 til 36 Aar* skulde indskrives i Reserveruller og Tjenestetiden blev forlænget til 8 Aar, og dette fandt man nødvendigt for at have et Landeværn paa 9000 Mand. Godsejerne fik atter Lov til at udskrive til Soldat, hvem de vilde, men naar Bondekarlen havde udtjent eller fyldt 36 Aar, kunde han dog nedsætte sig, hvor han vilde. Undvigelsen fra Godset, medens han stod i Reserverullen, straffedes første Gang med Vand og Brød, anden Gang med Fæstningsarbejde.

Kongen var nu kommen ind paa Skraaplanet, og det gik Slag i Slag med Indskrænkningerne. 1735 blev det bestemt, at de Karle, der hengik til deres 18de eller 19de Aar uden at faa saa mange Kundskaber, at de kunde »stedes til Sakramentet« og indrulleres, kunde Godsejeren lade sætte i »Hullet« paa Vand og Brød, eller hvis det ikke hjalp, sende dem til Fæstningsarbejde eller som Soldater til Vestindien. Tjenestetiden blev forlænget til 12 Aar; og vilde Bondekarlen derefter ikke overtage den Gaard, Herremanden tilbød ham, kunde denne afgive ham til yderligere 8 eller 10 Aars Tjeneste ved Gaarden eller et hvervet Regiment. Saa blev Udskrivningstiden forlænget til det 40de Aar, og Forpligtelsen til at blive paa Godset begyndte med det 9de Aar. Noget af det sidste, denne gudfrygtige

Konge gjorde, var 1. Juni 1746, nogle faa Dage før sin Død, ved en ny Forordning at gøre den Bondestand, han selv i 4 Maaneder havde ladet smage Friheden, til stavnsbundne Trælle. Forordningen gik ud paa, at *ingen Landsoldat skulde have Tilladelse til andensteds at nedsætte sig end paa det Gods, hvorfra han var udskrevet, og hvor han skulde være pligtig Gaard at antage.* Hermed tilhørte Bonden fra det 9de Aar Herremanden med Hud og Haar. Hvor utroligt det end lyder, ser det virkelig efter Kristian den sjettes egne Breve ud til, at han ved disse Forordninger har ment at gavne Bondestanden. Kan det maaske undskylde ham lidt, saa er det kun derved bleven mere klart, at det er en Ulykke for et Land at have Svaghed og Kortsynethed paa Tronen.

Foruden ved disse Indgreb i Bondestandens personlige Frihed, var Kristian den sjette kortsynet nok til at skade dem ved andre Bestemmelser. Ganske betegnende for Kongens Forstand paa Statsøkonomi er i den Henseende Forordningen af 10. Febr. 1731, hvori det hedder: »Skönt det i Almindelighed bliver ved Lovens Bydende, at ingen Landsbyer eller Bøndergaarde maa ødelægges, saa tillades det dog dem, der ved nogen fordelagtig Forandring kan forbedre deres Gaarde, derom at henvende sig til Kongen og forvente kongelig Bevilling, naar Kronen derved ikke lider nogen Afgang i sine Indtægter.« Følgen blev saadant et Slagteri af Gaarde og hele Landsbyer, at Kongen 9 Aar efter maatte ophæve denne Forordning og sætte den gamle i Kraft igen: »saasom en Del Godsejere, i Stedet for at se de øde Gaarde opbyggede og besatte, har trukket saadanne øde Gaarde og ubesatte Jorder sammen for deraf at gøre Avls- og Ladegaarde, hvorved deres øvrige Bønder betynges med mere Hoveri, Landet blottes for Indvaanere, og Kongen lider Afbræk i sine Indkomster. Den sidste Opdagelse er vel, naar man hermed sammenholder Ordene i Forordningen af 1731, det, der har slaaet Hovedet paa Sømmet; thi Kristian den sjette brugte mange Penge.

Endnu en lille Bestemmelse karakteriserer Tiden med

Hensyn til den Maade, hvorpaa man betragtede Bonden. Kristian den sjette var saa gudfrygtig, at han vilde tvinge alle Landets Indbyggere til at gaa i Kirke to Gange Søn- og Helligdage. Købstadborgerne, der forsømte dette, maatte betale Pengebøder; Bønderne blev i samme Tilfælde, og naar de arbejdede en Helligdag, *sat i Gabestokken*, og alle Kirkeejere fik Paalæg om at opstille en saadan Gabestok ved Kirkedørene. — Kongens Forsøg paa at indføre *Almueundervisning* var lige saa kejtet og kluntet, som hans andre Foranstaltninger for Bondestanden. Han paabød først, at Biskoppen og Stiftamtmanden skulde have Tilsyn med, at saadanne Skoler blev byggede, hvor de stedlige Forhold tillod det. Men da der indkom mange Indsigelser fra Godsejerne selv, overdrog han allerede næste Aar, 1740, Jordegodsbesidderne, »som de, der bedst kendte deres Godsers Lejlighed og deres Bonders Vilkaar og nærmest burde sørge for begges virkelige Bedste« selv at foreslaa, hvor mange Skoler der skulde anlægges paa deres Gods og selv at paaligne de dertil nødvendige Udgifter. Dette var at sætte Ræve til at passe paa Gæs, og enhver kan sige sig selv, hvor mange Almueskoler der blev opført under de Vilkaar.

Modsætningerne mødes. Efter den pietistiske Kristian den sjette fulgte den stærkt livslystne Frederik den femte. Han vilde fremfor alt mere sig, men undte ogsaa andre det samme. Det varede derfor heller ikke ret længe, inden Kongen atter tillod Bønderne at »ride Sommer i By«, men formodentlig har han ment, at naar de fik Lov til at more sig én Gang om Aaret, var det alt, hvad de behøvede, thi hertil indskrænkede sig ogsaa alt det gode, han gjorde Bonden. Ved Forordningen af 13. April 1764 udvidede han endog Stavnbaandet til at begynde fra Drengens 4de Aar, og Forskellen mellem Vornedskab og Stavnbaand var nu aldeles uvæsentlig, eller i alt Fald uden Betydning for Bonden. Og dog holdt de haarde Bestemmelser og Straffe ikke Bønderne tilbage paa Godserne. Tværtimod flygtede de i store Mængder, og Landet blev mere og mere folketomt. Man saa Faren, men Midlet, det eneste Middel her-

imod kunde man ikke faa Øje paa. Saa greb man til en Udvej, der minder noget om et Middel, man brugte i England for at skaffe Arbejdere til Fabrikerne. Det blev til-ladt Fattigvæsenets og Vajsenhusets Bestyrelser at udlevere Fattighusbørnene til Godsejerne, for at disse kunde faa deres Gaarde befolkede. Der blev endog forsøgt paa at faa Stavnsbaandet udvidet til at gælde Kvinderne og paa ved Salg af Landejendomme at forbeholde sig Bønderne, ligesom man forbeholdt sig Gaardens Besætning. Dette forhindrede dog *Henrik Stampe*, som ogsaa først kraftig og bestemt udtalte, at den personlige Frihed var det, der fremfor noget andet maatte gives Bonden, hvis han skulde hjælpes op. En meget uheldig Foranstaltning for Bondestanden var Salget af Kron-godserne fra 1765 til 1776. Det var omtrent $\frac{1}{6}$ af alle Landets Jorder, Kronen ejede, men de bragte kun liden Indtægt, og i den Finansnød, som Frederik den femtes kost-bare Hofholdning væsentlig hjalp til at fremkalde, var man glad ved at kunne sælge dem for 4 Millioner Rdl. Kun nogle faa Steder paa Fyn og i Kolding Amt var enkelte af Bønderne velhavende nok til at kunne købe deres Gaarde og blive Selvejere. Den allerstørste Del af Krongodset købtes af Spekulanter, der oprettede ny Herregaarde i Snesevis og derfor nedlagde Gaarde og hele Byer, medens de tilbageblevne Fæstebønder i en ukendt Grad blev tryk-kede ved forøget Hoveri.

Trods alt dette er det dog i Frederik den femtes Tid, at Grunden lægges til Bondens Frigørelse. Vi er jo nu ved den Tid, da Følelsen af Menneskerettighederne be-gynder at gøre sig gældende, og hvor sundere stats-økonomiske Begreber kommer til Orde, om de end fører til et Resultat, der i mange Henseender ikke giver Herre-mandstiden noget efter i Undertrykkelse og Ødelæggelse, til Kapitalismen. Paa det Øjeblik, da disse Anskuelser gør sig gældende, var de under alle Omstændigheder et Frem-skridt, ja et stort Fremskridt, og Kapitalismen er jo et nødvendigt Gennemgangsled, for at komme til Socialismen.

Der var overalt i Landene vakt særlig Interesse for

Landboforholdene, særlig rigtignok for den bedste Maade at dyrke Jorden paa, saaledes at der fremkom det største Udbytte, men da Forfatterne mest ved Grev A. G. Moltkes Iver for Sagen i landøkonomiske Spørgsmaal blev befriede for den strænge Censurtvang, kom de snart ind paa Spørgsmaalene om Bondens Samfundsstilling, og paaviste, at Godsejerne havde størst Fordel af, at deres Fæstebønder var velstaaende Folk, og at derfor Egennyttens maatte bevæge dem til at give deres Bønder bedre Vilkaar at arbejde under. Kongen selv fik man til at interessere sig for den økonomiske Side af Sagen, og 1757 nedsatte han en særlig Kommission, der skulde beskæftige sig hermed. For denne blev det strax klart, at den eneste Maade, hvorpaa Bonden økonomisk kunde ophjælpes, var ved at vække Selvkærligheden, gøre ham selv til Ejer af Jorden og dens Udbytte, og at det daværende *Fællesskab* i Jordens Dyrkning var den Hindring for økonomisk Fremskridt, som først maatte ryddes af Vejen. Den Samfundsfølelse og den Broderaand, der er nødvendig for at opgive Privatejendommen og for at alle i Fællesskab skal arbejde for alles Vel, er jo langt fra fremme endnu, den var det endnu mindre for 100 Aar siden.

Hvorledes Jorden blev dyrket under Fællesskabets Tid, er allerede før omtalt. Fællesskabet i og for sig har ikke Skyld i det slette Resultat, der kom ud af det. Grunden hertil var først og fremmest den, at Bonden var i alle Henseender undertrykt og forkuet, at han manglede Evne og Lyst til at gaa bort fra det blot og bart nedarvede og benytte de bedre Dyrkningsmaader, Erfaringen havde lært. Udbyttet blev derfor ogsaa i højeste Grad usselt, Kvægbesætningen var lille og daarlig og blev slet fodret, Hestene kraftsløse og maatte holdes i saa stort Antal, at de tærede altfor meget paa Avlsbruget, 6 ja 8 Heste for en Plov var almindeligt, og saa kunde man endda ikke pløje mer end 3 Tommer dybt. Gødningen var paa Grund af den daarlige Fodring næsten værdiløs, og Gaardenes Fodrevne blev end yderligere formindsket ved den uheldige

Maade, hvorpaa Tienden blev betalt. Denne Afgift, der oprindelig blev svaret til Kirken, tilfaldt ved Reformationen Kongen, som dog de fleste Steder henlagde $\frac{1}{3}$ af den til Præsternes Lønning og til Kirkernes Vedligeholdelse. I Tidernes Lob var der sket en hel Del Forandringer med, hvem der fik den saakaldte Kongetiende og Kirketiende, men overalt blev den i det mindste for Bøndernes Vedkommende, ydet »i Kærven«, d. v. s. i Straaet. Naar Sæden var bundet og stillet i Hov, kom nemlig »Tælleren«, talte Negene og udtog hvert 10de eller 20de eller 30te Neg o. s. v., efter som han skulde have fuld Tiende eller halv Tiende o. s. v. De udtagne Neg blev da kørt til Afleveringsstedet, for det meste til Herregaardene for Konge- og Kirketiendens Vedkommende, og Bønderne saaledes berøvet en Del af det allerede knappe Foder, ikke at tale om, at »Tælleren« nok skulde forstaa at tage de største og bedste Neg. Hvor ringe Udbyttet var af en Gaard ved Slutningen af Fællesskabets Tid, fremgaar klart af Torkel Badus Oplysninger fra Bernstorff, hvor han selv var Godsforvalter. Frederik den femte forærede Grev Bernstorff til Løn for hans Virksomhed som Udenrigsminister Fasangarden, tre af Jægersborg Hovmarker og Hoveriet af Gjentofte, Ordrup og Vangede. I disse tre Byer var der 44 Gaarde med et Tilliggende af 3100 Tdr. Land eller saa meget som $\frac{1}{3}$ af Amager. Af dem var der 7 Gaarde, som i 1765 ikke ejede et eneste Stykke Hornkvæg; der var i alt kun 74 Stk. Hornkvæg, 410 Faar og 436 Heste. Hver Gaard gav i aarligt Overskud højt regnet 50 Rigsdaler (i mange Egne af Landet var Udbyttet endnu ringere, ofte slet intet, og der var Steder, hvor Herremanden næsten hvert Aar maatte staa i Forskud til Bønderne med Saasæd), naar man fraregner Brød, Øl, Gryn, Mælk og Ildebrændsel — og saa gik det meste af dette Overskud til kongelige Skatter, mange Aaringer strakte det ikke engang til. De ved Gaardene liggende »Tofter« gav det bedste Udbytte; de fik ogsaa den bedste Gødning, da de betragtedes som Bondens private Ejendom og i alt Fald ikke kom ind under Fællesjorden. Paa dem

kunde der høstes indtil 5 Fold, medens Fællesjorderne i Regelen kun gav 2—3 Fold regnet efter Udsæden, og den Gang saade man som oftest betydelig mere end 1 Td. Sæd i en Td. Land. Paa Bernstorff henlaa 1000 Tdr. Land til Fællesgræsning, og det hele Udbytte af dem anslaaer den før nævnte Torkel Baden til 5—600 Rigsdaler aarlig eller 12—14 Rigsdaler for hver Gaard. Han mener, at »ved Hjælp af Hvile, Fred og det overflødige Vands Afledning« vilde disse 1000 Tdr. Land give 1700 Rdl. aarlig; lavt regnet giver nu de 800 Køer, der holdes i disse 3 Byer, for 200,000 Kr. Mælk om Aaret, foruden hvad Markerne ellers indbringer.

Ulæmperne ved Fællesskabet i dets daværende Form traadte tydeligere og tydeligere frem. Al Dyrkning af Jorden kunde kun ske efter fælles Aftale, og den ene fandt ikke nogen Fordel ved at lægge mere Arbejde i Jorden end den anden. Man søgte at høste saa meget Rug og Byg, at man kunde faa nok til Brødkorn og Skatter, sælge noget var der som Regel ikke Tale om, og endelig havde Regeringen ved at forbyde Kornindførsel gjort det let at blive af med det, man ikke selv forbrugte, lige meget, hvor slet Sæden var. Den aandelige Sløvhed og den lange Trældom havde gjort de fleste fuldstændig ligegyldige ogsaa for det materielle Velvære; Fremskridt og Forandringer i den gamle Slendrian vilde man ikke ind paa. Derfor var det ikke muligt at faa indført Dyrkning af Kartofler eller Kløver; Hvede blev dyrket lidt paa Laaland og Falster, andre Steder var Jorden vel ogsaa for udpint og raa dertil. Hør og Hamp saade man lidt af i Toften og Møddingsstedet, ikke til Salg men til eget Brug, og Bonden havde i Regelen ikke andet Seletøj, end det, der var lavet af hjemmegjort Reb. Høsten var gennemgaaende saa ringe, at i mindre gode Aaringer kunde Landet ikke brødføde sig selv, og et eneste Aars Misvækst kunde ødelægge en Fæstebonde og bringe ham fra Gaarden.

Landets Befolkning tog af. En Mængde Bøndergaarde, ja hele Byer forsvandt for at give Plads for Herregaaarde,

og navnlig tog Selvejerbøndernes Antal i den Grad af, at medens der paa Laaland lidt før 1660 var 600 Selvejerbønder, var der et hundrede Aar efter knap 100. Fra det 16. Aarh. til Begyndelsen af det 18. Aarh. var Landets Befolkning i stadig Aftagende, og i det 18. Aarh. var Tilvæksten saa ringe, at den fra 1735 til 1784 kun beløb sig til 74,000 Mennesker.

De klartseende Mænd her i Landet forstod, at Bonden maatte hjælpes baade til personlig Frihed og til bedre økonomisk Stilling. Den første var det ikke nemt at skaffe straks; den anden kunde man derimod opnaa ved at udskifte Jorderne og saaledes anspore Egenkærligheden og forhindre, at en driftig Mand blev hæmmet i sin Virksomhed ved de andre Sognemænds Træghed og Modstand. Enkedronningen Sofie Magdalene var den første, Grev Bernstorff den anden, der forsøgte, hvad Udskiftning og Udflytning af Gaardene til Lodden kunde hjælpe; han skænkede dem med det samme Frihed for Hoveri og Tiende og gav dem deres Gaarde i Arvefæste, hvorved Bondens Sønner fik Ret til at fæste Gaarden for den en Gang fastsatte Afgift eller overdrage dem, sælge dem med samme Ret til en anden. Man maa nu ikke tro, at Bønderne straks var glade over denne Forandring, navnlig var de meget bange for at faa Udjorderne; Bymarken kunde det endda gaa an at faa et Stykke af. Paa Bernstorff skulde der en bestemt Dag trækkes Lod mellem Bønderne om de udskiftede Jorder. En af dem var saa bange for Udjorderne, at han ikke vidste andet Raad end Dagen før drikke sig saa fuld, at han næste Dag ikke kunde deltage i Lodtrækningen, og den Bonde, hvem »Onsgaarden« tilfaldt, sloges i den Anledning med en anden, der havde faaet Jord inde ved Byen, saa at de begge maatte ligge til Sengs ovenpaa den Batalje. Onsgaardens daværende Ejer drømte ikke om, at der i 1884 og 85 skulde blive solgt omtr. $3\frac{1}{2}$ Tdr. Land af dens Jorder for 48,000 Kr., og at Gaardens »Strandmarker« skulde blive udstykkede saaledes, at man regner at opnaa henimod 200,000 Kr. for dem. Det varede imidlertid kun faa

Aar, inden Bønderne forstod det gode, der var gjort dem, og en uhørt Driftighed viste sig hos dem. Som et Kuriosum kan her endnu anføres, at før Fællesskabets Ophævelse havde hver af Gaardene kun Gødning til c. 3 Skpr. Land, men allerede 6 Aar efter Udskiftningen havde man lært at forstaa Gødningens Betydning i den Grad, at 1770 det første Læs Gødning blev hentet fra København til Gentofte. Dronningens og Bernstorffs Eksempel og de gode Resultater for Bondestanden fik flere Godsejere til at følge efter med lignende Foranstaltninger, og der forelaa nu Beviser for Muligheden af at skaffe Bonden bedre økonomiske Vilkaar og det endog til større Fordel for Godsejeren.

Kristian den syvende var i den største Del af sin Regeringstid aldeles utilregnelig; for hvad der under ham gjordes for Bondestanden tilkommer Æren derfor ikke ham. Det synes i øvrigt, som hans Lærer og Kabinetssekretær, Schweizeren *Reverdil* har forstaaet at indgive ham en vis Kærlighed til Bondestanden; thi i sit første Regeringsaar gav Kongen Bønderne paa Københavns Amt Hoverifrihed og Gaardene til Selveje og udtalte, at han vilde give hele Bondestanden Frihed. En Landkommission nedsattes for at arbejde paa Stavnsbaandets Ophævelse, Hoverifrihed og Selvejendom, men det varede ikke længe, inden en Hofrevolution standsede disse Arbejder, og Landvæsenkollegiet, der traadte i Kommissionens Sted, arbejdede mere paa at forbedre Agerdyrkningen. Der udkom ogsaa 1769 en Forordning om Fællesskabets Ophævelse, men den hjalp lige saa lidt som de tidligere fra 1758 til 1761.

Snart blev dog *Struensee* den almægtige Kabinetsminister, og han tog sig med Iver af Bondestandens Sag som af saa meget andet, der trængte til Omdannelse i Retning af Frihed. Landkommissionen traadte atter i Virksomhed med *Oeder* i Spidsen, og Forordningen af 20. Febr. 1771 fastsatte Hoveriet efter Hartkornet. Der blev lovet de Fæstebønder, som blev Selvejere, Laan af Kongens Kasse og Opmuntringspræmier for Gaardenes Udflytning. Kommissionen indgav ogsaa et Forslag om Stavnsbaandets Op-

hævelse, men saa blev Struensee styrtet, og i flere Aar kom en anden Aand til at gøre sig gældende i Regeringen.

Den egentlige Leder af det ny Ministerium var *Ove Guldberg*, og han havde med Hensyn til Landbospørgsmaalet den Anskuelse: »at Bondens Aag ikke kunde afkastes, uden at Danmark maatte ryste og bæve i sine Gruundvolde.« Landvæsenskommissionen blev derfor straks ophævet, og Oeder fik sin Afsked med den mundtlige Tilføjelse, at »han havde været en skadelig Mand for Danmark.« Struensees Hoveriforordning ophævedes 1773, og Hoveriet blev atter ubestemt; det skulde forrettes efter hver Egns gammel Skik og Brug. 1774 blev Landmilitsen udvidet, og det blev bestemt, at naar en Bondekarl efter de 12 Aars Soldatertjeneste ikke vilde modtage Gaard af Herremanden, skulde han afgives til andre 6 Aars Tjeneste, og selv derefter skulde han tage imod den Gaard, Gods-ejeren vilde give ham. Stadig oprettedes der ny Herregaarde, saaledes 1779 alene 9 i Antvorskov Amt ved Salg af Krongodset der. Bondestanden var nu saa ilde stædt som aldrig før. Træhest, Hundehul, Ridefogeds og Ladefogeds Hundepisk ja Naadigherrens egen med hørte til Bondens daglige Brød, og der var ikke Udsigt til Bedring, snarere til det modsatte, thi Regeringen syntes i et og alt at ville tage Parti for Godsejerne. Det var »Herremændenes Tid« som ingensinde før. Saa meget mærkeligere er det, at Forordningen af 23. April 1781 ophævede Fællesskabet, som det hidtil ikke var lykkedes at faa afskaffet trods alle Forordninger og Reskripter.



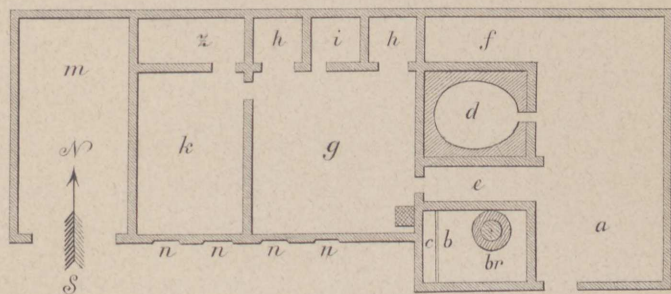
Livet under Stavnsbaandet.

Boligen.

Naar vi nu om Dage ser vore smukt opførte Bøndergaarde med luftige, tapetserede Værelser, med renlige Stalde og vel holdte Haver, da ser man bedst, hvorledes Bonden er gaaet fremad, siden han blev løst af Trældommen. De ældre Gaarde forsvinder mer og mer, saa at det næsten er en Umulighed at finde en eneste, der nogenlunde giver en Forestilling om Bondegaaarden ved Slutningen af forrige Aarhundrede, og selv hos disse faa har det nye paa mange Maader fortrængt det gamle. Hvorledes dette var, skal det følgende søge at vise.

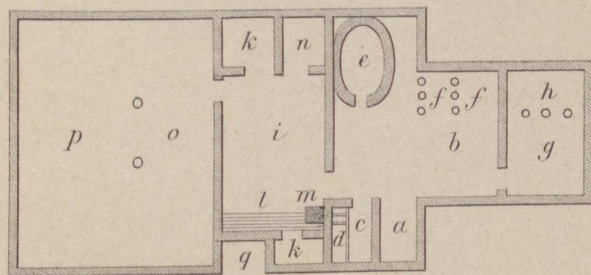
Allerede tidlig har Træhuse, eller rettere *Bulhuse*, *Bjælkehuse* været almindelige. Væggene bestod af Bjælker, »Aaser«, eller utilhugne Træstammer. Disse blev lagt ovenpaa hverandre og Revnerne mellem dem stoppet med Mos, Ler eller Kogødning. Husene var meget lave og havde i den ældste Tid intet Sparreværk. Fra Gavl til Gavl laa vandrette Bjælker, og paa disse »red« Taget, hvoraf Tag-skæget næsten naaede Jorden. Taget var i de ældre Tider tækket med Bark af unge Træer, — Næver — og her ovenpaa lagdes et Lag Jord. Som Følge heraf var Taget næsten altid overgroet med Græs og derfor et meget søgt Fodersted for Lam, Geder og andre mindre Dyr. Imellem

Fig 1.



Gaard i Elsö.

Fig 2.



Hus i Faarup.

Tagskæget og Væggen fremkom ved denne Bygningsmaade et Rum, det saakaldte »Udskud«, der kunde benyttes til Opbevarelsen af Avlsredskaber eller andre saadanne Ting, som man ikke godt kunde have i Stuen. Senere forsynedes Udskudet med en Væg, der naturligvis blev lavere end Husets egentlige Væg; denne bortfaldt da ofte, og Udskudet kom saa til at udgøre en Del af Stuen. Der, hvor Vinduerne var anbragte, byggedes dog intet Udskud. Denne Bygningsform fandtes navnlig i Jylland; paa Øerne var dog lignende Udbygninger ikke ukendte, de benævnedes som oftest »Lude«. Senere hen, da Skovenes Mængde formindskedes, brugte man klinede Lervægge eller Bindingsværksbygninger med klinede Vægge; Straatag, hvilende paa Sparrer, blev nu tillige det almindelige i Landets bedre Egne og kun til Mønningen — »Rygningen« — brugtes Græstørv, der atter senere navnlig paa Øerne er bleven afløst af Halm og de dertil hørende »Kragetræer«. Gavlene var som oftest flættede Risgavle eller »Dupgavle«, det vil sige dannede af tæt sammenpressede Halmviske; i Regelen brugtes hertil Ærtehalm.

I den ældste Tid laa de forskellige »Længer« adskilte fra hinanden uden nogen bestemt Plan. Fra omtrent Midten af det 16. Aarhundrede begyndte man dog at efterligne Herregaardene og bygge 4 Længer sammen til en Gaard. Af disse Længer laa Stuelængen som oftest i Nord; Gaarden var dog ingenlunde altid en regelmæssig Firkant.

Stuelængen bestod fra først af blot af et eneste Værelse uden Loft. I Gavlen var en lille Lem, »Glug«, der kunde aabnes og lukkes indvendig fra og til Dels vel var bestemt til ved Overfald at tjene som en Art Skydeskaar. Vinduer fandtes ikke, og Lys kom kun ind i Stuen gennem en Aabning i Tagrygningen — »Lyren« —, som kunde aabnes og lukkes ved Hjælp af en Stang. I Regn- og Snevejr maatte Lemmen lukkes, og for at der da ikke skulde være fuldstændig Mørke i Stuen, var der i Lyrelemmen anbragt en Aabning paa omtrent $\frac{1}{2}$ Alen i Firkant, overspændt med en tynd Hinde, helst Hinden af Koens eller

Faarets ufødte Foster, i Mangel deraf af Blære eller Koens Mellemgulv. Da Lemmen sjældent var rigtig tæt, stod der som oftest en Vandpyt paa Gulvet, og denne blev saa meget ubehageligere, som Gulvet bestod af selve Jordbunden eller højst af stampet Ler. Under Lyren var Arnen, et aabent Ildsted uden Skorsten, hvorfor Røgen ikke havde anden Udgang end Lyren. Følgen var, at Stuen jævnligen var fyldt med Røg og alt overtrukket med et tykt Lag Sod. Indgangen var i Regelen i den østre Ende gennem en smal Dør med et højt Dørtrin, for at Smaabørn og Smaakreaturer ikke saa let skulde slippe ud af Stuen.

Længere hen i Tiden indrettede man foran Indgangen en Forstue og nord for denne et lille Kammer — »Kløven« eller »Kleven« —, der blev brugt til Opbevaringssted for de Ting, man vilde holde fri for Røg og Varme, Fødevarer, Klæder o. lign. Man gjorde Væggene i Forstuen og Kamret lidt højere og lagde Loft over Bjælkerne, i Regelen af Stængetræer, hvorpaa blev stampet et Lag Ler. Dette Loft blev da i den mildere Aarstid Soveplads for Husfaderen og Husmoderen. Op til det førte en Stige, som kunde tages bort, hvorved dette Loft i Tilfælde af Overfald kunde blive den Del af Huset, som lettest lod sig forsvare.

Omtrent samtidig fandt man paa at overbygge Arnen med en Slags Hvælving, men beholdt dog endnu Lyren som Udgang for Røgen, og til at opvarme Stuen begyndte man at anvende store indmurede Lergryder — »Kakler« —, der bliver Begyndelsen til Kakkelovne, ligesom Hvælvingen over Arnen forlænges op gennem Taget til en Skorsten, hvorved Lyren bortfaldt, og Arnen blev flyttet ned til Døren. Skorstenen var først kommen i Brug i Frankrig, men var i det 16. Aarhundrede endnu saa sjælden her i Danmark, at paa Landet kun Herregaarde og Præstegaarde var forsynede dermed. 1684 var der kun ganske faa Bøndergaarde paa Møn, som havde Skorstene, og nord for Limfjorden fandtes ikke en eneste. I det sydlige Sjælland synes de først at være blevne almindelige i Slutningen af det 17de og Begyndelsen af det 18de Aarhundrede. Men endnu til Slut-

ningen af forrige Aarhundrede fandtes der i Jylland ikke saa faa »Røgstuer« uden Skorsten og Kakkelovn. Lidt ind i det 18. Aarhundrede begynder ogsaa Jærn-Bilæggerovnen at fortrænge Lerovnen. Den var gjerne fra Norge, fra Fossum eller Næs Jærnværker, og anbragt saaledes i Væggen, at Indfyringen skete ude fra. Den maatte derfor naturligt anbringes ved Ildstedet i Køkkenet, et Rum, man nu ogsaa havde begyndt at indrette tilligemed et Bryggers, hvor Bagerovnen som oftest var opmuret. Ved Bilæggerovnen blev man staaende til hen i Fyrerne af dette Aarhundrede, da de gode Aaringer gjorde det muligt for Bonden at skaffe sig de Behageligheder i det daglige Liv, som han saa, de andre Samfundsklasser havde.

I den gamle Røgstue var der foruden menneskelige Beboere en Del andre, særlig Kalve, Grise, Lam, Høns, Gæs, Ænder, Hunde og Katte. Hønsene havde deres Natplads paa Bjælkerne over Stuen, og den Bjælke, der forbinder Midten af Sparrerne i Nutidens Tagværk, kaldes endnu til Minde herom »Hanebjælken«. Gæs og Ænder havde deres Plads under Bænkene, hvor der var indrettet Rum med Skydedøre; og det er vel gaaet flere andre ligesom Forfatteren heraf, at man, naar man sad paa »Gaasebænken«, er bleven meget ubehagelig overrasket ved at blive nappet i Benene af et Gaasenæb.

Bohavet i denne gamle Stue var i højeste Grad tarveligt og simpelt. Langs Sidevæggene var der fastgjort Bænke, Husbondens Bænk i Midten, nærmest Arnen, og disse Bænke var baade Sæde og Senge, med lidt Halm, eller ogsaa slet ingen Ting til Underdyne og laadne Skind til Overdyne. Et Bord, der ofte var næsten lige saa langt som Stuen, var fastgjort til fire Pæle, som var nedrammede i Jorden, og var der et lille Barn i Huset, da var dets Vugge en udhulet Træklods hængende i en Bjælke saaledes, at den kunde sættes i en gyngende Bevægelse, og saa højt, at Barnet kunde være fri for Besøg af Stuens umælende Beboere. Som en temmelig sjælden Luksus omtales en løs Bænk i Stuen. — Kom der til Gaarden en fremmed, og

var han en Gæst, man vilde vise Ære, fik han Lov til om Natten at ligge paa Bordet; der var han kun generet af Rotterne og af Hønsene, som sad oven over ham; men andre Gæster maatte ligge paa Gulvet, og da kunde de let være udsatte for meget ubehagelige Sengekammerater blandt Stuens firbenede Beboere.

Anbringelsen af Skorstene og vel i det hele den større Trang til noget behageligere og sundere Beboelsesforhold, der ganske naturligt bliver en Følge af den bedre økonomiske Tilstand, som findes hos Bondestanden i Slutningen af det 16de og den første Tredjedel af det 17de Aarhundrede, fremkalder store Forandringer i Gaardens Stuelænger. Lyren forsvinder, der lægges Loft over Stuen, Vinduer anbringes i Væggene, og flere Rum indrettes, først Køkken (Stegers) og Bryggers, derefter andre som Spisekammer, Fadebur, Dagligstue, Mellemstue og Storstue; særskilt Sovekammer kommer først til langt senere.

Den Begyndelse, der saaledes var gjort til en mere behagelig og sund Beboelse, standsedes dog temmelig snart, og under hele Stavnsbaandstiden staar Bevægelsen i den Henseende næsten fuldstændig stille, en Følge af, at det økonomiske Tryk paa Bonden nu blev langt stærkere, og den korte Tid, Vornedskabet var ophævet, ikke var tilstrækkelig til at læge de gamle Saar, langt mindre til at fremkalde ny Vækst og Fremgang.

Det tidligere meddelte Skiftebrev fra Lindersvold Gods giver en ganske tydelig Forestilling om, hvorledes en Bondegård ved den Tid har været forsynet med Bohave, Avlsredskaber, Besætning o. s. v. Kom man ind i en nogenlunde velhavende Bondes Dagligstue — thi saadanne fandtes der virkelig og navnlig paa Kronens og Universitetets Godser, som man kan se af Holbergs »Erasmus Montanus« — var den i Hovedtrækkene udstyret paa følgende Maade. Lige ved Indgangen, men altid op til Køkkenet stod en Bilæggerovn af Jærn. Mellem den og Indgangsdøren var Døren til Køkkenet — Stegerset, som det mest kaldtes —, og paa den anden Side af Kakkelovnen var Kakkelovns-

krogen og imellem den og den nederste af Stuens Senge var der Plads til en Lænestol, oftest med et Halmsæde og derover et Hynde, eller ogsaa stod der en kort Bænk med et Hynde, »Fallestolen«. Sengen nærmest Kakkellovnen var Mandens og Konens Seng, og hos velhavende Folk var den som oftest opredt med 4 Underdyner, 2 Hoveddyner, 2 Hovedpuder, 1 Overdyne og 1 Par Lagen. Sengene selv var enten Himmelsenge, der naaede næsten til Loftet og var paa Siden dækket med Drejls Omhæng, som ved Jul og andre Højtider behængtes med lange Haandklæder, hvorpaa der fandtes kunstige Udsyninger og Frynser. Eller ogsaa var de Alkovesenge, hvor en Træbeklædning traadte i Stedet for Omhæng. Sengegavlene var ofte omdannede til Smaaskabe eller forsynede med Hylder. Paa samme Væg, den nordre, men i Stuens vestre Ende stod en anden Seng, saa vidt muligt Mage til den første, men ikke nær saa rigt udstyret med Sengklæder, den var til de større Børn. Det aabne Rum mellem de to Senge kunde undertiden være benyttet til et Vindu, men oftere stod der en Dragkiste, eller en Klædekiste, eller en »Slagbænk«, hvori et Par af Børnene sov. Ligeledes var her Pladsen til Rokkene og Garnvinderne, naar de ikke blev brugt. Mellem den nævnte Seng og Døren til »Mellemstuen« stod hos meget velhavende Folk fra Midten af det forrige Aarhundrede »Urværket« eller »Sejrværket« som oftest kun med Timeviser, men med Slagværk. Ved Siden af det hang Manglefjællen med det udskaarne Haandtag — mest en Hest — og Manglestokken, hvilke to Dele svarede til vor nuværende Rulle samt Træbismen. Paa den anden Side af Mellemstuedøren for Enden af det store og svære Bord, der paa Siden ud til Stuen havde en Skuffe, hvori Brødkniven og andre Bordknive, ofte ogsaa de daglige Træskeer gemtes — Gafler brugte Bonden ikke paa den Tid saa lidt som langt senere, og som Madkniv benyttede hver Mand gerne sin Lommekniv — stod en kort Bænk ofte med udskaaret Ryg og Sidestykker og belagt med et Hynde. Det var det gamle »Højsæde«, Husbondens Plads, som ingen

Gæst uden særlig Opfordring maatte sætte sig paa. Vinduerne var anbragte i den sydlige Væg ind mod Gaardspladsen, og langs ad denne Væg stod en Bænk til Karlene — Konen og Pigerne stod gerne op og spiste, for saa vidt de kom til Bords. Denne Bænk var lukket og indrettet til »Gaasebænk«; nedenfor den nærmest ved Indgangsdøren, som Regel ikke op til Bordet, stod »Hønsbænken«, hvorpaa Flødebøtten havde sin Plads, for at Varmen i Stuen lettere skulde syrne Fløden, inden den kom i Kærnen. I Hjørnet ved Højsædet ud til Vinduet var anbragt et lille Skab, Hængeskab eller »Vraaskab«, hvori Bonden gemte sine Penge og andre Værdisager som Fæstebrev o. lign. Bag Højsædet og over Vinduerne var en »Tinrække« eller en Tallerkenrække, hvor Husets smukkeste Tallerkener og Fade var opstillede, og Panelet derunder — som oftest grønmalet — var behængt med Kruse, Pottemaal eller andet lign., og over Mandens Plads hang hans Pibe, helst en Merskums med Sølvbeslag. Over Mellemstuedøren havde Malmstrygejærnet og forskellige blankskurede Kobberkar deres Plads. Mellem det nederste Vindue og Døren hang et lille Spejl. Ved Kakkellovnen, mellem den og Køkkendøren, stod somme Tider en lille Bænk, hvorover hang Konens Kryderiskab og Mandens Barberkniv. I nogle Huse var der i Stedet for Kryderiskab over Kakkellovnen en Fordybning i Muren, dækket af et lille Gardin. Mellem den nærmeste Seng og Kakkellovnen var Plads til Vuggen og til »Gangkurven«, hvis Familien havde saa smaa Medlemmer, at disse to Ting var nødvendige. Paa begge Sider af Bjælken nærmest Køkkenet var anbragt Hylder til at sætte Mælkebøtterne paa om Vinteren, naar der var for koldt i »Mælkekamret« ved Siden af Køkkenet, eller naar man slet ikke havde noget Mælkekammer; det var ikke noget heldigt Sted for Mælken, men Smørret blev ogsaa derefter. Ejede Manden et Gevær, hvad undertiden var Tilfældet, hang det paa Bjælken nærmest Sengen. Skilderier, just ikke Kunstværker, men meget ofte nogle simple, kulørte Skillingsbilleder, helst af bibelsk Indhold, Nyaarsvers, Brudevers til Manden og

Konen, anbragtes overalt paa Væggene, hvor man kunde faa Plads til dem. Ved den Side af Bordet, der vendte ind mod Stuen, var aldrig nogen Bænk. Ved Maaltiderne var det Konens og Pigernes Plads, men de spiste gerne staaende, i det mindste altid Pigerne. Foran Sengene fandtes derimod gerne et Par Træstole, enten trebenede eller almindelige Stole med Ryg. — Endnu staar tilbage at omtale den vistnok nu aldeles forsvundne »Lampeskagel«, en Stang af Jærn eller Træ, som hængte ned fra Loftet i Nærheden af Kakkellovnen, og hvorpaa anbragtes en Tranlampe af aller simpleste Form: en firkantet eller rund, aaben Blikkasse med Tran i; Vægen var i ældre Tider af Siv, senere brugtes noget sammenrullet Bomuld. Lyset var daarligt og gav en forfærdelig Stank; men man var vant til at hjælpe sig med lidt Lys, og Rokken, Karterne eller Strikkepindene stillede ikke store Fordringer i den Henseende; besværligere var det at sy ved denne osende Flamme; læse og skrive var næsten en Umulighed, men det brugte man heller ikke. Det var i Regelen kun Gaardens kvindelige Personale, som arbejdede ved Lys; »Stordrengen«, »Optøjleklodden«, eller hvad han ellers kaldtes, kunde somme Tider sidde og arbejde i lidt Træ, sno Simer af Halm ell. lign., men Karlene »strakte Bænke« henne under Vinduet, medens »vor Fa'r« gjorde det samme i »Fallestolen«.

I »Mellemstuen« — eller »Kammerset« — saavel som i »Øverstestuen« fandtes i Regelen ikke andre Møbler end en Seng med saa mange Dyner som muligt og Kister med Garn eller forarbejdet Tøj, Lærred, Hvergarn og Vadmel, Frugten af Madmoderens og hendes Pigers Flid i de lange Vinteraftener. Gode Sengklæder og rigeligt Udstyr af Linned og Uldent til Børnene — selv Ligetøj til dem — var Husmoderens Stolthed og det ikke med Urette; thi hun havde skaffet det til Veje ved en næsten utrolig Ihærdighed og Flid.

Spisekammer og Køkken var naturligvis forsynede med de nødvendige Hylder og Kar til Opbevaring af Fødevarer, og i Køkkenet satte man stor Pris paa at have meget

Kobbertøj; Jærnkogekar var næsten ukendte. — Udlængerne var i enhver Henseende meget ringere byggede og indrettede end Stuelængen, og særlig var Staldene langt fra, som de burde være for nogenlunde at svare til deres Bestemmelse.

Hos de fattigere Gaardmænd, for ikke at tale om Husmændene, var Indboet naturligvis langt ringere, og Fæstebreve fra Midten af det 18. Aarhundrede, der ofte indeholder en Fortegnelse over det Bohave, som fulgte med Gaarden, viser dette tydelig. I en Gaard i Brøderup under Bækkeskov Gods i det sydøstlige Sjælland vurderes saaledes i Maj 1743 Fæsterens hele Indbo til 29 Rdl. 1 Mk. og 8 Sk., og i en anden under samme Gods Indboet 5. Januar 1743 til 10 Rdl. 4 Mk. 6 Sk., og i en tredje fra samme Gods 2. Januar 1748 til 22 Rdl. 4 Mk. 8 Sk.. Ganske vist var Tilstanden paa Bækkeskov Gods ved den Tid i høj Grad ussel, hvad en Sammenligning med det nærliggende Krongods tydelig beviser. Thi Indboet hos Krongodsets Bønder beløber sig i den Tid fra 100—200 eller endog 300 Sldl., eller fra c. 70 Rdl. til c. 200 Rdl., medens det hos Bækkeskovs Bønder kun beløber sig til 20—40 Sldl. (13—26 Rdl.). Men paa mange private Godser var Tilstanden lige saa utaalelig.

I de forskellige Landsdele kunde Indretningen af Bøligen være noget anderledes, og til Sammenligning med det her fremsatte, der nærmest passer paa Sjælland, giver vi her en Grundtegnning af en Fæstegaard i Elso paa Mors og af et Fæstehus med Jord i Faarup samme Steds, saaledes som de fandtes i 1807, men stammende fra en ikke saa lidt ældre Tid.

Fig. 1 er altsaa »Raalingen« eller Stuelængen af Gaarden i Elso, bestaaende af 10 »Bindinger« eller Fag med Udskud paa Nordsiden og en Del af Sydsiden. I Længens østre Ende var *Fremmerset* med Husets eneste Indgang, der vendte mod Syd. Dette er den ældre Bygningsform i Jylland; i nyere Gaarde findes ofte endnu en anden Indgang gennem en Forstue — *Fremgulv* —, paa hvis ene Side ligger Dagligstuen, og paa den anden Øverste-

stuen og et Gæstekammer. I denne Gaard var Fremmerset endnu 1807 uden Loft. Hønsene havde deres Natkvarter der; der stod endvidere en Ko, og den øvrige Plads blev, for saa vidt den var tom, brugt til Tørvehus; et Aflukke fra Fremmerset — paa Tegningen mærket *f* — blev brugt til Vædderne. Fra Fremmerset var adskilt *Stegerset* — Fig. 1 *b* — uden Loft og uden Skorsten. I den vestre Ende af *Stegerset* var *Arnestedet* — »Brandstedet« —, hvorfra Røgen gennem *Stegersdøren* trak ind i *Fremmerset* og derfra gik op gennem en Lyre i Taget. I *Stegerset* var *Bryggerkeddelen* — *br* — anbragt, medens *Bagerovnen* var opført i selve *Fremmerset*; tidligere havde den ogsaa været benyttet til Malttørring i Stedet for en »Kølle«, men dette var ophørt før 1807. Fra *Fremmerset* førte mellem *Bagerovnen* og *Stegerset* en Gang — *e* — ind til Dagligstuen — *g* — med 2 Vinduer mod Syd. Langs disse havde før været en »Pall«, en af Ler og Kampesten dannet Bænk med et Brædt ovenpaa og en »Pottekakkel«, en stor Lergryde indmuret som Kakkelovn, men den var 1807 afløst af en »Staalkakkel« eller Jærnbilæggerovn. Ved Stuens nordre Side var tre Rum afskildrede, af hvilke det midterste — *i* — var et »Bur«, d. v. s. Fadebur og Spisekammer, medens de to andre, et paa hver Side af Buret var *lukkede Senge*, Senge med to Halvdøre for; i ældre Tider havde de været »Vraasenge« uden Døre eller Gardiner. Disse tre Smaarum laa i »Udskudet, som paa Nordsiden strakte sig langs hele Huset. Fra Dagligstuen førte en Dør ind til *Vesterstuen* — *k* — med den opredte Gæsteseng. En Dør herfra førte ind til *Malekamret* — *z* —, hvor Haandkværnen og andre lignende Sager stod. Den vestligste Del af Længen — *m* — var en Vognport.

Fæstehuset i Faarup — Fig. 2 — bestaar af to Dele, hvoraf den østligste er 4 senere tilbyggede Fag. Det er opført i 7 Bindinger med Udskud til begge Sider undtagen det lille Stykke paa Sydsiden, hvor Vinduerne er. *Indgangen* — *a* — fører ind til *Fremmerset* — *b* —, der er uden Loft. Her findes *Bagerovnen* — *e* — og to *Kobaase*

— ff —, og *Stegerset* — c — maa ogsaa nærmest regnes som en Del af det. Dette Stegers er ligeledes uden Loft og kun 3 Al. langt og 2 Al. bredt. Halvdelen af det optages af *Arnestedet*, paa hvis nordre Ende er anbragt to ophøjede Kanter af Ler til at sætte Lergryden paa; der var da bedre Plads til at »ilde« med Lyng. I den lille østre Tilbygning førte en Dør fra *Fremmerset* til *Faarehuset* — g —, som kun ved nogle Stolper var skilt fra *Torvehuset* — h —. Fra *Fremmerset* gik en Dør ind til Husets eneste *Stue* — i —. I dennes Udskud var anbragt et lille *Bur* — n — og to *Vraasenge* — k —, en mod Nord og en mod Syd; de var kun 2 Al. lange. Langs de to smaa Vinduer og den sydlige *Vraaseng* var en *Pall* — x —, og umiddelbart op til den stod *Pottekakelen* — m —. Fra *Stuen* gik man ind i *Tærskeloen* — o —, som ved to Støtter under Bjælken var skilt fra *Laden* — p —.

Det er klart, at Bondens Hjem var alt andet end overdaadigt; og naar hertil kommer, at der var meget lavt til Loftet, ofte saa lavt, at en høj Mand næppe kunde staa oprejst, at Vinduerne var smaa og i Regelen ikke til at lukke op, vil man forstaa, at det heller ikke var sundt.

Datidens Avlsredskaber, var saa ufuldkomne og slette, som vel tænkes kan. *Ploven* var vel kommen noget bort fra den simple Form, den havde i Oldtiden, den stammer jo ogsaa fra en Tid, da Menneskeslægten endnu ikke har nogen Historie; men nogen overordentlig Udvikling af den var ikke sket, hverken i Danmark eller noget andet Land. De fleste nulevende erindrer maaske næppe den tunge *Hjulplov*, hvorpaa der saa at sige ikke fandtes andet Jærn end Skæret og Langjærnet. Muldfjælen var af Træ og havde vel aldrig en blot nogenlunde hensigtsmæssig Form; vende en Fure ordentlig kunde den i alt Fald ikke, og trods dens Tyngde var Pløjning paa over 4 Tommers Dybde kun mulig i meget let Jord. Plovaasens forreste Ende hvilede paa en Aksel med to Hjul, for at man bedre kunde styre Ploven. For denne Plov spændtes 4, 6 ja undertiden 8 Heste, og der krævedes mindst 2 Mand og 1 Dreng til

at pløje det samme Stykke Jord i 1 Dag, som 2 Heste og 1 Karl nu med større Lethed og langt fuldkomnere pløjer i en halv. Efteraarspløjningen, som senere har faaet stor Betydning for Landbruget, kunde der slet ikke være Tale om den Gang, og behandle en Brakmark ordentlig var en fuldstændig Umulighed. Intet Under derfor, at en Mark ofte bar mere Udkrudt end Sæd.

Harven er omtrent 600 Aar gammel, og den var ogsaa et almindeligt Redskab i hver Gaard. Men i forrige Aarhundrede var det de allerfleste Steder kun Træharver, man benyttede, og som naturligvis ikke kunde gøre stor Virkning paa Jorden. Først henimod Aarhundredets Slutning begyndte Harver med Tænder af Jærn at blive noget mere brugte, men selve Redskabets Form undergik ingen Forandring.

Tromlen er en langt senere Opfindelse. Den kommer frem i det 17de Aarhundrede, men endnu i Midten af det 18de Aarhundrede er den temmelig sjælden, og som oftest var flere Bønder fælles om en.

Vognene udmærkede sig heller ikke ved Lethed eller Hensigtsmæssighed. De gamle Blokhjul var man vel til Dels kommen bort fra og havde erstattet ved Hjul med Nav, Eger og Følge, men i Regelen fandtes der i hver Gaard kun en beslagen og en halvbeslagen »Ferritzvogn« eller *Færdesvogn*, hvorved menes en Vogn til almindelig Kørsel. Den beslagne Vogn havde vist aldrig Jærnringe men kun Jærnskinner uden om Hjulet, medens den halvbeslagne blot havde Forhjulene saaledes beskyttede. Høstvognene var i Regelen ikke beslaaede. Vognfaddingen bestod kun hos de mere velhavende af Fjæle; ofte var det kun en »Pindefadding«, dannet af 2 runde Stykker Træ af Vognens Længde forbndne ved en Del tommetykke lodret mellem dem stillede Stave. Og lignende men mere sirlig lavede og malede røde eller blaa brugtes til Stadsvogne. Vognakserne var altid af Træ, højst med en Jærnskinne paa Undersiden, og Navene uden Bøsninger; senere hen brugtes undertiden en Halvbøsning, der kun gik til Midten af Navet. Møtriker brugtes aldrig;

en »Lundstikke« af Træ eller Jærn forhindrede Hjulet fra at løbe af. Disse Hjul trængte til at smøres hyppig, og derfor hang i Regelen Tjærekanden under Bagaksen. —

Agestole brugtes kun ved højtidelige Lejligheder, og da var det altid »Bueagestole«, bestaaende af to eller 3 tynde Træbuer, som ved Hjælp af 5 Opstandere fra en Træbund dannede Rygstødet, medens Bunden var dækket af et udstoppet Hynde. Agestolen var altid uden Fjedre, først fra c. 1830 begyndte Bønderne at bruge disse og tillige de mest velhavende Læderagestole med udstoppet Ryg. Fjedervogne begyndte Bønderne først at bruge i Fyrreerne. — Kun Stadsvognen var malet — naturligvis ogsaa Hjemmearbejde — og da oftest rød, blaa, rød med blaa Striber eller blaa med røde Striber. — *Pisken* var saa tarvelig som mulig: en Kæp med en hjemmeflettet Snor af Hestehaar eller Hampetraade. Til Stads brugtes en Pisk, hvis Skaft var dannet paa en særegen Maade. Det var af Asketræ og var i de øversfe to Tredjedele ved Gennemsavning delt paa langs i 6—8 tynde Stænger; disse blev derefter snoede, saaledes at den øverste Del af Piskeskafteet saa ud, som om det bestod af flere sammensnoede tynde Kæppe; det var malet rødt, grønt eller blaat. Paa dette Skaft brugtes en Snor flettet af Skind med et »Smæld« af farvet Traad.

Seletøjet var yderlig tarveligt. Man brugte altid det saakaldte »Stavtøj«, der for Resten havde den store Fordel fremfor den senere indførte Bringsese, at det forlagde Trækket til den Del af Hesten, Skuldren, der giver Lejlighed til den største Kraftudfoldelse. De dertil hørende Stavtræer var til Stadsseletøjerne ofte forsynet med udskaarne Slynge-ninger, og et saadant, et virkeligt smukt og stilfuldt Arbejde, kunde ses paa den nordiske Industriudstilling i 1888. En Krans, flettet af Halm, eller undertiden en udstoppet Pude, forhindrede Stavtræernes Tryk. Det øvrige af Seletøjet var af Reb eller grovt, sammensyet Hampelærred — Hampeseler —; kun til Stads havde de velhavende Hovedstole af Læder. — Tømmen var i Regelen ikke »Krydsliner«, som nu, men en saakaldt »Meltømme« — o: Mellemtømme —.

Denne var indrettet saaledes, at den egentlige Tømme gik fra den nærmer Hests Yderside til den fjærmers Yderside, og mellem Hestene gik da et Stykke Reb fra Bidsel til Bidsel. — Den tunge Vognstang var aldrig, hvad man kalder »en stiv Stang«. Den maatte altsaa løftes af Hestene, og dette skete ved et *Halskobbel*, et Stykke Reb eller Kæde, der fra en Gjord om Hestens Hals gik ned til den forreste Ende af Stangen. Dette tillod dog ikke Hestene at »holde« godt paa Vognen; naar man skulde ned ad en stejl Bakke, stod man derfor af, bandt et af Baghjulene fast og forhindrede saaledes Vognen fra at løbe for rask.

En *Hjulbør* hørte ogsaa til de Redskaber, som den Gang langt fra fandtes i hver Gaard; den var endog paa-faldende sjælden.

Rensemaskiner og *Sædharper* var den Gang fuldstændig ubekendte i en Bondegaard. Til Sædens Rensning, som man for øvrigt tog sig temmelig let, brugte man et Kornsold, der fyldtes med den aftærskede Sæd og rystedes, til Rensningen var god nok.

Alle Avlsredskaberne, Vogne, Plove, Harver, Tromler, ikke at tale om alle de mindre, blev for Størstedelen forarbejdede af Bonden selv eller hans Karl, og derfor fandtes der i de allerfleste Gaarde de nødvendigeste Redskaber til Træarbejde. Jærnet maa have været meget dyrt; thi man brugte det saa lidt som muligt. Selv Hestene blev hyppig slet ikke skoede; i Regelen blev de det kun paa Forbenene, noget sjældent paa alle fire Ben.

Værdien af disse Avlsredskaber var ikke stor; og Forskellen mellem de velhavende og de fattige Bønder i denne Henseende næsten forsvindende. Sin Tids rigeste Bonde paa Vordingborg Amt, »Erlig og Velagt Dannemand Frantz Andersen i Aaside« lod 27. Juni 1702 »holde christelig Schifte og Registering efter sin Sahl. Hustru«. Han ejede saa meget, at Boets Formue oversteg Gælden med 275 Sldl. 2 Mk. og 6 Sk.; men Avlsredskabernes Værdi var kun følgende: 1 Plov med Behør 3 Sldl.; 1 Harve 1 Mk.; 1 »Ferritzvogn« med Haver og Behør 6 Sldl.; 1 do. med do.

4 Sldl.; 1 Par »Ferritzhaver« 2 Mk. og 2 Slæder à 1 Mk.: i alt 14 Sldl. 1 Mk.

Besætningen paa Gaardene var i højeste Grad ussel. Paafaldende er straks det uforholdsmæssig store Antal *Heste*. Dette var begrundet dels i Hoveriet og Ægtkørselen, dels i de tunge og klodsede Avlsredskaber, dels i selve de daarligere Dyr. Aldeles ens har Forholdene vel ikke været over alt, men som et Gennemsnitstal for den største Del af Landet, eller i alt Fald for Øerne kan vel regnes 8—10 Plovheste, 2—3 Køer, 1—2 Unghøvder og nogle Kalve, 10—20 Faar og 10—15 Svin foruden mange Steder en Del Gæs. Enkelte Steder kunde der vel findes en bedre Besætning, men ofte blev det umuligt at holde den, fordi Bymændene, eller Bylavet, kun vilde tillade paa hver Gaard at holde et bestemt Antal af hver Slags, og betale den aarlige Kendelse, som i saa Fald fordredes, var ikke hver Mands Sag. Den ovenfor nævnte Frants Andersen i Aaside havde saaledes set sig i Stand til at holde en aldeles usædvanlig Kvægbesætning, nemlig 11 Heste til 87 Sldl., 10 Køer og Stude samt 7 Unghøvder til 94 Sldl., men en saadan Velstand var i Stavnsbaandstiden næsten uhørt.

Fodringen var i højeste Grad slet. Det var ofte Tilfældet, at Høsten blev saa slet, at der ingen Havre kunde blive til Hestene; Køerne kendte man slet ikke til at give Køerne. Hestene maatte holdes nogenlunde ved Kraft for Hoveriets Skyld; de fik da Broderparten af Høet, naar de ikke fik det hele; Køerne maatte saa nøjes med Halmen, og i Regelen var baade Hø og Halm paa Bondens Gaard sluppen op ved Paasketid. Saa snart Frosten derfor var af Jorden, blev alle Heste og Kreaturer drevne ud paa Brakmarken, men det sparsomme Græs der var snart fortæret, og saa maatte Dyrene søge Overdrevene eller Skovene. Efter Høst blev det vel lidt bedre, saa kom Ævret, Kreaturerne fik Lov til at afgræse de høstede Marker, men naar der ikke mere var noget, maatte de atter tilbage til Skovene og Overdrevene, hvor de ofte i de barske Efteraarsdage var nærved at omkomme af Sult og Kulde. Thi først henved

Juletid turde man vove at hente dem hjem, udmagrede og forsultne, for ved saa knapt og magert Foder som muligt at holde dem i Live Vinteren over, til de atter ved Foraarstide kunde komme ud og sulte lidt mindre end om Vinteren. Hvilke Kræfter Hestene skulde faa, og hvilket Udbytte Køer, Faar og Svin kunde give ved en saadan Behandling, kan man let forstaa. De ældste og daarligste Heste var man naturligvis mindst nænsom over, og der var mange Egne, hvor disse aldrig kom i Stald, men blev jagede ud paa Marken eller i Skovene for at hentes ind, naar man havde Brug for dem. Det var »Udgangsegene«. — Paa Fyn i det mindste havde man saa at sige i hver Gaard et »Gaardøg«. Det var altid en gammel, udlevet Hest, der ikke længere kunde arbejde. Den kom aldrig i Stald, dertil var den uværdig; den havde sin Krybbe i Porten, og der fik den saa knap Føde som muligt. Den blev først og fremmest brugt af Drengen til i Vintertiden at »ride til Svin« paa hver Morgen, og dernæst blev den brugt af alle Gaardens Folk baade Mænd og Kvinder, naar disse skulde et eller andet Sted hen og af en eller anden Grund ikke gad gaa. Naar de da kom til deres Bestemmelsessted, bandt de Grimeskaffet om Halsen paa den og lod den finde Vejen hjem selv. Der, hvor de havde været, laante de saa atter det Steds Gaardøg at ride tilbage paa for igen at slippe det, naar de kom hjem. Traf en vejfarende paa et saadant fritgaaende Gaardøg, var det meget almindeligt, at de benyttede det, saa længe de havde Lyst, eller red paa det saa længe, til det stakkels Dyr styrtede og saaledes fik Ende paa sine Lidelser.

Af Køer holdt Bønderne i den Tid ikke mange, hvad der tydelig ses af Skiftebrevene og Fæstebrevene fra den Tid; og de faa, der holdtes, fik en meget knap Føde. De fleste Steder maatte de Vinteren igennem nøjes med lidt Halm, fordi Hestene skulde have Høet. Naar saa det paa nogen Maade var muligt, blev de slupne ud, først i Skoven, hvis der hørte en saadan til Byen, ellers paa Overdrevet, hvor de ogsaa fik deres Sommerføde; naar Sæden var høstet,

fik de derimod Lov til at gaa paa Bymarkerne. Aldeles uden Opsyn kunde de naturligvis ikke græsse, og hver By havde derfor sin Byhyrde, som skulde passe paa, at intet Kreatur gik bort eller gik ind paa Sædemarkerne. Hver Mand havde sine Køer — og det samme gjaldt om Faar og Svin — mærkede paa en bestemt Maade ved et Klip eller Snit eller Hul i Øret; og disse forskellige Mærker maatte hver Bymand kende aldeles nøje. Hver Mand havde desuden en »Klokkeko«, som den kaldtes, fordi den havde en Klokke om Halsen; disse Klokker skulde helst have forskellig Klang, og det var særlig vigtigt, at Pigerne kendte de forskellige Klokkers Lyd. Hvad Mælk Køerne kunde give under saadanne Forhold er let at indse. Mange Gaarde havde ofte ikke en Draabe Mælk hele Vinteren igennem, og derfor var det ikke saa sjældent, at man i længere Tid ikke havde noget Smør i mange Bøndergaarde. Saa hjalp man sig paa en anden Maade. Man smeltede Faaretælle, og denne tilsatte man noget Fedt. Det var i Virkeligheden Kunstmør, men rigtignok langt fra saa godt som Nutidens.

Faar holdt man temmelig mange af; det var lettere at skaffe dem Føden, da de til Nød kunde gaa ude hele Vinteren eller dog lettere fodres med Ærtehalm, som hverken Heste eller Køer vilde æde. Ulden havde stor Betydning som Stof til Tøj, og Husmoderen søgte derfor gjerne at faa saa mange Faar, som det var muligt. Tællen var ogsaa vigtig ikke alene til den ovenfor nævnte Anvendelse, men ogsaa til at støbe Lys af. Hertil kom, at om end hver Mand kun maatte have det paa Bystævnet fastsatte Antal Faar, havde han derimod Ret til at have saa mange Lam, han vilde. Lammene blev der kælet lidt for, især medens de var spæde, og de fik Lov til at gaa i Toften inde ved Gaarden, til de var stærke nok til at kunne følge Faarene ud paa Overdrevene og Udmarkerne.

Ogsaa af *Svin* holdt Bønderne ikke faa. Om Sommeren fodredes de paa Græs — »Græssvin« —, om Efteraaret gik de i Overdrevene eller Skovene, ja ofte maatte de om Vinteren nøjes med samme barske Opholdssted; kun



Oeder.

Grisesoerne maatte man altid tage i Hus om Vinteren. I Skovene, naar det var et godt Oldenaar, levede de højt af den nedfaldne »Bog« eller »Olden«, og naturligvis har de ligesom Vildsvinet ogsaa oprodet og fortæret en Del forskellige Rødder og lignende. Men blev Vinteren stræng, maatte man hjælpe dem til lidt Føde, og det blev mange Steder et af Tjenestedrengens værste Arbejder »at ride til Svin«. Hver Morgen før Davretid maatte han ud til Hest med en Pose Sædaffald. Han skulde da først finde Svinene og dernæst passe paa, at ikke andre Svin aad denne Føde fra dem. Svinene blev ikke fede ved denne Behandling; 32—64 Pund regnedes den Gang for den almindelige Vægt, men havde man høstet saa godt, at man kunde holde dem hjemme Vinteren over i Svinehuset, saa de kunde blive »hjemmefedede« — »Boelsvin« —, da kunde de naa indtil den dobbelte Vægt.

Gæs og enkelte Steder ogsaa Kalkuner gav ofte Bonden en meget nødvendig lille Pengeindtægt. Ogsaa Antallet af gamle Gæs var bestemt for hver Bymand, medens Gæslingernes var ubestemt. Gæssene krævede lidt mere Pasning end Faarene, thi de maatte vogtes hele Sommeren igennem, for at Ræven ikke skulde tage for mange; nogle tog han altid. Til at vogte dem lejedes i Regelen en »Gaasepige«, og om Aftenen ved Solnedgang drev hun dem alle ind i et dertil paa Marken indrettet Hus, hvorfra hun atter lukkede dem ud tidlig om Morgen. Det var en stræng Tjeneste at være Gaasepige. Gæssene er vanskelige at passe paa, det ved enhver, der har prøvet det; hun maatte være ved dem, hvordan Vejret var, og hendes Løn var ligefrem ussel. Kosten fik hun paa Omgang hos Bymændene og Lønnen bestod som oftest i to Par Træsko, to Pund Uld og Blaarlærred til to Særke. Det var ogsaa kun de fattigste halvvoxne Piger, som vilde paatage sig dette Arbejde.

Klædedragten.

Det er en stor Fejl at tro, at der nogensinde har eksisteret en virkelig Nationaldragt. Fremtræder tidligere Bondestandens Dragter forskellige fra Borgernes og Adelens, da beror dette paa, at de ikke har kunnet evne at benytte de samme Stoffer, men endnu mere paa, at Bondestanden har optaget Moderne — rigtignok med lidt Forandring paa Grund af den større Fattigdom — længe efter, at de andre har aflagt dem. Endnu den Dag i Dag er det samme Tilfældet, men den større Velstand og navnlig den saa uendelig lettere Forbindelse har gjort Forskellen mindre i Øjne faldende.

I øvrigt er Oplysningerne om Bondens Klædedragt i ældre Tider ikke overordentlig rige, og der skal af den Grund kun dvæles lidt ved Klædedragten i forrige og Begyndelsen af dette Aarhundrede, da vi gennem den ogsaa faar et lille Bidrag til Billedet af Livet under Stavnbaandet.

Mændene bar til Hverdagsbrug en *Tophue*, graa med rød ulden Kant eller hel rød. Paa Rejser, eller naar de skulde til Købstaden, en *Kabuds* af Skind med Klapper, som kunde bindes ned over Ørene. I Kirke og i det hele til Stads brugtes i en stor Del af forrige Aarhundrede en bredskygget *Filthat*, hvorpaa Skyggen var bundet op paa de tre Sider; senere afløstes denne af en høj *Uldhat*, der havde forskellig Form, efter som Moden havde vekslet; denne Hat var endnu langt ned i Fyrrerne et yndet Gemmested for Urtekramvarer og lignende, som Husmændene købte i Byen. Parykker har aldrig været brugt af vore Bønder, derimod havde omtrent ved 1800 flere, der vilde være lidt finere paa det, begyndt at bruge Haaret flettet i en Pisk; i Regelen bares Haaret langt, hængende ned over Skuldrene, og denne Skik holdtes endnu langt ned i Fyrrerne af flere ældre Bønder.

Uldne *Indertrøjer* og linnede *Skjorter* kom forholdsvis

tidlig i Brug. Over dem havde man en *Brystdug*, hvad vi nu kalder en Vest. Til Stads og i Kirke var Brystdugen oftest »højstribet«, det vil sige grøn- og rødstribet; til Rejser var den »lavstribet« : hvid- og grønstribet, eller hvid- og rødstribet. Brystdugen havde en smal, opstaaende Krave, et Overfald over Brystet, og bagtil endte den i to Snipper. Der var to Rækker Knapper enten af Sølv eller af et søvlignende Metal; den sidste Slags kaldtes i Almindelighed »Sølvmonsters Knapper«

Over Brystdugen bares *Koften* eller *Trøjen*. Den kunde ogsaa være højstribet eller lavstribet, havde to Snipper lidt længere end Brystdugens, opstaaende Krave og to Rader Sølv- eller Sølvmonsters Knapper. Til Hverdag brugtes en Skindtrøje af Lamme- eller Faareskind. Først henved 1830 afløstes den af *Stumptrøjen* med nedfaldende Krave.

I Stedet for Trøjen og særlig af ældre, velhavende Bønder brugtes til Stads *Langtrøjen* eller *Kjolen*. Den var af Vadmel, i Regelen graa eller blaa, med kort Liv og Skøder saa lange, at de naaede til Anklerne. Ogsaa den havde opstaaende Krave, men kun 1 Række Sølvknapper. Imellem 1820 og 1830 begyndte Frakken med ombøjjet Krave, 2 Rækker Knapper og ikke fuldt saa lang, at fortrænge den.

Benklæderne var i den her omhandlede Tid *Knæbenklæder* af Faareskind eller til Stads af Hjortelæder; senere brugte man dem af hvidt Vadmel. De blev bundne eller knappede nedenfor Knæet, og Baandet var fastholdt ved et lille Sølvspænde. 3—4 smaa Knapper prydede Ydersiden nede ved Knæet. Meget velhavende Bønder brugte ogsaa Stadsbenklæder af Klæde eller Fløjl.

Strømperne var lange, til op over Knæet, og blev bundne nedenfor dette med et farvet Baand, som var lavet paa en noget lignende Maade som det nuværende hækledede Arbejde. De jydskes »Stunthoser«, Strømper uden Fod, som ved en Læderrem under Foden holdes fra at glide op, kendtes ikke paa Øerne.

Til Hverdag var Fodtøjet *Træsko*, til Rejser eller til Stads *langskaftede Støvler* eller *Sko med Spænder*.

I forrige Aarhundrede brugte Bønderne vistnok meget sjældent Overtøj; et Dækken maatte gøre Tjeneste som Kappe. Senere brugtes et *Slag*, der hægtedes om Halsen og naaede omtrent til Hofterne. Først henved 1830 kom »Sjeniljen« i Brug.

Kvindernes Dragt var mindre regelmæssig ens end Mændenes, og navnlig var deres Hovedtøj meget forskellig i de forskellige Egne, en Forskel, der til Dels vedvarer endnu, som i det hele taget Hovedtøjet er den Del af Kvindedragten, der har holdt sig længst uforandret; mon det skulde være, fordi det er saa klædeligt?

Det vilde blive alt for vidtløftigt her at komme ind paa alle de Former af *Huer*, der bruges i Danmark. I Hovedtrækkene er de ens: en lidt tætsluttende Hætte af Tøj, som dækker Baghovedet og noget af Issen. Udstyret retter sig i øvrigt efter Egnens Skik og vedkommendes Formue, lige som Huerne paa Øerne til Stads var forsynede med svære Baand ned ad Nakken og under Hagen. Til Huen hører de fleste Steder i Landet enten et *Lin* af tæt Lærred, som ligger tæt til den forreste Del af Issen og gaar ind under Huen, eller et *Korsklæde* af aabent hvidt Tøj, der anbringes over Huen og nogle Steder rager langt frem foran Ansigtet. Baade Linet og Korsklædet bliver stivede og strøgne. Til Begravelser og som Sørgedragt brugtes sorte Huer ofte med grønne Baand. Flere Steder brugtes til Kirkegang og ved andre højtidelige Lejligheder uden for Huset et broget eller sort, nogle Steder et hvidt Tørklæde bundet ovenpaa Huen. Først langt senere henved 1820 kom *Kysen*, en Slags forfærdelig stor Hat, i Brug. Den var altid sort og i Regeln af Fløjel, spids bagtil og meget bred fortil. I nogle Egne brugtes om Sommeren en *Solhat*, dannet af et Stykke malet Pap, som ved et Baand blev bundet sammen i de to Hjørner, saa den fik Form omtrent som et Kræmmerhus.

Ovenpaa *Særken* af Lærred, som oftest Blaarlærred,

hos de fattige endog af »Skættefald«, barès i Regelen en *Nattrøje* strikket af rødt eller grønt Uldgarn, og derover *Bullen*, et Livstykke af højstribet uldent Tøj. Bullen var egentlig uden Ærmer, og til Stads blev den hos de velhavende snøret over Brystet med lange Sølvkæder; til Hverdagsbrug var den hægtet. — I Stedet for Bullen brugtes dog meget almindelig en *Trøje*, der som Regel havde lange Ærmer. I Modsætning til Bullen, der som oftest var af udenlandsk Tøj, var Trøjen næsten altid af hjemmegjort Vadmel eller Hvergarn. Trøjens Form var i øvrigt underkastet mange Forandringer efter den vekslende Mode.

Skørtet var til daglig Brug oftest af grønt Vadmel, til Stads hyppig af rødt eller sort uldent Købetøj; nogle Steder var Skørtets Farve altid forskellig fra Trøjens eller Bullens, andre Steder var den altid den samme. Den var som oftest lagt i flere Læg, og til Stads forsynet med en Baandkant af en anden Farve end Skørtet. Under Skørtet brugtes et uldent, i Regelen ufarvet Underskørt eller Klokke; Benklæder brugtes aldrig.

Strømperne var altid af Uld og i Regelen sorte. Til Stads brugtes Sko med Spænder; til Hverdag Træsko, der paa Øerne som oftest havde kortere Overlæder end Mændenes. Paa Fyn udmærkede Kvindernes Træsko sig ved deres overordentlig høje Klamper; og skulde de være rigtig fine, var de tvært over Overlæderet beslaaet med en blank »Messing-Krampe«.

Kvinderne kom saa lidt ud om Vinteren, at *Overtøj* til dem saa at sige var ukendt til henved 1820. Før denne Tid hjalp de sig med et Dækken, som de svøbte sig ind i.

Om Vinteren brugte baade Mænd og Kvinder uldne *Vanter*, enten *Bælvanter* (»*Slugvanter*«) med en Tommelfinger og fælles Rum til de andre Fingre, eller *Fingervanter* med et særligt Rum til hver Finger. — Naar man skulde færdes ude i stræng Vinterkulde, omviklede man ofte Benene med Halmbaand.

Levemaaden.

Reinhardt anfører i »Et Afsnit af den danske Bondes Bondestands Krønike« fra 1780 følgende Regnskab over Indtægter og Udgifter ved en jævn dansk Fæstegaard paa 6 Tdr. Hartkorn (c. 60 Tdr. Land).

Indtægt:

	Rdl.	Mk.	Sk.
Rug, højst 16 Tdr., hvoraf behøvedes til Fødekorn 12 Tdr., til Udsæd næste Aar 5 Tdr., saa at altsaa 1 Td. maatte købes	»	»	»
Byg, højst 34 Tdr., hvoraf medgik til Fødekorn 18 og til Udsæd 6 Td.; Overskuddet 10 Tdr. à 2 Rdl. gav i Indtægt	20	»	»
Havre, ligeledes højst 34 Tdr., hvoraf til Udsæd 12, som Løn til Husmanden 4, til Svineføde 3 og til Hestene i Pløjetiden 4 Tdr., til Rest altsaa 11 Tdr. à 8 Mk.	14	4	»
2 Fedekalve	10	»	»
1—2 Lpd. Smør	4	»	»
2 Par Fedesvin	16	»	»
12 Lam	10	»	»
10—12 Gæs	4	»	»
I alt	78	4	»

Havde Fæsteren ikke Adgang til Overdrev, kunde Indtægten af Kreaturerne ikke regnes til mere end 28 Rdl., og den samlede Indtægt vilde da kun blive

Udgift:

Kvartalsskatter og Skattekor	18	»	»
Ekstraskat af Bonden og hans Hustru	2	»	»
Landgilde, i Regelen 1 Td. Byg af hver Td. Hartkorn, foruden noget Havre, men hvor den var lavest, at ansaa til 1 Rdl. af hver Td. Hartkorn	6	»	»
Smaaretsel og Kvægtiende	2	»	»
Højtiede	»	4	8
Løn til en Karl, en Dreng og en Pige	27	»	»
Sild, Salt, Tjære, Jærn og Tran	10	5	»
Smede- og Hjulmandsløn	2	4	»
Rejsepenge til Bonden eller hans Karl paa Herskabs- og Kongerejser	3	»	»
I alt	72	1	8

Under denne Opgørelse af Udgifterne er endda ikke medtaget Bropenge, Delinkventpenge og en Del andre hyppige Afgifter, Væver-,

Skrædder- og Skomagerløn, Udgifter til Anskaffelsen af Fisk og Brændevin til Bondens Husholdning, Løn til Daglejere i Høsten og til andre travle Tider m. m.

Naar man ser paa dette Regnskab, bliver det klart, at der ikke var meget til overs at ofre paa Mad og Drikke. De fleste fik ikke Raad til at købe noget som helst af Urtekramvarer og lignende Ting, men saa hjalp man sig med det, man selv avlede. Bonden har i den Tid maattet være uhyre nøjsom med Hensyn til den daglige Kost, hvad der jo i øvrigt er Tilfældet endnu navnlig blandt Husmændene og Landarbejderne.

Kaffe og Te var, især den sidste, saa at sige ukendte for den Tids Bønder, først mod Aarhundredets Slutning, og altsaa egentlig efter den Tid, her behandles, kom Kaffe noget i Brug ved højtidelige Lejligheder som Brylluper og Barselgilder. Mælk havde man ofte næsten ikke en Draabe af i den Tid, Køerne stod inde; det var derfor ganske naturligt, at man brugte en betydelig Del Øl. Dette var altid hjemmebrygget, og man kan være vis paa, at det ikke var overdrevent godt. Brændevin og Mjød blev der ogsaa brugt en Del af, men dog ingenlunde til Hverdag, det hørte til Gilderne og til Mændenes Møder. Færsk Kød blev næsten aldrig spist; man havde jo saa faa Køer og Stude; røget Faarekød og røget og saltet Flæsk, det var det eneste, der blev spist af Kød. Fisk spistes meget lidt, med Undtagelse af saltet Sild eller i Jylland saltet Aal. Saa snart man kom lidt bort fra Stranden var færsk Fisk ukendt blandt Bønderne, og »Bergfisk« eller »Stokfisk« brugtes kun til Gildemad. Af Brød brugtes til daglig kun Rugbrød, der altid var hjemmebagt og i Regelen blev indtil 4 Uger gammelt, da man ikke gjerne bagte hyppigere. Kun til Højtider og Gilder kunde man bruge Sigtebrød af Rug, eller Kager af Bygmel.

Det første Maaltid var *Davren*, der bestod af et Stykke salt Sild eller stegt Flæsk til et Stykke Rugbrød og derefter Mælkegrød eller Ølost; det var ikke altid muligt at faa Mælk til *Davren*, og saa hjalp man sig med Øl i Stedet for.

Lidt længere op ad Dagen fik man »Halvgaaen-Middag« eller »Mellemmad«, et Stykke Brød med Fedt eller sjælden med Smør. Som Paalæg brugtes kun Ost, og det vel ikke en Gang til Hverdagsbrug.

Ved Middagstid eller lidt før nød man Hovedmaaltidet. Grød, Vælling, Ærter og Kaal var de sædvanlige Retter, og af Kød brugtes næsten ikke andet end Flæsk. Kartofler, Gulerødder eller Grønsager var ukendte Ting; særlig var Kartofflen meget foragtet. Den var kommen ind her i Landet med de tyske Kolonister, Frederik den femte indkaldte til Opdyrkning af de jyske Heder; men det varede længe, inden man vilde dyrke den, og selv i Begyndelsen af dette Aarhundrede regnedes den kun for Svineføde. Kogekunsten var ikke stor, og Serveringen var alt andet end appetitlig. Dug brugtes kun paa Bordet ved højtidelige Lejligheder, eller naar der kom fremmede. Søbemaden spiste man alle af samme Fad, og Kødet eller Flæsket holdt man i Fingrene og bed af, eller skar det itu med sin Lommekniv. Brugtes Tallerkener, var disse af Ler eller Træ, men ofte benyttede man slet ikke disse; et Stykke Brød maatte da gøre Tjeneste i Stedet.

Lidt ud ad Eftermiddagen henved Klokken 4 spistes »Midaften«, der var som Mellemmaden om Formiddagen.

Om Aftenen, naar Arbejdet var endt, fik man »Nadveren«, i Regelen Grød med Mælk eller Øl til, men uden Smør.

Dagens Gerning begyndte altid tidlig om Morgen, men var naturligvis meget forskellig efter de forskellige Aarstider.

Saasnaart Foraarsarbejderne kunde begynde — og de var den Gang besværligere end nu, fordi Jorden aldrig var efteraarspløjet —, kom først Hoveriet og lagde Beslag paa en stor Del af Bondens Tid og Arbejdskraft. Saa meget mere maatte de altsaa anstrænge sig for at faa deres eget Arbejde gjort, og særlig kunde det være meget besværligt, naar det i Høsten faldt i med ustadigt Vejr. Det var i den Tid navnlig Kvinderne, det gik ud over, fordi de,

foruden at hjælpe til ved Markarbejdet ogsaa skulde besørge Malkningen, Madlavningen, Vask o. l.

I Vintertiden var Mandens Arbejde først og fremmest at passe Hestene og Kreaturerne, dernæst at tærske Sæden, hvad der altid skete ved Haandkraft. End videre skulde alt Vogntøj, Plovtøj o. s. v. gøres i Orden, og det var som ovenfor bemærket næsten altid Hjemmearbejde. Desuden lavede Karlene den Del af Køkken- og Bryggerstøj, som kunde være af Træ, Stavtøjet til Trækdyrene, Mejereder, Leskafter, River, Grebe, Skovle, Spader, som man i Regelen brugte af Træ beslaaede med Jærn, Hørbrager, Skættestole, Banketræer, Sløve, Skeer og en Mængde andre Ting. Hermed kunde let en stor Del af Dagen være optaget, men endnu skulde der snoes Reb af den hjemmeavlede Hamp, laves Seletøj og besørges forskellige andre Smaaarbejder som at snitte »Lysepinde«. Dermed var deres Gerning endt Vinterdage, og Aftenen efter Nadveren tilbragtes i Regelen døsende paa Bænken under Vinduet. Dog var Jyderne og Fynboerne ogsaa da ofte beskæftigede med Husflidsarbejde.

Drengene havde det langt strængere, og især var det et i højeste Grad haardt Arbejde »at ride til Svin«. Det var naturligvis haardt for saadan en Knøs at ride ud, ofte et langt Stykke Vej, ligegyldigt, hvordan Vejret var, fastende, altid tyndklædt; intet Under derfor, at Drengene alene for at slippe for dette Arbejde længtes efter at blive Karle.

Pigerne havde om Sommeren særlig strængt Arbejde ved Malkningen. Køerne var jo i Skovene eller paa Overdrevene; dertil var som oftest en lang Vej; og naar de i Sommervarmen gemte sig i Skovene, var det ikke saa lige en Sag at finde dem. Der var nok en Byhyrde, men, naar han kunde give Oplysninger om, ad hvilken Kant Køerne var gaaet, saa var det alt, hvad der kunde forlanges. Hver Mand havde en »Klokkeko«, som om Halsen bar en Klokke, hvis Lyd var forskellig og derved kunde vejlede Pigerne til at finde dem, hver især skulde malke. Gik Køerne og aad, kunde man høre Klokkerne; men laa de ned eller stod stille, var det umuligt; saa galdt det om at

kunne søge efter dem med Held. Dette Held var ikke altid lige stort, og var Søgningen efter Køerne meget besværlig, saa var det Ellekongen eller Troldtøj, der havde skjult Køerne for at drille Pigerne. Men længere ud paa Sommeren maatte Kvæget i Udmarkerne, og det kunde ofte være en Milsvej fra Byen; det hændte da ikke saa sjældent, at Pigerne først ved Middagstid kom til Byen fra Malkning. Var de heldige især Søndagaftrnerne med at finde Køerne, saa tog Pigerne sig gjerne lidt Erstatning for det trælsomme daglige Slid ved en lille Leg. Men i Høstens Tid, og navnlig i Rughesten, da var der mange Nætter, hvor Pigerne saa at sige ikke fik Søvn. Høstdagene, enten det var paa Hovmarken eller paa Bymarken, maatte Pigerne være tilbage fra Morgenmalkningen, inden Solen stod op. En Time efter Solopgang gik nemlig »Byhornet«, og Folk samledes paa »Bystævnet«, den ofte med Sten indhegnede Plads i Byen, hvor Bymændene mødtes for at forhandle deres Bysager. Herfra fulgtes de ad i Marken, Mænd og Karle med »Mejereder«, Piger og Dreng med River. Saa arbejdedes der rask hele Dagen ofte til efter Solnedgang, især paa Fyen ved Rughesten, hvor det er en gammel Skik, at hele Rugmarken skal mejes og bindes paa én Dag. Naar det sidste Neg var bundet, satte Mændene og Karlene dem sammen, medens Pigerne, trætte som de var, maatte til Udmarkerne for at malke. Det blev da ofte over Midnat, inden de kom hjem og fik den tarvelige Nadver, en Skefuld Grød af Boghvedemel, medens Kosten hele Dagen igennem fra Davre til Nadver kun havde bestaaet i et Stykke Havrebrød, en Skive Ost og noget tyndt Øl. Naar Ævret kom, blev det Pigernes letteste Tid med Malkningen, men det varede ikke ret længe.

I Vintertiden havde Kvinderne ikke mindre Arbejde. Naar den nødvendige daglige Gærning i Huset var tilendebragt, og naar Nadveren var spist, saa var der endnu meget at gøre. Man tilvirkede jo som Regel selv sine Klæder, eller i det mindste Garnet, som skulde bruges

dertil. Derfor kartede og spandt Kvinderne den Uld, der var klippet af om Efteraaret, og naar de var færdige med den, tog de fat paa Hør og Blaar. Mange, ja maaske de fleste Steder vævede de selv Garnet til Lærred, Hvergarn og Vadmæl, hvorved Arbejdet blev endnu mere.

Belysningen til dette Arbejde var meget tarvelig. Vokset blev betalt for godt, til at man selv havde Raad til at bruge det. Tællen var ogsaa for dyr; der var kun lidt i Faarene, og den fandt blandet med Gaasefedt Anvendelse til at smøres paa Brød. Man støbte derfor kun saa mange Lys, som man behøvede til Juleaften, Nyaarsaften og Helligtrekongeraften, og fremfor alt, naar der i Gaarden var udbøbte Børn, »Børn inden Kirke« som det hed. Den oven for omtalte Tranlampe, der baade var til at flytte og til at hænge op paa en Krog fra Loftet, blev mest brugt om Morgen. Om Aftenen nøjedes man med Lyset fra Ilden i Kaminen, hvor der var en saadan, og for at gøre dette bedre lagde man paa den to tre »Lysetørv« eller »Lysklyner«, stærkt harpixholdig Tørv fra enkelte Steder i Moserne, eller man tændte en »Lysepind«. Denne var enten kløvet af gammelt Fyrretræ fra Moserne eller lavet af flækkede Vidjer, og blev tørret meget stærkt inden Brugen. Lysepinden blev undertiden anbragt i en Slags høj Stage, som stod paa Gulvet, men maaske oftest blev den holdt af Drengen; thi et saadant Arbejde var under Karlens Værdighed. Han sad da paa en lille trebenet Stol og holdt Lysepinden i venstre Haand, medens han i højre Haand havde et Stykke Træ, som han brugte til at pudse det svedne af Lysepinden med. Han var desuden Genstand for al Slags Løjer og Vittigheder, og Skænd haglede ned over ham, fordi han aldrig kunde gøre alle til Pas; han maatte i alle Ordets Betydninger »holde Lyset«.

Det var strængt at sidde ved dette Arbejde om Aftenen i de kolde Stuer. I mange Gaarde havde man intet andet Ildsted end Arnen i Køkkenet ved Bagerovnen. Men her var hverken Borde eller Bænke at sidde ved. I Stuen var der hundekoldt; Lergulvet var tidt revnet af Frosten, og

Væggene glinsede af Is. Saa tog man Ild fra Skorstenen og satte den i Gryder og Kedler omkring i Stuen; Konerne og Pigerne havde hver en Ildpote, som de kom Gløder i og stillede under sig, naar de sad og spandt. Senere blev det almindeligere, hvad man kan se endnu i flere fynske Gaarde, at anbringe en Skorsten og Ildsted i Stuen; der kogte man Maden og fik samtidig Stuen varmet lidt op. Senere, da man fik Bilæggerovne af Jærn, blev det lettere at skaffe Varme, men dette skete for en stor Del paa den friske Lufts Bekostning.

Der var jo saaledes Arbejde nok i Bondens Gaard baade Sommer og Vinter. Men blev Vinteren meget lang og stræng, kunde det jo hælde, at Arbejdet slap op, og saa var der mange, der søgte til Kroen. Der var endog Mænd, som gik derhen, saa snart de havde spist Davre, og Karlene, ja selv Drengene, søgte saa vidt muligt at efterligne Mændene.

De Dage, hvor der var tilsagt til Hovarbejde, forandrede naturligvis hele Ordenen i den daglige Syssel. Men trods alt det besværlige i Hoveriet og trods det, at man ret inderlig hadede det, blev selve Hovdagene i det mindste af Ungdommen betragtet som halve Festdage. Meget afhang jo af, hvorledes Ridefoged og Ladefoged var; thi det var navnlig med dem og ikke med »Naadigherren«, Bonden havde at bestille. Men i alt Fald kom jo Byens Folk sammen, og Vejen til og fra Hovmarken gik under Leg og Lystighed. Uden den Lyst til at gøre det bedst mulige ud af alt, til at tage Glæden, hvor den paa nogen Maade tilbød sig, havde Bondestanden heller aldrig kunnet bevare blot nogenlunde den Spændkraft, som skulde sætte den i Stand til at forsvare, hævde og udvide Friheden, naar det haardest trykkende Baand en Gang blev løst.

Det var altsaa Ridefogeden og Ladefogeden, i hvis Hænder det laa at kunne gøre Hoveriet nogenlunde taaleligt eller til et rent Helvede for Bonden. Men det var da heller ikke saa sjældent, at Bønderne blev enige om at gennemprygge en forhadet Foged eller endog slaa ham ihjel.

Sjældnere var dette Tilfældet med selve Herremanden, som med forhenværende Landsdommer *K. A. Becher*, Ejer af Bækkeskov i Præstø Amt. Han havde allerede som Inspektør paa Vallø Gods faaet det Skudsmaal, at han var altfor haard mod Bønderne, og det samme maa have været Tilfældet i endnu højere Grad over for hans egne Bønder, efter at han 1729 havde købt Bækkeskov. 9 Aar efter 12te Avgust 1738 blev han slaaet ihjel af Gaardens Hovbønder, da han ved Prygl vilde tvinge dem til at udføre et Hovarbejde, som de nægtede at gøre. Da Becher med sit Spanskrør slog en gammel anset Bonde, greb denne efter forudgaaet Aftale hans Hest i Tøjlen og slog i Forening med 10 andre løs paa Herremanden med Høtyve, River og Piskeskaffer, til han faldt af Hesten, og de vedblev dermed, til de havde faaet Livet af ham. Lidt efter kom 10 andre Personer — deriblandt 5 Kvinder — til, og de maatte nu ogsaa slaa paa Liget, for at alle kunde blive delagtige i Gerningen, og ingen saaledes optræde som Vidne mod de andre. Sagnet har udpyntet denne Selvtægt i høj Grad. Der fortælles saaledes, at Bønderne havde stukket Liget paa Høtyve, rejst disse op i Vognen, kørt det hjem til Gaarden »i indbildt Triumf og Sejr«. Herremandens Jomfru kom ud og tog noget af Blodet i Vognen og kastede det paa Ilden, for at ingen af Gerningsmændene skulde komme over noget Færgested og saaledes unddrage sig Straffen. I Følge et af Vidnernes Udsagn i Retten var det imidlertid Gaardens Folk, som havde afhentet Liget fra Marken tæt ved Gaarden, hvor Drabet var sket. Højesteret dømte 23. Juni 1739 2 af Gerningsmændene »sig selv til velfortjente Straf og andre ligesindede til Eksempel og Afsky« til at »knuses og levende lægges paa Stejle«; 9 andre til at miste deres Hoveder; 1 til Bremerholms Arbejde i Jærn paa Livstid; 1 til samme paa 1 Aar; 2 til samme Straf i 6 Maaneder og 5 Kvinder til 6 Maaneders Arbejde i Spindehuset. Efter denne »allernaadigste« Dom blev de 11 Mænd henrettede den 21. Juli; dog blev de to første ikke lagt levende paa Stejle, men efter »konge-

lig Majestæts allernaadigste Befaling kvalte under Eksekutionen».

Om dette Drab udkom en trykt Vise, der begynder saaledes:

Een Øncklig
Klage-Sang.

Ført af 21 Bønderfolk, der dels ved oplagt Raad og Satans Tilskyndelse, dels ved Trusel og Tvang foretog sig at Ihjælsaa og Myrde deres Herre og Husbonde, Velædle og Velbyrdige Hr. Landsdommer Knud Ahasverus Becher, Herre til Bækkeskov i Sjælland, Hvilken onde Gjerning de og fuldførte i Gaardens Enemærke, hvorudi han i Augusti Maaned 1738 var udreden for at eftersee deres Arbeyde, da de ynkelig toge ham af dage, Hvorover Endeel af dem og den 21. Juli 1739 har udstaaet deres Døds-Straf paa Legemerne, de andre paa Bremerholm og i Børnehuset henvørt. Dem selv til velfortjent Straf, at deres Sjæle derved kunde blive Frelste, og andre Lige-sindede til afsky og Advarsel. — Sammenskrevet under den Melodi:

Som Hjorten med Tørst befangen.
Trykt Aar 1739.

De to første Vers — Slutningen af Visen har det ikke været muligt at faa — lyder saaledes:

Kommer hid Siællandske Bønder,
Kommer og beskuer dog!
Seer! hvorledes Falskhed Lønner
Hvert et usselt Lødheds Drog;
Ligger Vind paa Flittighed
Trofasthed og Erlighed,
Saa skal eders Flid belønnes
Og paa eders Gjerning Skjønnes.

Tjenere skal lydig være
Under deris Herrers Haand
Ey alleene dem som ere
Af en from og mild-riig Aand

Men og de, som barske er,
 Bitterhed i munden bær,
 Dennom skal de ogsaa føye;
 Thi deri har GUD og Øje.

En Forestilling om Hoveriets Størrelse og det Antal Arbejdsdage, der herved gik tabt for Bonden, faar man bedst ved de »Hoveriforeninger«, som i Begyndelsen af dette Aarhundrede, da altsaa den værste Tid var forbi, blev afsluttede mellem Godsejerne og Fæsterne. Til Eksempel skal her anføres den af Baron Selby til Bækkeskov 1. Marts 1800 med Bønderne indgaaede Hoveriforening, hvorved Hoveriet paa Godset *indskrænkedes betydelig*.

Hver Gaard paa Godset skulde herefter i alle Herregaardens 12 Marker have sin Hovlod paa $7\frac{1}{2}$ Skp. Land, som de »tilbørligen skulde dyrke og høste«. Hver Gaard skulde afgive et Bud til at køre Forpagterens Heste. Til at grave Brak- og Vandgrøfter skulde hver Gaard aarlig afgive 4 Dage med forsvarligt Bud og Værktøj; til at rense Vandfurer og sanke Sten 1 Dag om Foraaret og 1 Dag om Efteraaret; køre Gødning ikke alene til de $7\frac{1}{2}$ Skp. Land i Brakmarken, men ogsaa paa andre Jorder, hvor det forlangtes. Til Hovtærskning skulde hver Søgnedag møde 10 Karle »i rigtig Omgang«, og da Godset havde 40 Gaarde, var det en Mand fra hver Gaard hver 4de Dag; ligeledes skulde de i Omgang opsætte Stengærder — disse to Arbejder kunde Gaardene dog befri sig for ved aarlig at betale 8 Rdl. 40 Sk. for hver Gaard; — efter Omgang skulde de ogsaa rense Korn og selv medbringe Sold og Sække. 3—4 Rejser aarlig med Sæd til Køge, Næstved, Præstø, Vordingborg eller andre Ladepladser, hvortil Afstanden ikke var større; hvert Læs var 4 Tdr. Rug, 5 Tdr. Byg. Hver Gaard havde sin Del af Hegnet at holde vedlige. Fremdeles gjordes »Spanddage« — med Hest og Vogn — og »Gangdage« — med en Mand — til følgende Arbejder:

	Spdage.	Ggdage.
Til Indflytning af Stakke af hver Gaard . . .	4	5
Til Skovning af Bræder, Tørv og Bygnings- tømmer.	12	10
Til Humleavlen ved Gaarden	»	2
Haandlangerarbejde ved Gaardens Bygninger . .	»	3
Vandstedernes Rensning ved Gaarden og i Marken	4	4
Vejenes Reparation ved Gaarden og i Marken.	6	4
Kørsel af Flyttegods.	2	»
Ubestemt Hoveri	4	4

Eller 32 Dage, hvor der krævedes Arbejde af 1 Mand og 2 Heste, og 32, hvor der krævedes Arbejde af 1 Mand. Saa kunde dertil komme Ekstra-Hoveri, som i den her omtalte Egn ved Anlægget af den ny Landevej imellem København og Vordingborg, hvor i Aarene 1806 til 1826 hver af Gaardene saa at sige daglig i Tiden fra Saaning til Høst maatte yde Arbejde med en Vogn og 2 Mand. Hvor megen Tid blev der da levnet Bonden til at passe sin egen Bedrift?

Hoverireglementerne, der fra 1770 efter Regeringens Paabud udfærdigedes af Godsejerne, viser endnu klarere, hvilken forfærdelig Byrde Hoveriet var. Fordringerne er naturligvis meget forskellige paa Gaardene. Som et omtrentligt Gennemsnit kan regnes, at en Gaard af Mellemstørrelse, 5—6 Tdr. Hartkorn, i Saatid og Høsttid ugentlig skulde yde 3—4 Spanddage og henved 4 Gangdage af en Karl og lige saa mange af en Pige; i den øvrige Tid af Aaret var Fordringerne lidt lavere, men dog i Regelen ugentlig 2 Spanddage og 4 Gangdage. Der var Gaarde, hvor dette Arbejde kunde dale til en Fjerdedel af Bøndergaardens Arbejdsstyrke, men saa var der andre, hvor det i Høsten kunde stige til 6 Spanddage og 12 Gangdage ugentlig. Pløjetiden var den værste, thi en Plovdag gjorde Fordring paa 4—6 Heste, 1 Karl og 1 Dreng, medens en almindelig Spanddag kun krævede 2 Heste og 1 Karl. Hertil kom de slette Veje, som særlig om Foraaret var næsten ufarbare og den ofte lange Hovvej. Om Bønderne



Engraving by J. G. Schreyer, 1772

Sketch of A. Hansen, the Printer

gud by de
 Ruff Alliansi
 aff de sin pje
 reproare fur
 Sæmmed, i
 uiff gud, alle



Considerationen
 sin for allri
 aff sin of for
 Stroupe

paa Gamle Køgegaards Gods fortælles, at de Hovdagene maatte tage hjemme fra ved Midnat og først kom hjem næste Midnat. Paa Sorø Akademis Gods var der Bønder, som paa Grund af Hoveriet i 8—14 Dage kun var hjemme nogle faa Timer om Natten. Bønderne i *Stillinge*, 1 Mil nord for Slagelse, maatte gøre Hoveri til Gyldenholm, henved 2 Mil syd for Slagelse; alene at køre Vejen frem og tilbage var et strængt Arbejde for de magre og kraftløse Heste; hvorledes kunde de da udrette noget Arbejde?

Hertil kom, at der paa den mest uforsvarlige Maade ødsledes med Bondens Tid. Man har Eksempel paa, at der til at køre Byg ind paa en Herregaard er bleven tilsagt 32 Vogne til at møde Kl. 7 om Morgen. De begyndte alle paa én Gang, og en Time efter holdt de alle ved Laden med det første Læs, og saa blev Vognene holdende der, til det sidste var aflæsset Kl. 2. Om Eftermiddagen gik det paa samme Maade. Her var altsaa brugt 32 Vogne, 64 Heste, 32 Karle foruden Folkene i Laden for at bringe 64 smaa Læs Byg i Hus. Intet Under derfor, at en Gaard, som under Hoveriet havde brugt 30 Vogne og 60 Karle, efter dets Afskaffelse udførte det samme Arbejde med 6 Vogne og 12 Karle.

Endelig kostede Hovarbejdet større Udgifter til Mad. I sin Tid havde Hovbønderne faaet Kosten paa Herregaarden, men Herremændene havde forstaaet at befri sig for denne Byrde, og nu ved man jo nok, at den ene Husmoder ikke vilde staa tilbage for den anden med Hensyn til Madposens Indhold. Det var ikke nogen lille Byrde, saa meget mere, som der i Forvejen intet var til overs udenfor den tarveligste Føde.

Det daglige Livs trættende og møjsommelige, næsten altid saa lidet lønnende Arbejde søgte Bonden at hvile sig ud fra ved forskellige Fester og Festligheder. Af Familie-

festerne var *Brylluppet* den største, og det varede gjerne i 3 Dage. Vi skal ikke her komme ind paa en Skildring af denne eller de andre Festligheder, hvad der vilde føre os for langt ind paa Enkeltheder, fordi de forskellige Egne med alt det i Hovedtrækkene fælles dog havde saa meget særeget, at der krævedes større Plads, end her haves, for at give en nogenlunde udførlig Fremstilling af Festerne og Fornøjelserne. Ved Bryllupet skulde efter Loven for Bøndernes Vedkommende Vielsen foregaa mellem Kl. 9 og 10 om Formiddagen i Kirken, for at Brudefølget ikke skulde beruse sig, inden det kom i Kirke. Da det imidlertid var Skik og Brug, at Følget spiste en, rigtignok tarvelig, Frokost — Sigtebrød og Bygkage med Smør og Ost, yderlig sjældent med Kød — men med rigeligt Brændevin og Øl, var det alligevel ikke altid muligt at opnaa Hensigten med den tidlige Vielse. Efter Vielsen fulgte det egentlige Bryllupsmaaltid saa storartet, som Egnens Skik paabød det, og derefter Dans. Saaledes gik Gildet 3 Dage i Rad og ind paa den 4de, kun med de nødvendigeste Hviletider.

Den betydelige Mængde Fødevarer, som hertil behøvedes, kostede ikke Gildeholderne stort. Man dannede nemlig i Byerne et eller flere »Gildelag« efter Byens Størrelse — ogsaa flere mindre Byer kunde danne ét Gildelag —, og Medlemmerne heraf bragte forud for Gildet deres »Føring« af Maden, som var nøje bestemt, forskellig for Gaardmænd, Husmænd og Tjenestefolk, foruden et Beløb i Penge. Thi det var netop det smukke ved disse Bøndergilder, at ingen var udelukket paa Grund af sin Stilling. Ogsaa de gamle, syge og fattige, som ikke personlig kunde deltage, fik deres Del af Festen, idet der samme Dag blev baaren rigeligt af Gildesmaden hen til dem i deres Hjem.

Barselgildet holdtes i Regelen ikke i Anledning af Barnets Daab — thi næsten alle Børn blev den Gang hjemmedøbte et Par Dage efter Fødselen — men i Anledning af Konens »Kirkegang«, 5—6 Uger efter Barnets Fødsel. Det var noget mindre end Bryllupet, der var færre

Gæster, kun Familien og det egentlige Gildeslag, og det varede kun 2 Dage.

Indgangsgildet holdtes egentlig i Anledning af, at Manden havde overtaget en Gaard og nu blev Medlem af Bylaget. Han gav da $\frac{1}{2}$ Td. Øl og nogle Potter Brændevin til By-mændene, det vil sige Gaardmændene. Nogle Steder blev dette forandret til, at de unge Ægtefolk efter det første Barselgilde gjorde et lille Gilde for alle Byens Gaardmænd og deres Koner. Dette var navnlig Tilfældet i større Byer, hvor der fandtes flere Gildeslag.

Begravelserne var væsentlig kun forskellige fra de andre Gilder ved, at der til dem ikke blev danset. Saa meget mere blev der drukket, og det var ikke sjældent Tilfældet, at Følget havde Møje med at staa paa Benene. Det kunde endog undertiden knibe for Ligbærerne, som efter gammel Skik og Vedtægt fik 2 Tdr. Øl at styrke sig paa. Man satte jo fra umindelige Tider Pris paa en »hæderlig« Begravelse, ja gør jo saa endnu, og dertil hørte paa gammel nordisk Vis et ordentligt »Gravøl« og »Æreøl«. Næsten alle Skiftebreve fra forrige Aarhundrede indeholder Bestemmelser om, at den efterlevende skal have samme »hæderlige« Begravelse som den afdøde.

Foruden disse egentlige Familiefester havde man ogsaa andre Forlystelser væsentlig forskellige efter Aarstiden, kun Dansen var fælles for dem alle.

Den største Fest var maaske *at ride Sommer i By*. Denne, som var en af vore smukkeste Nationalfester, var temmelig gammel, i det mindste fra Tiden kort efter Reformationen, og holdtes oprindelig i Slutningen af Maj eller Begyndelsen af Juni, naar Skoven var grøn og Marken til-saaet. Senere holdtes den gjerne i Pinseugen. Det var særlig en Fest for Ungdommen. I Spidsen for de deltagende Karle, som Pigerne paa bedste Maade havde pyntet med Baand og Grønt, red *Skafferen*. Efter ham fulgte *Blusforerne*, og mellem de to forreste af disse *Majgreven* med to store Kranse over Skuldrene, hvorefter den ene skulde gives til den Pige, han valgte til *Majgrevinde*. Saa kom

Musikanterne og de øvrige deltagende. Bagest kom *Bagrideren* eller *Skafferdrenge*, som havde nok at bestille med at ride forud til Gaardene og bede om Tilladelse til at vise Stadsen, og derefter maatte han holde Talen til Tak for den Beværtning, man fik i hver Gaard. I den Gaard, man kom til, var det Skafferens Pligt at holde Lykønskningstalen. Efter den sang hele Toget »Sommervisen» eller »Majvisen«. Saa beværtedes Deltagerne inde i Stuen og tog sig en lille Svingom med Gaardens Piger. I en af de sidste Gaarde, hvortil næsten alle Byens Piger var fulgt med Optøget, valgtes da Majgrevinden. Denne blev om Aftenen hentet af hele Toget med Musik i Spidsen til Gildesgaarden, hvor Dansen fortsattes til den lyse Dag, og ofte fortsattes Gildet den næste Dag med.

Nær beslægtet med denne Fest var Fastelavnslegene. Men medens Sommer-i-By-Festen er præget af en alvorlig Glæde over den smukke Tid, som nu er begyndt, er Fastelavnslegene en overgiven og kaad Fest, hvor det gælder om at slaa Gækken løs for ligesom derved at overvinde Vinterens Barskhed og Strængthed. Ligesom ved Sommer-i-By-Festen var her et ridende Optog af udpyntede Karle, men til Fastelavnstoget hørte altid en *Nar*, der skulde more Folk og særlig gjorde det ved onskabsfulde Vittigheder, der ikke vilde være taalte nogen anden Tid. Fornøjelserne gik ogsaa alle ud paa at vække Latter. *Ringriden*, *Stikken til Straamand* og *Slaaen Katten af Tønden* mindede lidt om Middelalderens gamle Turneringer og Kamplege. Andre var derimod blot Løjer som at *bide til Bollen*, *slaa Potten i Stykker*, *Sækkevæddeløb*, *løbe en Hane træet*. Særlig yndet var nogle Steder et Væddeløb mellem en Karl og nogle Piger. Paa en længere Strækning opstilledes 5—6 Piger med en vis Afstand mellem hver. Væddeløbet begyndte længst borte fra Byen og gik ind mod denne. Naar Karlen havde indhentet den Pige, der var ham nærmest, begyndte den næste at løbe; naar hun var indhentet den tredje o. s. v. Der skulde en meget letfodet Karl til at indhente disse 6 Piger, især da de hurtigste

af dem blev sat nærmest ved Byen. Meget yndet var ogsaa *at spise Vælling*. Dette skete paa følgende Maade: to Karle blev bundne for Øjnene og satte sig ned paa Jorden, et Fad Vælling blev stillet imellem dem, hver af dem fik en Ske, og nu skulde Fadet tømmes paa den Maade, at Nr. 1 skulde give Nr. 2 Indholdet af sin Ske i Munden og omvendt; det lykkedes naturligvis næstsn aldrig at faa Vællingen ind i vedkommendes Mund. — Ogsaa Børnene deltog i Fastelavnsløjer, ja selv gamle Folk kunde lade sig henrive og slaa Gækken løs trods de unge.

Julen har fra Oldtiden af været Nordens største Fest, hvor man særlig skulde nyde Livets Goder i Form af den bedst mulige Mad. Efter ringe Lejlighed søgte ogsaa vore Bønder under Stavnbsaandets Tid at have lidt bedre Mad end dagligdags i det mindste de tre Festaftener: Juleaften, Nyaarsaften og Helligtrekongeraften. Med den sidste var egentlig Julen forbi; da skulde efter gammel sjællandsk Skik Tjenestedrengen bringe Bindehunden sin Nadver med de Ord: »Nu er dit og mit det gode forbi!«

Men man vilde jo gjerne have lidt Morskab i den lange strænge Vintertid, som nu faldt ind, og derfor holdtes lige til Fastelavn *Julestuer* eller *Legestuer* undertiden 1 eller 2 Gange om Ugen i Sognenes forskellige Byer. Her morede Ungdommen sig med Julelege, Pantelege og forskellige Pudserier som *at barbere Drengene*, hvorved de blev indsæbede i Ansigtet med Tørveaske udrørt i Vand og skrabede med en Trækniv. Men Dansen var Hovedforføljelsen. Det forstaar sig af sig selv, at disse Legestuer maatte være en billig Fornøjelse. Dette opnaaedes ved, at Pigerne i Regelen fik Lov til foruden deres egen Mad at medtage fra Hjemmet et Stykke Mad til en Karl; ofte medbragtes ogsaa Øl. Karlene skillingede sammen til en halv eller en hel Pot Brændevin — ud over det gik man sjældent — og Musiken betalte Karlene. Den kostede ikke meget, og man stillede heller ikke store Fordringer. En Musikant, som paa Violin eller Klarinet — og det var hyppig Byens Skrædder, der tillige var dens Spillemand —

kunde spille 3—4 Danse, især »Mollevit« (Menuet), Ril, Dobbelt-Hopsa og »Pigernes Fornøjelse«, var alt, hvad der forlangtes, og han fik foruden Mad med det fornødne Brændevin og Øl af hver Karl 1 eller 2 Skilling, af Drengene — og Pigerne, hvis de ogsaa betalte — det halve. Udgiften til saadan en Aftens Fornøjelse blev da for en Karl 4 Skilling, sjældent mere.

Den sidste Legestue i Aaret maatte saa at sige overalt Pigerne betale Udgifterne med. Den kaldtes derfor Pige-gilde og var en Tak fra Pigerne til Karlene for god Beværtning ved de foregaaende Legestuer.

Naar Fastelavn var ovre, var den strænge Vinter endnu ikke forbi, og man trængte til endnu lidt Lystighed og Adspredelse for at samle Kræfter til den haarde Arbejdstid, der forestod. I flere Egne af Landet brugtes derfor fra Fastelavn til Pløjetid de saakaldte *Kastegilder*, hvor man kastede Tærninger om en stor Sigtekage eller Bygkage, der for Resten bagefter blev fortæret af hele Selskabet, som gik paa Tur mellem Byens Gaarde. Nogle Steder kunde man da faa Smør paa Kagen, andre Steder spiste man den bar, Karlene sørgede gjerne for en Pot Brændevin eller to. Det var hele Beværtningen. Man dansede og legede lidt, og Kastegilderne kom derved næsten i alt til at ligne Legestuerne.

En anden Art Gilder, hvor man søgte at forene det nyttige med det behagelige, var — i det mindste paa Fyn — *Kartegilderne*. Den Uld, der var klippet af Faarene om Efteraaret, skulde jo forarbejdes til Tøjer, og den maatte da først kartes. Det var et Arbejde, som tilfaldt Kvinderne, og da Konerne i Regelen helst vilde være fri for det, fik de paa en Maade Fællesskabet indført i dette Arbejde. Flere Gaarde dannede et *Kartelag*, og Pigerne fra disse kom nu sammen en Aften i en, en anden i en anden Gaard for at karte denne Gaards Uld, og paa den Maade kunde Pigerne undertiden være ude hver Aften i en hel Uge eller endnu længere. Kartepigerne blev til Nadver trakterede med »Sødgrød« — Grød kogt i Mælk — og

sødt Øl at dyppe i, og senere hen paa Aftenen fik de gjerne en Skaal varmt Øl og et Stykke Mad, thi Arbejdet varede til efter Midnat.

Pigerne satte megen Pris paa disse Gilder, ikke alene for den bedre Mad, men ogsaa for den Lystighed, der fulgte med. Saaledes var det almindeligt, at en tre fire af Pigerne skyndte sig at blive færdige med at spise og listede sig bort, medens de tilbageblevne gjorde sig al Umage for at trække Maaltidet ud saa længe som muligt. Denne Frist benyttede de, som var gaaede ud, til at spille Gaardens Karle forskellige Pudser, særlig til at vende op og ned paa deres Senge, lægge en Træklods eller en udstoppet Kvindefigur i dem og andet lignende. Naar Nadveren var spist, gik Manden og Karlene gjerne hen til en Nabogaard, og her blev da lagt Planer til at hævne sig for Pigerens Spilopper f. E. ved at tilstoppe Skorstenen, saa Stuen blev fuld af Røg, eller forklæde sig saaledes, at de kunde gøre Pigerne bange.

Naar Karlene havde forladt Stuen, begyndte Arbejdet med Karterne under Sang og saadanne Lege, som kunde udføres uden at spille Tiden. Paa den Maade fik man omtrent samtidig kartet sin Uld i alle Gaardene, og de andre Arbejder, inden Ulden blev til Tøj, blev da udførte i hver Gaard for sig af Konen og vedkommende Pige.

De andre kirkelige Højtider udenfor Julen har aldrig medført Forlystelser eller Gilder, ganske simpelt, fordi de har manglet den Naturgrund, som ligger bagved Jul og Midsommersfesten. Paasken medførte ganske vist en lille Forlystelse »at trille Paaskeæg«, men den har næppe været almindelig Landet over, og den Skik, at Fattigfolks Børn gik om i Paaskeugen og bad om Paaskeæg, kan jo ikke henregnes til Forlystelserne, saa lidt som de Slagsmaal, der mange Steder fremkom ved, at efter 1736 de konfirmerede Dreng Skærtorsdagnat afsøgte de nærliggende Byer for at samle Paaskeæg. Stødte to saadanne Flokke sammen, kom det til en hidsig Kamp, hvor det gjaldt om at bemægtige sig Modpartens Æg eller slaa saa mange af dem itu som

muligt! og Kampen blev saa meget voldsommere som det var Byens Ære, der stod paa Spil for hver af Parterne.

Enkelte Steder havde der bevaret sig en Skik, nedarvet vel fra den katolske Tid: at piske Børnene til Blods Langfredag Morgen, for at de tidlig skulde forstaa »Vor Herres Lidelse for vor Skyld«. Denne Skik var vist nok forsvundet den største Del af Landet. Men i en af de strænge Vintre i forrige Aarhundrede opfordrede en Præst i Vejstrup i Fyn i sin Skærtorsdagsprædiken Forældrene til at indføre denne Skik igen for derved at vinde Guds Velbehag, saa at han naadig skulde bortvende den Nød og Elendighed, der truede fra en Børnekoppeepidemi, som var begyndt der i Egnen og inden kort Tid angreb næsten alle Gaarde i Sognet. Raadet blev virkelig fulgt, og der var kun faa Gaarde og Huse, hvorfra der ikke Langfredag Morgen lød Jammerskig af de stakkels Born, som maatte være Ofre for deres Forældres Overtro og en fanatisk Præsts vanvittige Trosiver.

Foruden de større Gilder ved Bryllup, Barsel og Begravelse medførte det daglige Liv ogsaa adskillige mindre Festligheder, der enten indskrænkede sig til det snævrere Gildelag eller til selve Gaardens Beboere. Hertil horte f. E. paa Fyn *Svøbegildet*, hvortil Konerne i Gildelaget blev indbudte, naar et Barn var født. Dagen efter Fødslen mødte de i Gaarden for at lykønske Barselkonen og hilse paa den nyfødte. De sang da gjerne en Salme, hvorefter de gik til Bords og blev trakterede med Sødgrød og Øl. Ved dette Gilde var Jordemoderen og »Signekonen« i Regelen til Stede; Barnet maatte jo ved alle mulige Midler beskyttes mod de onde Magters Indflydelse, der var særlig farlig, inden Kirken havde givet det sin Velsignelse. Ved samme Gilde blev det da aftalt, i hvilken Orden de forskellige Gaarde skulde bringe »Barselmaden«, og hvilke Retter de skulde bringe; Smørgrød, Hønsesuppe, Brødkage og Æbleskiver var de sædvanlige, just ikke særlig heldige Barselretter.

Plovgildet var et lille Familiegilde, naar den sidste

Fure var pløjet om Foraaret, og bestod væsentlig blot i en lidt bedre Nadver end sædvanlig.

Slaagildet holdtes paa samme Maade og i samme Omfang, naar det sidste Hø var slaaet, eller andre Steder først naar den sidste Sæd var mejet. Sine Steder var det da Skik, at Karlene, naar de kom hjem fra Marken, stillede sig op i Kaalhaven og begyndte at stryge Leerne under Trusel af at meje Kaalen med, og Husmoderen maatte da løskøbe sin Kaal ved et bedre Aftensmaaltid end sædvanlig.

Hostgildet holdtes, naar den sidste Sæd var kørt ind; ved denne Lejlighed gjordes da en lidt større Anretning end ved de to foregaaende.

Tjenestefolkene benyttede gjerne Skiftetiderne til at skaffe sig en lille ekstra Fornøjelse. Det var Struensee, som fastsatte Skiftedagene til »Voldermisse« (1. Maj) og »Allehelgens Dag« (1. November). Før den Tid skiftede Tjenestefolk altid Ugen før St. Hans Dag og Ugen før Jul, thi der brugtes en hel Uge dertil, eller rettere de, der følte Trang til at slaa sig rigtig løs, baade Karle og Piger, forlod deres Tjendste 8 Dage, før de skulde i den ny, og da svirede og tumlede de ret af Hjærtens Lyst uden at frygte for »Banssindagene«, Søndagen før Jul og Søndagen før Paaske, da Præsten fra Prædikestolen forbandede alle de ugudelige, og de meget slemme maatte staa aabenlys Skrifte eller endog i Gabestokken udenfor Kirken, hvor hele Menigheden spyttede paa dem. Men som Regel var det saa, at ordentlige Tjenestefolk blev et Par Dage længer hos den gamle Husbond, tog sig derefter en Fridag og mødte saa i den ny Tjeneste, hvor den første Dag altid var en Fridag.

Overhovedet var Tyendet langt fra undertrykket af Husbonden; tværtimod. Karlene navnlig følte med Sikkerhed, at Mændene paa Grund af Hovarbejdet ikke kunde undvære dem, og derfor tog de sig adskillige Friheder. Den Dag, Karlen havde været til Hovarbejde, selv om det var aldrig saa lidt, mente han sig berettiget til ikke at bestille noget som helst i Hjemmet, og de Heste og den

Vogn, han brugte ved Hovarbejdet, tiltog han sig næsten udelukkende Raadighed over. Det var ofte Tilfældet, at Manden ikke turde køre en Rejse med dem uden at spørge Karlen om Forlov.

Et Gilde maa endnu omtales, fordi det stammer fra Fællesskabet i Jordens Dyrkning. Det var *Ornegildet*. Det holdtes i den ældre Tid første Søndag efter Nyaar, men da Struensee havde afskaffet Helligtrekongersdag, henlagdes det mange Steder til denne Dag for at bevare den som Gildesdag, naar man ikke maatte have den som Helligdag. Bymændene skiftedes aarlig til at holde Orne for hele Byen, og Gildet holdtes da for højtidelig at overdrage dette Hverv til den, der stod for Tur. Hos den Mand, hvis Tid nu var omme, stod Gildet. I dette deltog kun Mændene; til dem var der paa Byens Regning brygget det fornødne Øl, og Oldermændene medbragte ligeledes for fælles Regning et Par Potter Brændevin.

Først maalte hver af Bymændene en Skæppe Havre til den Mand, der havde holdt Ornen. Man gik da ind i Stuen og bænkedes om det lange Bord. Den Mand, hos hvem Gildet stod, var forpligtet til at give hver af de andre Bymænd »et Stykke Mad«. Maden blev straks sat frem, og til den blev der drukket Brændevin og Øl. Derpaa tog Oldermændene Ordet, forlangte den gamle Orne sat ud af Lavet og den ny sat ind og foreslog en af Bymændene til Fortaler eller, som vi vilde sige, Dirigent. Den valgte rejste sig da, tog sin Hat af og slog med Bagen af den høire Haand paa Loftet, idet han sagde: »Giv Lyd i Huset!« Ved disse Ord tog Mændene deres Hatte af og lagde dem foran sig paa Bordet, og nu maatte ingen under Straf af en Pengebøde tale uden hans Tilladelse.

Ordføreren udtalte da, at Manden havde passet Ornen godt, og Ornen havde gjort sin Pligt, men nu var Aaret omme, og denne maatte derfor ikke længer kaldes Byornen, den hørte atter Manden til. »Manden maa nu slagte ham eller gøre ved ham, hvad han kan forsvare for Gud og Herskabet, naar blot Bylavet ingen Skade har deraf. Gid

nu Sværen ikke maa være altfor tyk eller for slem at tygge. Dernæst skal vi efter Skik og Brug synge Ornen af Lavet. Fyld Stobene, Oldermænd!«

Bægrene blev fyldte, hver tog sit i Haanden, rejste sig og sang:

»Vor Orne, der gjorde god Tjeneste og Gavn,
skal sættes af Lavet og miste sit Navn!
Vi, uden at skamme os, gør det ved Bord;
Vorherre gav Mennesket den Ret i sit Ord.
Og Herskabet aldrig sig satte imod,
vi holdt os den Orne, vi selv kaldte god.«

Derefter meddelte Ordføreren Navnet paa den Bymand, som for det næste Aar havde paataget sig at holde Byorne. Den fremstillede Orne var af de udvalgte Mænd erklæret for skikket til sin Tjeneste, og i saa Fald vilde hver Mand i Bylavet ad Aare give ham en Skæppe Havre. Saa tømtes Bægrene atter paa Held og Lykke med den ny Orne. — Dermed var det egentlige Ornegilde endt, men hvis der var levnet noget Brændevin og Øl, fortsatte man gærne, til man naaede Bunden paa Tønden.

Ogsaa naar man uddelte Tjæren, som var indkøbt i Fællesskab, benyttede man Lejligheden til at drikke et Glas sammen. — En ganske særlig Levning heraf findes i Fiskerlejerne ved Sundet, i det Fiskelavet, naar det tjærer Bundgarn, drikker et Par Flasker Brændevin og spiser friske Tvebakker til; fremmede, som Fiskerne særlig vil hædre, indbyder de da til at deltage i denne lille Fest.

Bylaget og Oldermanden.

Fællesskabet i Jordens Dyrkning — thi kun i denne Henseende var der Fællesskab, hver Gaard havde sine bestemte Lodder i hver Mark, og derfor kunde Gaardene have en forskellig Størrelse — medførte Nødvendigheden af at træffe Be-

stemmelser om, hvorledes og til hvilken Tid de forskellige Arbejder skulde gøres. Denne Nødvendighed frembragte en særegen Form af Selvstyre. Hver By dannede et *Bylag* af alle Gaardmændene i den; og i deres Forsamling blev alt, hvad der angik de fælles Spørgsmaal, afgjort. Formand for Bylaget var Oldermænden, og han fik stor Betydning, fordi han skulde passe paa, at alt blev udført til rette Tid.

Værdigheden som Oldermænd gik i Regelen paa Tur mellem Bymændene, saaledes at han kun havde sin Værdighed et Aar ad Gangen. Men sædvanlig tog man ingen dertil, som ikke havde fyldt 25 Aar, ikke heller nogen, som kun havde været ganske faa Aar i Bylaget.

Oldermænden var hele Byens Avlskarl og havde Ret til ved Byhornet eller paa anden Maade at sammenkalde Bymændene til Stævne, naar et eller andet Arbejde skulde gøres i Marken. To andre Bymænd kunde dog ogsaa sammenkalde Bymøde og stille Forslag om et eller andet Arbejdes Udførelse. Hvis nu det samlede Bylag erklærede, at dette Arbejde burde have været gjort, altsaa var blevet forsømt af Oldermænden, skulde han bøde en halv Tønde Øl, men gik Erklæringen ud paa, at det endnu var tidsnok, maatte de selv udrede samme Bøde. Derfor førtes der sjælden Klage over Oldermænden, tilmed da denne havde Ret til at udvælge de seks Mænd, der skulde afsige Kendelsen.

I Sager, som ikke angik Agerbruget, kunde hver enkelt Bymænd samle hele Lavet mod at give 2 Potter Brændevin. Dette skete navnlig, naar en havde at klage over Brud paa Markfreden, eller naar han havde opbrugt sin Tjære, og særlig, naar Husmændene manglede Foder til deres Kreaturer. For saa at stemme Bymændene gunstig, gav Husmændene da gjerne to Potter Brændevin til. Ved saadanne Lejligheder blev de paagældende næsten altid hjulpne, naar de da ikke havde gjort sig forhadte ved f. E. at røbe for Herremændene noget af, hvad Bymændene havde forhandlet. — Ogsaa udenbys Mænd kunde i enkelte Tilfælde og mod at give Brændevin sammenkalde til Bystævne. Fritagne for denne Afgift var dog Folk, som gik om og

tiggede »Brandstød«. At have sit Indbo assureret var der ingen Bonde, som den Gang tænkte paa. Ildebrandene var temmelig hyppige, Slukningsredskaber manglede næsten aldeles, og som Følge heraf gik mange Mennesker i Armod, naar der indtraf en Ildebrand. De brandlidte fik da Lov til ved et Brev fra Herredsfogden at gaa om i Herredets Sogne, undertiden i hele Amtet, og indsamle Gaver.

Moderne behøvede ikke at holdes paa »Stævnet« i Byen; meget ofte blev de forlagte til Oldermændens Gaard, der kunde man lidt bedre sidde og drikke sit Brændevin og Øl. Det var sjældnere, at Sagerne kunde blive afgjorte i Mødet for alle Bymænd; for det meste blev de forhandlede i et Udvalg af 4—6 Mænd — et »Læg« kaldte man det. Blev dette Udvalg enigt, skulde alle Bymændene tiltræde dets Bestemmelse, med mindre de alle kunde blive enige om at forkaste den. I saa Fald valgtes et nyt »Læg«. — Det synes, som om enhver Bymand havde Ret til at »kræve paa Læg« eller fordre Sagen behandlet af et Udvalg. Oldermanden bestemte da, hvor mange Mænd dette efter Sagens Natur skulde bestaa af; han nævnede derpaa Navnene paa de Mænd, der skulde danne Læget, og opfordrede dem til at gaa afsides for at forhandle. Selv gik han aldrig med, men derimod »Stolsbroderen«, den der næste Aar skulde være Oldermænd. Deltage i Udvalgets Forhandlinger maatte Stolsbroderen ikke, men derimod udtalte han som Ordfører, hvad Læget havde besluttet. Hvad den enkelte sagde i Læget, skulde være en Hemmelighed, og Stolsbroderen havde Adgang til Forhandlingerne for at lære, hvem han helst skulde udtage til de forskellige Udvalg.

Oldermandsskiftet foregik gjerne ved Fastelavn, inden Pløjetiden og dermed Markarbejdet begyndte. Den fastsatte Dag samledes Bønderne altid hos den gamle Oldermænd. Det første, der skulde afgøres, var Regnskabet over det Brændevin og Øl, der var bleven drukket ved de fælles Sammenkomster. Dette var ikke saa lidt, men det var -- hvor Egnen tillod det — en stiltiende Overenskomst, at

dette Beløb skulde skaffes dækket ved at »bjærge Træ« eller uden Tilladelse fra deres egne eller Herregaardens Skove hugge saa meget Ved, at Salget deraf vejede op mod det brugte Beløb.

Derefter satte de sig til Bords, thi ved denne Lejlighed trakteredes altid med Flæsk og Sennop, Øl og Brændevin. Efter Maaltidet tog Stolsbroderen, som jo var udset til næste Aars Oldermænd, Ordet og opfordrede Bymændene til at synge Oldermænden fra sin Bestilling. Salmebøgerne kom saa frem, de tog Hattene af og sang først Salmen:

»Uden Herren opholder vor Hus og Gaard
og giver os, hvad der er inde,
og sender os sin Velsignelse hvert Aar
da er vor Flid forgæves.

Efter denne Salme sang de i Regelen endnu to andre Salmer, og derpaa krævede den udvalgte »Fortaler« Lyd, takkede den afgaaende Oldermænd for hans Arbejde i det forløbne Aar og foreslog at drikke hans Skaal. Brændevinsstobene blev fyldte, og saa sang Bymændene:

»Vor Oldermænd var sig en Mand saa gæv:
han tændte for os sin Lampe,
naar Regn og Kuld os fra Stævnen drev,
vor Pibe vi her kunde dampe.
Han tappede Øllet i vort Krus,
og tidt vi tog os fuldgod en Rus.

Saa passed han og den rette Tid,
naar vi til Marks skulde ile,
og tidt har han trampet hid og did,
naar andre de gik til Hvile.
Derfor vi og alle nu hans Skaal
vil ærlig drikke med bredfuldt Maal.«

Stobene tømtes, Mændene satte Hattene paa, og den afgaaende Oldermænd kom frem med Byhornet, Potflasken, Ølkrusene og Brændevinsstobene. Alt dette blev stillet frem paa Bordet, og Oldermænden sagde: »Se nu efter, I gode Mænd, om det alt er, som da I gav mig det for et

Aar siden. Mangler der noget, saa sig til i Tide og ti siden stille.«

Den ny Oldermænd tog da Byhornet og de andre Sager, fordelte dem til Bymændene og bad dem følge sig hjem. Naar de var komne ind i hans Stue, overrakte Fortaleren den ny Oldermænd Hornet, og mindede ham om, ved hvilke Lejligheder han skulde bruge det. Den ny Oldermænd lovede at gøre sit Bedste for at udfylde sin Stilling og opfordrede Mændene til at smage paa hans Øl og Brændevin. Dette gjorde de og gik derefter hver til sit. Paa den Dag blev der ikke »Ølsmaal« — Kapdrikning —, thi den blev betragtet som en højtidelig Dag.

Det var et Held, at Bondestanden bevarede denne kommunale Selvstændighed, thi under alle Trængsler og Baand blev den dog et Minde om den oprindelige Frihed og bevirkede, at Bonden aldrig helt blev Træl. Den udviklede i Forening med Hadet til Soldatertjenesten en Samfundsaaend, som gjorde, at Bonden, da Friheden virkelig kom, ikke var saa ukendt med at styre sig og andre, som Købstadborgerne var; og derfor fik Bonden, da han ikke længer var bunden til sin Fødejord, langt hurtigere Øjet op for Betydningen af Folkets Deltagelse i Regeringen end de andre Stænder. Hvor uheldigt og skadeligt det daværende Fællesskab var i økonomisk Henseende, saa var det til Held for Frihedsfølelsen; et Stavnsbaand uden Fællesskab vilde have slukket hver Gnist af Selvstændighed.



Stavnsbaandet løses.

Det var klart for enhver, der havde Vilje til at se, at det var ynkelige Forhold, Bonden levede under. Landet gik i forfærdelig Grad tilbage under disse Forhold og selv Godsejerne havde ofte Vanskelighed med at komme igennem; de skulde jo indestaa for Fæstebøndernes Skatter.

Fra Midten af det 18de Aarhundrede gærede det rundt om i Evropa, og navnlig i Frankrig fremkom den ene ny Tanke efter den anden, Tanker, som væltede om paa alt det bestaaende, paa alle gamle Fordomme, de være religiøse, politiske eller sociale. Her i Danmark blev Bevægelsen væsentlig social. Den friere religiøse Opfattelse ytrede sig kun som en temmelig spagfærdig og tør Rationalisme, der ikke trængte ind i Befolkningen, som var blottet for Forudsætninger til at følge med. I politisk Henseende saa man stadig op til Kongen som den, der alene kunde raade Bod paa Manglerne; en Fordring om Folkets Delagtighed i Regeringen var der slet ikke Tale om; allerhøjest begyndte det at gaa lidt op, at den personlige Frihed var en Rettighed, alle kunde gøre Fordring paa. Den økonomiske Side af Bevægelsen gjorde sig derimod ganske anderledes gældende. I Frankrig havde en ny nationaløkonomisk Skole — Fysiokraterne — fremsat den Lære, at Agerbruget, hvad der udvandt af Jorden ved dens Dyrkning, var Kilden til



N
C. COLBIORNSEN
N

Thiel pinx.

J. C. Clemens sculp.

al Rigdom, og at Bondestanden derfor burde være den første Stand i Riget, hvis nogen Rangforordning skulde findes mellem Stænderne.

Derfor kom man ogsaa snart her i Danmark til det Punkt, at der maatte gøres noget alvorligt for at ophjælpe Agerbruget, og de første Bestræbelser gik da ud paa at faa Markernes Dyrkningsmaade forbedret. Vejen hertil maatte gaa gennem Fællesskabets Ophævelse og Markskiftets Omdannelse.

Hovedlederen for denne Bevægelse var Grev *Adam Gottlob Moltke*. Han hørte til en fattig meklenborgsk Adelsfamilie og var som saa mange andre fattige tyske adelige indvandret til Danmark for at erhverve sig Formue og Indflydelse. Han havde forstaaet at vinde Frederik den femtes Yndest i særlig Grad, blev ved dennes Tronbestigelse Overhofmarskalk og i 1750 udnævnt til Greve af Bregentved. Han var en virksom og driftig Mand, som forstod, hvad Formue var, men hans Ubestikkelighed var ikke uomtvistet. Han var en fuldblods Aristokrat i Spørgsmaalet om Bondens personlige Frihed, om han end selv var en temmelig human Godsejer. Kunst og Videnskab var han en stor Ynder og Beskytter af, især naar Videnskaben kunde ophjælpe Landbruget; thi dette var og blev hans Hovedinteresse.

Hvad han særlig ønskede var *Trevangsdriftens Afsløining af det tyske (holstenske) Koppelbrug og Fællesskabets Ophævelse*. Ved Koppelbruget vilde man være i Stand til at udvinde langt mere af Jorden, da den ikke blev saa udpint. Det tillod en bedre Fodring af Kreaturerne, fordi det tilvejebragte Græsmarker, der var langt rigere end de tidligere Fællede. En Følge heraf var større Godningskraft, ikke at tale om, at Jorden bevarede sin Frembringelsesevne bedre ved den langt rigeligere Afveksling i Afgrøderne. Men skulde denne Driftsmaade gennemføres til noget Gavn, maatte det være muligt for enhver at drive sin Jord, som han fandt det tjenligst, og dette kunde ikke ske under Fællesskabet.

Kobbelbruget var ikke helt ukendt. Flere Steder i Jylland havde den gamle Trevangsdrift været afskaffet i umindelige Tider og en Slags Kobbelbrug benyttet. 1750 var det indført paa nogle Steder i Fyn, Grev Moltke indførte det selv paa sit Gods og, hvad der var endnu vigtigere, blev ikke træt af at gøre Regeringen opmærksom paa Fordelelene herved.

Fællesskabet søgte han selv at afskaffe paa sit eget Gods, men det var ikke saa let en Sag, da det var fastslaaet ved Lovgivningen, og Bønderne ingenlunde var villige til at gaa ind paa en Udskiftning af Gaardene eller blot paa en Indhegning af enhvers Stykker i Bymarken. Som Medlem af den første Landbokommission arbejdede Moltke ogsaa ivrig for denne Sag uden dog at kunne fremme den saa meget, han ønskede, for den Modstand, han mødte hos den største Del af Godsejerne, deriblandt Universitetet, men hos dette rigtignok af den prisværdige Grund, at man ikke vilde gøre de hidtil hoverifri Bønder hovpligtige. I hvor høj Grad mange af disse holdt fast paa det bestaaende og særlig hadede Selvejerne, derpaa har vi et klart Bevis i en Sag 1761 mellem Proprietær *Tofte* i Thy og seks Bønder, som han vilde købe ud af deres Gaarde, hvor Amtmanden fandt sig foranlediget til at skrive i sin Betænkning, at det vilde være bedst, om ingen Bonde ejede Jord, og at Landets Opkomst bedst vilde sikres ved at lægge Jorderne under Hovgaardene. Regeringen og Landbokommissionen var til Held for Bønderne dog af en anden Mening.

Den, som først grundig fremstillede Bondens Tilstand, var Søofficeren *Frederik Lütken*, der under Kristian den sjette blev afsat, fordi han i et Skrift dristede sig til at forsvare den dygtige Skibsbygger *Knud Benstrup*, som Danneskjold-Samsø uretfærdig havde faaet afsat og fængslet; 1739 blev Lütken Kontrolør ved Øresunds Toldkammer og udgav en Del forskellige Skrifter, dels økonomiske, dels Andagtsbøger. I en Bog, som udkom fra 1755 til 1761 under Titelen: »Økonomiske Tanker til højere Eftertanke«,

tog han med sin sædvanlige Fyndighed Bladet fra Munden, saa at han endog paa Regeringens Befaling maatte udelade nogle Afsnit af den. Foruden mod Trevangsbruget og Fællesskabet rettede han navnlig sit Angreb mod det altfor besværlige og ødelæggende Hoveri, mod de altfor store og altfor talrige Herregaarde, mod den tvungne Overtagelse af Fæstegaarde og meget andet.

1755 fik den ansete afgaaede Biskop *Erik Pontoppidan* ved Moltkes Hjælp Regeringen til at opfordre alle og enhver til at indsende Skrifter om Landets økonomiske Tilstand, ja Forfatterne fik endog Censurfrihed for disse, og i de følgende Aar udgav Pontoppidan dem som et Tidsskrift, »Danmarks og Norges økonomiske Magazin«. Her saa man Bondestanden kaldet »Kilden til vort kære Danmarks Velstand« og »den Stand, hvorfra alle andre Stænder var udsprungne«. En Forfatter foreslog at udskifte Herregaardsmarkerne til Bøndergaarde, en anden tog Ordet for Hoveriets Afskaffelse, en skrev om Bondens usikre Retsstilling, og en angreb meget stærkt Stavnsbaandet som et Brud paa Frederik den fjerdes Kongeord.

Men endnu større Indflydelse fik »Den patriotiske Tilskuer«, et Tidsskrift, udgivet af *J. S. Sneedorf*, Professor ved Sorø Akademi. I et usædvanligt smukt og livligt Sprog behandlede Sneedorf her forskellige Æmner af almindelig Interesse og deriblandt ogsaa Bondestandens Vilkaar. Udgiveren vovede dog ikke at forlange Bondens personlige Frihed genindført; for ham stod det som tilstrækkeligt, men ogsaa uafviselig nødvendigt, at Pligter og Afgifter maatte bestemmes saaledes, at en flittig Arbejder kunde beholde det fornødne til Livets Ophold. Han fordrede derfor Hoveriet bestemt ved Lov. Bevægelsen bredte sig videre, og særlig tog mange Præster ivrig Del heri; det var »den økonomiske Prædikens Tid«. Men Følgen blev ogsaa en offentlig Mening, der med en vis Bestemthed og Fasthed fordrede Reformer i Landboforholdene til Fordel for Bonden.

I de højere Kredse var man slet ikke saa meget ivrig

for Bondestandens Frigørelse. Det var derfor dobbelt heldigt, at denne Sag der fik dog én varm og ivrig For­ kæmper i den lærde Jurist *Henrik Stampe*. Han var født 28. Januar 1713 i Hammer Præstegaard i Vendsyssel. Allerede i en Alder af 20 Aar var han Konrektor ved Aalborg lærde Skole, men opgav efter 4 Aars Forløb denne Stilling for at rejse udenlands. Efter 3 Aars Fraværelse kom han hjem 1740 og erhvervede den juridiske Doktor­ grad. Som saadan havde han ikke alene faaet sat Stempel paa sin store Lærdom, men ogsaa vunden Ret til at holde Forelæsninger ved Universitetet. Hans Lærdom, hans Forfattervirksomhed, den sjældne Klarhed og Skarpsindighed i hans Skrifter, og ikke mindst i de Erklæringer, han ofte maatte afgive i Retsspørgsmaal, og endelig hans ganske overordentlige Forretningsdygtighed bragte ham til rask at opnaa de højeste Trin paa Embedsstigen. 1741 blev han Professor i Filosofi, 1743 Assessor ved det juridiske Fakultet og Konsistorium, 1746 Assessor i Overadmiralitetsretten, 1748 Generalavditor i Søetaten, 1753 Professor i Retsvidenskab og Generalprokurør, 1756 Assessor i Kancelliet, 1759 optagen i Adelstanden, 1760 Etatsraad, 1768 Konferensraad, 1774 Gehejmerraad og endelig 1784 Gehejmestatsminister. Som saadan døde han 10. Juli 1789. Under hans Portræt, som vi har gengivet her, har den bekendte Historiker P. F. Suhm skrevet et latinsk Vers, der i Oversættelse lyder:

Stampe sin klare Aand i dette Aasyn os viser;
Musers Hæder han var, Samtidens lige saa.

Særlig som Generalprokurør eller Regeringens juridiske Raadgiver fik han Lejlighed til at vise sin Hovedegenskab — Retsbevidsthed — overfor Bondestanden. Det var ham, der for en væsentlig Del hindrede Stavnbaandets Udvidelse til Kvinderne; det var ham, der gjorde gældende, at Op­ hævelsen af Vornedskabet havde sikret Bondens Frihed, og at Landmilitzen med det følgende Stavnbaand var en Krænkel­ se af denne Ret; det var ham, der vilde have, at Krongodset skulde sælges saaledes, at Fæsterne blev Købere

af deres Gaarde. Men med al sin klare Tænkning var Stampe ikke en saa viljefast Mand, at han kunde faa sine Planer gennemførte; han maatte væsentlig, i det mindste i Frederik den femtes Tid nøjes med at forhindre, at Bonden blev endnu mere undertrykt og forarmet end før.

Æren for det første virkelig alvorlige og praktiske Forsøg paa at ophjælpe Bonden tilkommer Dronning *Sofie Magdalene*, eller rettere hendes Overhofmester, Grev *Kristian Stolberg*, hvis Raad hun fulgte ved de ovenfor omtalte Forbedringer paa Hørsholm Gods.

Den økonomiske Tilstand paa dette Gods blev slettere og slettere, og Stolberg, der som Godsbesidder i Holsten havde ophævet sine Bønders Livegenskab og set gode Frugter deraf, maatte let søge Grunden til Godsets Forfald i Bondens fornedrede og trykkede Tilstand. Han selv fremhævede som Opgaven det, at skaffe Bønderne Formue og Lyst til at yde deres Afgifter og holde Gaardene i Orden uden bestandig at faa Hjælp fra Herskabet. At Gaardene blev overladt til Arvefæste og Tienden og Hoveriet afløste med en vis Sum aarlig mod dog at gøre visse Rejser for Herskabet, er allerede omtalt. Men desuden udstykkedes Hovedgaardsjorden; og disse Dele overlodes den højstbydende til Ejendom eller Arvefæste. Afgiften af disse Ejendomme viste sig imidlertid snart at være saa stor, at den næppe kunde svares. Hertil kom, at der blev paalagt Godset som Krongods store Ydelser, navnlig Arbejde paa de ny Veje, som blev anlagte efter en hidtil ukendt Maalestok, hvortil kom en Mængde »Kongerejser« for de indkvarterede Soldater. Reformen blev derfor heller ikke nær af den Betydning som de, vi ovenfor har omtalt, blev indført paa Bernstorff Gods.

Det viste sig snart, hvor fordelagtige disse Forandringer var for Bonden og tillige for Godset, og særlig gik det op for mange Godsejere, at Hoveriet burde afskaffes. Men der var ogsaa mange, der endnu i Stavnsbaandets Ophævelse saa en Ødelæggelse af alt det bestaaende. De mente, at naar Stavnsbaandet blev ophævet, vilde det rette Forhold

mellem Godsejer og Bonde blive ophævet, og Godsejerne blive berøvede det nødvendige Mandskab til at overtage og drive Gaardene. Hoveriets Afskaffelse, mente de, vilde gøre det umuligt at drive Hovgaardene og medføre fuldstændig Ruin for Godsejerne. Det var klart, at ved private Foranstaltninger vilde Bondens Frigørelse aldrig naas; Staten maatte ikke blot træde hjælpende til for Krongodsernes og de offentlige Stiftelsers Vedkommende, den maatte tage Sagen fuldstændig i sin Haand og sige: »Saaledes skal det være!«

Frederik den femte var i sin sidste Levetid for svag til at han kunde faa i Sinde at gøre noget for at skaffe Bønderne bedre Kaar. Kristian den syvende var allerede sindssyg, da han kom paa Tronen, og forkert opdraget i enhver Henseende, drilagtig og uden nogen alvorlig Interesse, og snart ved Udsvævelser svækket baade paa Legeme og Aand, kunde man ikke vente noget alvorligt gjort af ham for Bondestanden.

Trods hans tiltagende Sløvhed og Ligegyldighed for Regeringssager var det dog lykkedes hans franske Sprog-lærer *Reverdil* at faa vækket hos ham en Slags Interesse for Bonden, saa at han alligevel kunde faa Lyst til at gøre noget i denne Sag.

Schweitzer af Fødsel var det intet Under, at Reverdil var stærkt paavirket af J. J. Rousseau og som Republikaner en Forkæmper for Menneskets personlige Frihed. Han maatte derfor stræbe efter at skaffe den danske Bonde, hvis Tilstand han snart fik Øjet aabnet for, den Ret, han manglede, og hans Hovedopgave blev at faa Stavnbaandet ophævet, Hoveriet afløst og Livsfæstet forandret til Arvefæste.

Reverdil havde som Lærer forstaaet at vinde Kristian den syvende for sig, og hans Udnævnelse til Kongens Kabinetssekretær forøgede den Indflydelse, han allerede havde. Men Kongens første Regeringstid var et Virvar af Ubestemthed og Vægelsind, thi Landet styredes ved Hofintriger. De Foranstaltninger, der blev gjort for at ordne

Landboforholdene, bar naturligvis Præget af samme Mangel paa Fasthed, og førte derfor heller ikke til noget.

Bestræbelsen for at frigøre Bonden fra Stavnsbaandet fik i øvrigt mærkelig nok Støtte fra en Side, man mindst skulde have ventet det, fra den Side, der havde faaet det indført, fra den militære Side. Da det under Frederik den femte truede med en Krig med Rusland, indkaldtes den franske General *Saint Germain*, der søgte at udvikle den danske Landmagt til en hidtil ukendt Styrke. Ved disse Organiseringsforsøg blev han meget misfornøjet med hele Militæsvæsenet og Landeværnet. Hans Mening var, at Landet skulde have ikke en hvervet Hær og noget Landeværn, men en national Hær, udskreven ved almindelig Værnepligt. Han kom derfor ad en hel anden Vej til samme Resultat som Reverdil: Stavnsbaandet bør ophæves.

Disse Mænds Bestræbelser skyldtes det, at en Landbo-kommission blev nedsat 1767. Men næsten samtidig med, at den begyndte sin Virksomhed, fik Reverdil sin Afsked, og ganske kort efter havde Saint Germain samme Skæbne. Kommissionen turde nu ikke længere behandle Spørgsmaalet om Bondens Frigørelse, den nøjedes med at tage Hoverispørgsmaalet under Overvejelse og endte med at indføre Hoverireglementer, der skulde medfølge hvert Fæstebrev. Men da Udarbejdelsen af disse alene laa i Godsejernes Hænder, blev de i Virkeligheden kun et Middel til at presse saa meget Arbejde ud af Fæstebonden, som det paa nogen Maade var muligt.

Men medens man her hjemme for at føje Godsejerne var nær ved at skrinlægge Spørgsmaalet om Bondens personlige Frihed, kom der pludselig en Vækker fra en Kant, man ikke havde ventet. I 1769 udkom i Tyskland en lille Bog, som var stilet til Kristian den syvende. Den hed: »Betænkning over, hvorledes der kan skaffes Bondestanden Frihed og Ejendom i de Lande, hvor den mangler dette«. I dette Skrift paaviste Forfatteren, at Bonden havde Ret til fuldstændig personlig Frihed — eller borgerlig, som han kaldte det —; Godsejeren havde ingen Ret til Bondens

Person eller Børn. Forfatteren tog Ordet for en Formindskelse af Herregaardenes Tilliggende, saaledes at de kunde drives uden Hoveri, og ved en Udstykning af de for store Hovedgaardsjorder vilde der blive Plads til, at Befolkningen kunde faa den Forøgelse, den i saa høj Grad trængte til. Det vilde være meget ønskeligt og heldigt, om Bondestanden kunde faa sin Jord til Ejendom, og Krongodserne burde i saa Fald gaa i Spidsen med det gode Eksempel.

Forfatteren af dette Skrift var *Georg Kristian Oeder*. Født 1728 i Anspach i Bajern studerede han Naturvidenskaberne i Göttingen, hvor han tog Doktorgraden 1749. Tre Aar efter blev han indkaldt til Danmark for at overtage Pladsen som Professor i Botanik. Baade som saadan og som Bestyrer af den botaniske Have mødte han i den første Tid stærk Modstand fra flere Sider, men hans Lærdom og Iver for sit Fag ved Siden af hans store Retsindighed skaffede ham snart betydelig Anseelse. Han gennemrejste for sin Videnskabs Skyld Danmark og Norge, hvis Plantevækst han vilde gøre bekendt for den lærde Verden gennem Udgivelsen af det store Pragtværk »*Flora Danica*«, en Samling Afbildninger og Beskrivelser af alle danske Planter, der vil udgøre 18 store Foliobind. Men i Tyskland havde Oeder allerede begyndt at studere Nationaløkonomi og var fuldt ud fortrolig med de franske og tyske økonomiske Læresætninger, og ved sine Rejser omkring i Landet havde han ikke blot set paa Planterne, han havde ogsaa overbevist sig om, at Bondens Vilkaar ikke var, som de burde være. Resultatet af hans Rejser i denne Henseende kom frem i dette Skrift og i et senere Svar paa alle de Modskrifter, der udkom mod ham. »Bønderne er Mennesker som andre, men deres Evner er mindre udviklede, deres Lidenskaber ytrer sig grovere, og deres Følelse er ikke forfinet; det er den største Ubillighed at lægge de undertrykte Undertrykkelsens Følger til Last«. Det er en tysk født Professor, der efter egen Undersøgelse taler saaledes om den danske Almue.

Blandt Bønderne selv var der stor Bevægelse. Paa

Falster synes den at have været stærkest, og man var navnlig forbitret paa de Herremænd, der var komne i Kronens Sted ved Køb af Krongodserne, og som i høj Grad havde forøget Hoveriet. Ogsaa paa Fyn kom det til skarpe Sammenstød mellem Herremænd og Bønder, særlig paa *Rødkilde*, og Jylland var ogsaa godt med i Bevægelsen.

1770 blev Kongens Livlæge *Johan Friedrich Struensee* den mest formaaende Mand i Riget. I den af ham nedsatte Landbokommission blev Oeder det betydeligste Medlem, og han begyndte straks at virkeliggøre sine Planer, der vandt Struensees udelte Bifald, men ikke ret meget af det paa-tænkte fik man gennemført, thi den 17de Januar 1772 lykkedes det Enkedronning *Juliane Marie* og hendes Søn, Arveprins *Frederik* ved en Hofrevolution at styrte og fængsle Struensee og hans Ven Kammerherre *Enevold Brandt*, der begge blev henrettede for Højforræderi, medens Dronningen, *Karoline Mathilde*, blev skilt fra Kongen og fra den Tid levede i Byen Celle i Hannover.

Hermed var for længere Tid Haabet om Reformer og Frihed for Bondestanden opgivet; »Proprietærministrene« var komne til Roret igen. Oeder faldt i Unaade og blev Landfoged i Oldenburg med den Afskedshilsen fra en af Ministrene, at han havde været en for Danmark skadelig Mand. Hvorledes Guldberg mente at burde binde Bonden endnu stærkere er vist i det foregaaende.

Uagtet Guldberg i nogle Henseender havde gjort meget for at sikre sig den offentlige Mening f. Ex. ved atter at fremdrage Dansk og ved at udstede Loven om Indfødsretten, i Følge hvilken kun »Danske, Norske og Holstenere«, eller hvem der skulde regnes lige med dem, kunde faa Adgang til Embeder i det danske Rige, saa lykkedes det ham dog aldrig at vinde den offentlige Mening for sine Landbolove og sin Opfattelse af, hvad der burde gøres for Bondestanden. Tværtimod gik den offentlige Mening bestemtere og bestemtere i Retning af at fordre Bondens personlige Frihed og forlange økonomiske Reformer i Lighed med de af Oeder fremsatte Anskuelser. Ja 1783, da

den første Bondefest holdtes i Gentofte ved Indvielsen af Mindestøtten over Bernstorff, vovede *Edvard Storm*, Zinklarvisens bekendte Forfatter, at tale om den Tid, da »Frihed skal paa Lænken træde, og Slaveri ej være mere«.

Regeringen her i Danmark — saa lidt som for øvrigt i andre Lande — havde endnu ikke af den franske Revolution lært, at Folket kunde have en Vilje, som det i Nødsfald kunde sætte igennem med Magt. Guldberg lod sig derfor heller ikke paavirke af de mer eller mindre tydelig udtalte Fordringer. Han levede bestandig i Tanken om den enevældige Konge af Guds Naade; selv var han kommen til Magten ved en Hofrevolution, og der kunde ikke let være Tale om, at han vilde vige for noget andet.

Det var uheldigt, at »Kongeloven«, der jo var Danmarks Forfatningslov, ikke havde forudset det Tilfælde, at Kongen kunde blive sindssvag og Tronfølgeren samtidig være umyndig. Der var saaledes to Grunde, som kunde give Guldberg en tilsyneladende Ret til at holde paa Magten, indtil Kongen selv afskedigede ham. Alle frisindede Mænds Haab stod derfor til den unge Tronfølger, der, hvis Kongen havde været død, nu vilde have været myndig, men hvis Konfirmation Guldberg stadig søgte at forhale.

Der dannedes da en Sammensværgelse, hvis Formaal var at styrte Ministeriet og indsætte Kronprinsen til Landets Styrer i Faderens Navn. Mange og vægtige Stemmer hævdede sig for at gaa strængt til Værks, om man end vilde undgaa at udgyde noget Menneskes Blod. De foreslog at besætte Slottet med Militær og føre Enkedronningen, Arveprinsen og Guldberg under sikker Bevogtning hver til sin Kant af Landet. Kronprinsen vilde dog ikke gaa med hertil og blev støttet af flere andre mellem de sammensvorne. Man blev enig om at afvente Kronprinsens Konfirmation, som Guldberg nu ikke turde opsætte længere og derfor havde fastsat til den 4de April 1784, efter at Kronprinsen den 28de Januar havde fyldt 16 Aar, og alt blev forberedt paa bedste Maade, at man kunde være sikker paa Sejren, og det synes næsten, som om Sammensværg-

elsens Udbrud er kommen over Guldberg som et Lyn fra en klar Himmel.

»Ti Dage efter, den 14de April,« siger Dr. *Fredericia* i sit Skrift »Den danske Bondes Frigørelse«, »indfandt Kronprinsen sig i Statsraadet. Han oplæste en Forestiling til Kongen, hvorefter Regeringssagerne ikke længer skulde afgøres i det saakaldte Kabinet, hvis Chef Guldberg var, men i Statsraadet; til Medlemmer af dette skulde fire ny Ministre, hvoriblandt A. P. Bernstorff og H. Stampe, udnævnes. Kronprinsen overrakte sin sindssyge Fader Forestillingen og de paa Grundlag af den udfærdigede Ordre til Underskrift og afviste rolig sin Onkel Arveprinsens Forsøg paa at forhindre Kongen i at underskrive. Da Kongen havde underskrevet, sikkert uden at ane, hvad han gjorde, tog Kronprinsen Dokumenterne til sig og betydede fire af de hidtidige Ministre, iblandt hvilke Guldberg, at Kongen ikke mere trængte til deres Tjeneste. Under dette havde Kongen, slagen af Ængstelse over det urolige Statsraadsmøde, skyndt sig til sine Gemakker. Det lykkedes Arveprinsen at følge ham og slaa Skodderne for Døren. Et Øjeblik tænkte Kronprinsen paa at bryde ind med Magt; hans Raadgivere fik ham derfra; men Lykken og hans legemlige Kraft gav ham Sejren i Hænde. Thi straks efter viste Arveprinsen sig med Kongen i Haanden; han vilde følge ham til Enkedronningen for at anstifte Modrevolutionen. Da traadte Kronprinsen til; først da han og Arveprinsen havde prøvet, hvem der kunde drage Kongen til sig, og Arveprinsen, i det mindste efter en samtidig Beretning, var bleven slængt hen i den anden Ende af Værelset, var Kronprinsen Dagens Sejrherre.«

Kronprins Frederiks Barndom havde ikke været misundelsesværdig. I sit 4de Aar mistede han sin Moder, og Enkedronning Juliane Marie, der skulde være ham i Moders Sted, følte han kun Bitterhed imod. Han var temmelig tarvelig begavet, og havde kun faa Kundskaber, og Militærvæsenet, navnlig Eksercits og Manøvre, var for ham noget nær det højeste. Han blev ikke let varm for

en Sag, men havde han engang omfattet den med Kærlighed, eller rettere følt den som sin Pligt, da var han utaalmodig efter at faa den gennemført. For saa vidt var hans Pligtfølelse stor, men den omfattede ikke meget. Hans Tanke var maaske lidt tung at sætte i Bevægelse; men var den fattet, da fastholdt han den; da blev dens Udførelse en Pligt for ham. Som hans første Legekammerat var et Almuebarn, saaledes vedblev han til sin Død at have en særlig Forkærlighed for det jævne og tarvelige; alt det fornemme og hofmandsmæssige var ham imod; han yndede at færdes, helst ukendt, paa Gader og Stræder, og var aldrig gladere, end naar han havde talt med simple Folk, der ikke havde kendt ham. Han afskaffede de tidligere Tiders umaadelig luksuriøse Hofholdning, levede selv yderst tarvelig og gik altid i gamle, lappede og stoppede Klæder. Naar alligevel Hofholdningen kostede forholdsvis ikke saa lidt under ham, saa var Grunden nærmest den, at han ikke nænnede at berøve mange af de ved Hoffet ansatte det eneste, de havde at leve af.

Kronprins Frederik var altsaa ingenlunde den Mand, der formaaede selv at fatte Planerne til de store Reformers, der giver hans første Regeringstid dens Præg og for bestandig har sikret ham et godt Eftermæle hos det danske Folk. Men han var saa heldig blandt sine Ministre at have Mænd, der kunde tænke og handle for ham, og han havde Forstand og Retsind nok til at følge deres Raad og Anvisninger.

Blandt disse maa først nævnes *Andreas Peter Bernstorff*, en Brodersøn af J. H. E. Bernstorff, Sjælen i den Sammensværgelse, der styrtede det Guldbergske Ministerium, hvoraf han selv havde været Medlem til 1780. Skønt hans Navn særlig er knyttet til Ledelsen af Danmarks Udenrigspolitik, fik han dog ogsaa en væsentlig Indflydelse paa de indenrigske Anliggender. Selv havde han jo været den egentlige Ophavsmand til Onkelens Reformers paa Bernstorffs Gods, og han svigtede ikke sine Ungdomstanker. Med al sin Kraft støttede han i Statsraadet de Reformbestræbelser, hans

andre Arbejder ikke lod ham Tid til at deltage i i det enkelte.

De egentlige Bærere af de nye Ideer var to af Landets største Godsejere, Greverne *Kristian* og *Ludvig Reventlow*, og en borgerlig, *Kristian Colbjørnsen*.

De to første hørte til en oprindelig holstensk, senere dansk Adelsslægt, som omtales allerede i det 13de Aarhundrede. De havde væsentlig faaet deres Uddannelse ved tyske Universiteter, særlig i Leipzig, og var der bleven stærkt paavirkede af hele den nyere Bevægelse, og begge havde de tidlig faaet Øjnene op for, hvilken Betydning en forbedret Skoleundervisning vilde have for den kommende Slægt. Rejser i Frankrig og England havde senere udviklet dem i praktisk Retning, og netop derved blev de i Stand til at virke ganske anderledes for deres store Maal.

Den ældste af Brødrene, *Kristian Ditlev*, født 11. Marts 1748, kom allerede 1775 ind paa Embedsbanen som Deputeret i Økonomi- og Commerce-Kollegiet, men under Guldbergs Styrelse synes han at være bleven skudt lidt til Side. Baade han og Broderen *Johan Ludvig* hørte til de sammensvorne, der hjalp Kronprinsen til at overtage Regeringen, og 1789 blev han Præsident i Rentekamret, hvorved han fik Overtilsynet med hele Landvæsenet, men allerede fra 1784 havde han været et af de ivrigste Medlemmer af den Kommision, der skulde ordne Fæsternes og Husmændenes Stilling paa Krongodset i Kronborg og Frederiksborg Amter. Men han fik desuden Lejlighed til at udvide sine Forbedringer til Laaland og Odsherred og dertil sørge for, at Hoveriet paa de private Godser ikke blev forøget, og at Husmændene ved Udskiftningen ogsaa fik nogen Jord. Han var et sjældent varmt og dybt Gemyt, hvis Menneskekærlighed ikke blot var Ord men Handling, og han var tillige en oprigtig Fredsven, der ønskede al Krig afskaffet. Hans Blik for Danmarks militære Magt var sundt og klart: »Danmark har ikke Magt til at bygge en eneste Fæstning, og skal heller ikke have det«. Han var meget religiøs og læste daglig i Bibelen og forskellige Andagtsbøger, med alt

hvad der hed kirkelige Dogmer hadede han, fordi de bragte Menneskene til at forkætre hverandre.

1808 blev han Statsminister, men tog 1813 sin Afsked og levede fra den Tid af til sin Død 11. Okt. 1827 paa sit Gods Kristianssæde paa Lolland. Her var han lige til det sidste optaget af i stort og smaat at forbedre og op-hjælpe Godsets Tilstand, og endnu lever mangt et Minde om, hvorledes »den gamle Eksellence« gik om i Gaarde og Huse og besøgte Skolerne, overalt seende skarpt efter, raadende, irettesættende, rosende, alt efter Omstændighederne, men altid i Kærlighed.

Den yngre Broder, *Johan Ludvig*, var ogsaa Deputeret i Kollegierne og virkede sammen med Broderen i Nord-sjælland, men han traadte ikke saa meget frem som Broderen og indskrænkede særlig sin Virksomhed til Baroniet Brahetrolleborg paa Fyn, som han overtog 1777. Ret straks efter sammenkaldte han Godsets Bønder, fremsatte for dem de Grundsætninger, han vilde følge ved Godsets Styrelse, formanede dem til Lydighed, Troskab og Flid, og lod dem derpaa ødelægge Træhesten, Skampælen, den spanske Kappe og de andre Strafferedskaber. Saa begyndte han af al Kraft at tage fat paa Udskiftningen og Udflytningen af Gaardene, at udlægge Jord til Husmændene, og endelig overdrog han ved en særegen Højtidelighed Bønderne Arvefæste paa deres Gaarde. — Skolevæsenet laa ham frem for alt paa Hjærte. Derfor opførte han ny Skolebygninger, som man aldrig havde set Magen til, og sørgede for en meget betydelig udvidet Undervisning. Skoleprøverne foretoges med særlig Højtidelighed, de holdtes paa Herregaarden i Grevens og Grevindens Nærværelse, Børnene blev beværtede paa forskellig Maade, fik Lov til at lege i Haven, og ofte deltog Greven og Grevinden i deres Lege.

Kristian Colbjørnsen nedstammede fra den frederikshaldske Købmandsslægt, der er bleven saa bekendt ved dens Deltagelse i Byens Forsvar i Svenskekrigen 1716. Han var født paa en Gaard i Akershus Amt 29. Januar 1749, blev Student fra Kristiania Skole, og tog juridisk

Embedseksamen ved Københavns Universitet. Han havde altid følt sig tiltrukket af Sagførervirksomheden, og allerede 1773, kun 24 Aar gammel, blev han Højesteretsadvokat, og 1780 Kammeradvokat. Men allerede 1785 maatte han af Helbredshensyn søge sin Afsked som Advokat og levede siden paa sin Landejendom. Dog et Aar efter blev hans store Evner atter tagne i Brug som Medlem af Landbokommissionen. 1787 blev han Assessor i Højesteret, 1789 Generalprokurør, i hvilken Stilling han forbedrede Retsplejen paa mange Punkter, 1804 Justitiarius i Højesteret og døde i denne Stilling 17. Debr. 1814. Han havde i Kampen for Bondens Frihed staaet sammen med Reverdil og Oeder og saa i Frederik den fjerdes Ophævelse af Vornedskabet en Bestemmelse, der ulovlig var bleven overtraadt ved det senere Stavnsbaand. Han var en frisindet Mand, Hader af alle Fordomme og Stands-Særrettigheder, en varm og begejstret Forkæmper for det, han ansaa for Ret.

I November 1784 blev den ny Landbokommission nedsat, og den tog straks fat paa Arbejdet med al den Kraft, man kunde vente, naar de to Brødre Reventlow og Chr. Colbjørnsen var Medlemmer af den; men naturligvis blev dens Virksomhed modarbejdet af mange Godsejere, deriblandt endog af to Ministre, Gehejmeraaderne *F. K. Rosenkrands* og *Schack-Rathlou*.

Et Hovedpunkt, det gjaldt om at faa ordnet, var Bondens retslige Stilling, han maatte sikres mod alle de Vilkaarligheder, han havde været udsat for, og snart kom Kommissionen til at drage andre Spørgsmaal med ind under Behandlingen: Hoveriet, Tienden og Stavnsbaandet.

I Juli 1786 talte Kr. Reventlow med Kronprinsen og gav ham en Fremstilling af Bondens ulykkelige Tilstand, men lod samtidig til at være bange for at gaa for rask frem. Da svarede Kronprinsen: »Mig forekommer det

dog, at man i en saa vigtig Sag, hvorpaa Landets Vel beror, ikke bør tabe nogen Dag; kan man ikke lige saa godt begynde at arbejde derpaa i Morgen som i Overmorgen?» Glad tog Reventlow straks fat paa Sagen, og Rentekammeret indgik med en Forestilling til Kongen om Nedsættelsen af en ny Kommission, der skulde fremkomme med Forslag om at fastsætte Godsejernes og Bøndernes Retsstilling til hinanden.

En saadan Kommission blev ogsaa nedsat, og Forordningen af 8. Juni 1787 bestemte nøjere Fæsternes og Godsejernes gensidige Pligter og Rettigheder. Ingen Gaard maatte i Fremtiden bortfæstes uden efter forudgaaet Synsforretning af edsvorne Synsmænd; var dette undladt, mistede Ejeren al Ret til Erstatning, om Fæsteren lod Gaarden forfalde. Fæstet skulde være paa Livstid, og Enken beholdt Gaarden efter samme Fæstebrev, saa længe hun forblev ugift. Herremanden maatte ikke paa egen Haand sætte Fæsteren fra Gaarden; det skulde ske paa lovlig Maade ved Rettens Betjente, og Herremandens mulige Fordringer i Fæsterens Dødsbo skulde paakendes af Stedets almindelige Dommer. Anvendelse af Halsjærn, Træhest, Hundehul, spansk Kappe o. s. v. skulde være afskaffet for evig Tid.

Endelig næste Aar oprandt Frihedens store Dag for den danske Bøndestand. **20. Juni 1788** udstedtes *Forordningen om Stavnsbaandets Ophævelse*, og denne Forordning erklæredes for uigenkaldelig og uforanderlig. Ved den hævdedes Stavnsbaandet straks for alle bondefødte under 14 eller over 36 Aar, og for alle de andre fra 1. Januar 1800. Hermed bortfaldt ogsaa Godsejernes Forpligtelse til at skaffe Soldater, og for Fremtiden blev Krigstjenesten en umiddelbar personlig Byrde for hele Landbefolkningen, og Udskrivningen blev bestemt efter hver Egns Mandtal, ikke efter Hartkorn. Det ubillige i, at kun Bonden skulde være Soldat, vedblev vel endnu at bestaa, men Byrden var dog ikke nær saa trykkende som før. Bondens Trældom var altsaa løst, og med Aarhundredets Begyndelse stod han som



Frihedsstøtten.

en fri Mand, der snart skulde faa saa megen Selvfølelse, at han aldrig mere kunde smedes i Trællelænken.

Det har dog ikke alene været Hensynet til Bondens Rettigheder som Menneske, der bestemte Kronprins Frederik til at løse Stavnbaandet. Militære Hensyn har uden Tvivl haft lige saa stor Indflydelse. Kronprinsens Lærer i Krigsvidenskab, General *v. Huth*, var en begejstret Tilhænger af *St. Germain's* Hærorganitation: Afskaffelsen af den hvervede Hær og Indførelse af en Nationalhær. For denne Tanke havde han vakt Kronprinsens Interesse og mere og mere stemt ham derfor, men den kunde ikke gennemføres, uden at Udskrivningsmaaden omordnedes, og netop denne krævede, at Godsejerne ikke kom til at raade over, hvem der skulde være Soldat, eller med andre Ord, at Stavnbaandet maatte ophæves. Lægderne blev derfor nu samtidig ordnede efter Folketal, ikke efter Hartkorn; men Loven, der hævdede Stavnbaandet, forpligtede dog endnu Bonden til fra Fødslen af og til det 36te Aar, eller til han havde faaet Udygtighedspas eller Afskedspas som Soldat, at forblive i det Amt, hvor han var født, og ikke flytte derfra uden Amtmandens Tilladelse.



Friheden.

Stavnsbaandet var løst, men endnu stod der meget tilbage at ordne, for at Bonden kunde benytte den personlige Frihed, der endelig var gengivet ham. En Mængde økonomiske Reformer maatte nødvendigvis følge efter det første store Skridt, thi de bestaaende Love var ikke dikterede af den heldigste Statsøkonomi. De tidligere Lovbestemmelser gik alle i Retning af Beskyttelse særlig for Herremanden. Handelen med *staldfedet Kvæg* havde allerede tidlig været en af Landets væsentligste Indtægter, og netop derfor havde Adelen temmelig tidlig faaet »ufri Mænd« forbudt at staldfodre Stude, Købstadbeboerne opnaaede dog Ret dertil, men denne fik kun i ganske enkelte Landsdele nogen Betydning. At udføre *Græsstude* havde hidtil været tilladt, men 1747 blev det forbudt paa Grund af Kvægpest, og Forbudet vedblev at bestaa, efter at Sygdommen var ophørt. Følgen blev naturligvis, at Bønderne, for saa vidt de havde Græsstude, maatte sælge dem til Herremanden, der staldfodrede dem en kort Tid og saa solgte dem med stor Fordel. Bønderne holdt derfor op med at lægge Kvæg til undtagen nogle faa, i Regelen elendige, Malkekøer; Kvægavlen gik næsten aldeles til Grunde, og Bonden forarmedes endnu yderligere, ikke at tale om, at han fuldstændig manglede Gødning. 11. Juni 1788 op-

hævedes dette Forbud, og enhver fik Lov til at staldfodre eller græsfodre Kvæg til Udførsel, samtidig med at den i saa mange Henseender hæmmede Udførselstold ophævedes.

For et kornproducerende Land som Danmark er det uden Tvivl i høj Grad uheldigt at have Forbud mod Korn-*udførsel*, selv et Forbud mod Korn*indførsel* kan være meget skadeligt. Det var i det mindste Tilfældet her i Danmark, efter at Kristian den sjette 1735 havde forbudt Indførsel af fremmede Kornvarer i Danmark og paalagt det søndenfjældske Norge at hente sit Korn fra Danmark. Kornavlen gik efter denne Lov forfærdelig tilbage i Danmark baade med Hensyn til Mængden og Beskaffenheden af den høstede Sæd. Det var kun de store Godsejere, der havde Fordel af de aldeles ublu Priser, Kornet ofte stod i. Forordningen af 6. Juni 1788 hævede dette Forbud, og 27. December 1810 afskaffedes Udførselstolden paa Kornvarer.

Det var den Tids Anskuelse, og den var under de givne Forhold fuldstændig begrundet, at det vilde være det heldigste for Bonden at eje sin Gaard. Regeringen gjorde derfor alt muligt for at udbrede *Selvejendoms* blandt Bondestanden, eller i Mangel deraf *Arvefæste*, der kun var ubetydelig forskelligt fra Ejendom. Ved flere kongelige Resolutioner fik saaledes Sædegaardsejerne Tilladelse til at bortsælge Bøndergodset fra Hovedgaarden og alligevel beholde den tidligere Skattefrihed; Herremændene havde hidtil maattet indestaa for Skatterne af Fæstegaardene, denne Forpligtelse blev nu ophævet. Selv Hovedgaardsjorderne blev det tilladt at udstykke med den samme Skattefrihed for Parcellerne som for den samlede Hovedgaard. Følgen blev, at der i de nærmeste 20 Aar opstod en Mængde Selvejergaarde, men fra 1807 skete der forskellige Indskrænkninger i disse Bevillinger, da Regeringen ikke længere trode det nødvendigt at opmuntre til Afhændelsen af Fæstegodset ved saadanne Midler, og den desuden i de ulykkelige Aar i Begyndelsen af dette Aarhundrede ikke kunde taale den heraf følgende Nedgang i Indtægter. Dette i Forbindelse med Krigen med England fra 1807—1814 og

Pengevæsenets fuldstændige Forvirring standsede i høj Grad Selvejendomsbevægelsen.

Hoverispørgsmaalet var ikke let at løse. Det drejede sig her om »Ejendomsrettigheder«, og det har altid været en farlig Ting at røre ved, naar det vilde gaa ud over de store besiddende; galdt det de smaa, saa var Sagen altid saa let at komme over. Regeringen frygtede for at bruge et Magtsprog, Godsejerne var allerede forbitrede nok over alle de ny »Indgreb i deres hellige Rettigheder«, og skaffe dem »et passende Vederlag for deres Tab« ved at lade Bonden give Penge for at afløses fra Hoveriet var umuligt: Bonden kunde ikke betale, han skulde jo først hjælpes til at faa Evnen dertil. Men et kunde Regeringen gøre og derved fjærne den værste Ulæmpe ved Hoveriet. I sin Oprindelse var det jo en læmpeligere Maade at betale Jordafgift paa, og netop derfor var det naturligt, at det var *bestemt*, saa og saa meget Arbejde om Aaret, og Meningen var jo ikke, at dette Arbejde skulde forhindre Fæsteren i at dyrke sin egen Jord. Men Herremændene havde forstaaet baade paa lovlig og ulovlig Vis at forandre det til *ubestemt*, til saa meget Arbejde, som det behagede dem at kræve. Det var altsaa i denne Form en aabenbar Uretfærdighed og et Tab for Staten i det hele. Forskellige Forordninger fra 1791, 1793, 1795 og 1799 paalagde derfor denne Forandring og søgte tillige at opnaa dette ved mindelige Overenskomster mellem Godsejer og Bønder eller ved Kendelser af Regeringskommissioner. Kun faa Steder, og det næsten kun i Jylland, var Bønderne i Stand til at afløse Hoveriet ved en Pengeafgift. Paa Øerne vedblev det at bestaa i stort Omfang, og til 1848 dreves der over Halvdelen af Sædegaardene ved Hoveriarbejde til liden Baade saa vel for Herremænd som for Bønder.

Forandringen i Ydelsesmaaden af *Tienden* voldte næsten lige saa mange Bryderier som Hoveriet. Det for Bonden i høj Grad skadelige ved *Tiendens Ydelse i Kærven* er allerede fremhævet, og 1796 søgte Regeringen at bøde derpaa ved at fremkalde mindelige Overenskomster mellem

Tiendeyder og Tiendetager, og paa mange Steder lykkedes det ad denne Vej at faa Afgiften forandret til et fast aarligt Pengebeløb eller et bestemt Vederlag i Sæd efter Skæppemaal. Krigen forsinkede noget den endelige Ordning, men 8. Januar 1810 paabød en kongelig Forordning, at for Fremtiden skulde *Tiendeyderen* have *Ret* til at forlange Tienden fastsat til et bestemt Vederlag i Korn efter Skæppemaal.

Var der end flere Godsejere, som af virkelig Menneskekærlighed støttede Regeringens Bestræbelser for at op hjælpe og frigøre Bonden baade i økonomisk og politisk Henseende, og var der endnu flere, der havde Øje for, at de ny Forandringer var til deres egen Fordel om ikke straks, saa i Fremtiden — saa var der atter en stor Del af Godsejerne, der i alt dette saa det mest uretfærdige Overgreb mod »deres velerhvervede Rettigheder«, og de benyttede den Trykkefrihed, Regeringen havde givet først i Landbospørgsmaal, siden ogsaa paa andre Omraader, til i forskellige Smaaskrifter at fremstille Bondens Frigørelse og den ny Landbolovgivning som i højeste Grad fordærvelige for Staten. Da dette imidlertid ikke hjalp, satte *Lyttichau* til Aakjær og *Beenfeldt* til Serridslevgaard sig i Bevægelse og fik 1790 udarbejdet et »Tillidsskrift« til Kronprinsen, undertegnet af 102 jydsk Godsejere, hvori fordredes, at de gjorde Forandringer skulde tilbagekaldes »som fordærvelige for Landet og stridende mod dets Forfatning.« Men her var Kronprins Frederik ubøjelig; han gav et bestemt afvisende Svar, og Godsejerne maatte finde sig i det uundgaelige.

Der var stor Glæde blandt alle frisindede Borgere, og Digterne kunde ikke blive trætte af at besynge Regeringens Visdom og Naade. Til Slutning gav Taknemmeligheden og Glæden sig Luft i »Frihedsstøtten«, paa Vesterbro, hvortil Kronprinsen lagde Grundstenen 31. Juli 1792. Dens Indskrift er aldeles i Tidens Aand: »*Kongen bød, Stavnsbaandet skal ophøre, Landbolovene gives Orden og Kraft, at den fri Bonde kan vorde kæk og oplyst, flittig og god*

hæderlig Borger, lykkelig.» At Kongen var afsindig og ikke havde det fjærneste Begreb om, hvad der var gaaet for sig, gjorde intet: Æren skulde han have alligevel.

Hvad Regeringen i Øjeblikket kunde gøre for Bondestanden, var gjort, og var det kun simple Retfærdigheds-handlinger, maa de dog paaskønnes paa en Tid, hvor ikke en eneste Regent havde det mindste Øje for Bondestanden; for Fyrsterne var Bonden overalt kun Soldaterfrø og god til at slæbe for at skaffe Penge til Hofferne og Adelsgaardene; i Danmark saa Kronprins Frederik dog i ham *Mennesket*, der havde Ret til at føre et lykkeligt Liv. Og lad end Frederik den sjette have gjort mange politiske Misgreb og langt fra altid haft det Øje for Landets Bedste, en Regent bør have, saa skal det ikke glemmes, at han havde Hjærte til at lade sig overbevise om det retfærdige og billige i at frigøre Bonden og Fasthed nok til at modstaa stærke Paavirkninger fra modsat Side.

Det var en haard Tid, der paafulgte, og kun lidt saa det ud til, at Bondestanden skulde kunne benytte den givne Forbedring i sin Stilling til at naa det tilsigtede Maal. Hvor vidt de slette Tider, der nu kom for Danmark, kunde være væsentlig afværgede ved en anden og klogere Politik, er det unyttigt her at komme ind paa. Det er her uden Betydning at spørge om, hvad der vilde være sket, hvis man havde baaret sig anderledes ad, og med Hensyn til Politik har vi Danske vel egentlig kun udmærket os ved at gøre Dumheder. Faktum er, at Landet i Aarene 1801 til 1818 blev bragt til Undergangens Rand. Handelen var gaaet forfærdelig tilbage, men endnu værre var Jordbrugerne stillede. Sædpriserne gik ned til en ren Ubetydelighed, og en Mængde Landejendomme var ude af Stand til at svare Skatter og Afgifter. Regeringen søgte atter her at hjælpe paa forskellige Maader, men Pengevæsenets fortvivlede Tilstand, fremkaldt ved en hensynsløs Udstedelse af Seddelpenge, gjorde en grundig Hjælp til en Umulighed. En Mængde Gaarde blev solgt til Spotpris for Skatterestancer, og det saa ud til, at Regeringens Forhaabninger

om at fremkalde en økonomisk velstillet Bondestand skulde blive fuldstændig skuffede. Dog den Gang drev Uvejret over, og fra omtrent 1826 kan man regne, at Bondestanden begyndte at gaa fremad, og snart fulgte gode Tider, Tider, hvor Bonden atter kunde blive en politisk Magt, en Faktor, der ikke vilde kunne lades ude af Betragtning.

Den Frihedsbevægelse, der rundt om i Landene var rejst ved Begivenhederne i Frankrig fra 1789 til 1792, og for en Tid næsten blev kvalt i Blod først under Krigene mod den franske Republik siden under Napoleons Erobringskrige, men nu atter gjorde sig gældende, søgte man her til Lands at dæmpe efter prøjsisk Mønster ved Indføselse af *raadgivende Provinsialstænder*. Valgret og Valgbarhed til disse var betinget af Besiddelse af Grundejendom, men for Bondestandens Vedkommende var det mærkeligt, at der kun blev gjort ringe Forskel paa Selvejer og Fæster. En Mand, der ejede en Gaard paa 4 Tdr. Hartkorn, havde Valgret; en Fæstegaard paa 5 Tdr. Hartkorn gav sin Bruger Valgret. Den uhyre Forskel fra gammel Tid mellem Selvejerens og Fæsterens politiske Stilling var altsaa næsten aldeles ophævet.

Ret længe kunde Folket dog ikke være tilfreds med denne ringe Indflydelse paa Landets vigtigste Anliggender, og den gamle Frederik den sjettes sidste Dage var ingenlunde lykkelige. Han forstod ikke, hvad der nu rørte sig i Folket, og Folket længtes efter hans Efterfølger, af hvem det haabede større Frihed. For Bondestanden vedblev han dog at have et mere aabent Hjærte og Øje, og flere vigtige Forordninger udkom dels om egentlige Landboforhold, f. Ex. Forordningen af 3. December 1819 om Udstykning af Jord, dels om Almueskolevæsenet 29. Juli 1814. Intet Under derfor, at Bonden, da Kongen døde 3. December 1839, kun tænkte paa de Dage, da han som ung Regent havde løst Trældomsbaandet, at de gav ham en Begravelse som ingen anden Konge i Danmark, idet de bar hans Lig fra Sogn til Sogn mellem København og Roskilde, og at der paa hele denne Vej ikke var det ringeste Hus, som ikke i den

barske Vinternat ved sine oplyste Vinduer bragte det sidste Farvel til »Bondens Ven«.

Hvor bittert Kristian den ottende skuffede det danske Folks Forhaabninger til ham, er bekendt nok. 1814 forsøgte han at tilkøbe sig Norges Trone ved at give Landet en fri Forfatning; 1839 behøvede han ikke at købe Danmarks Krone paa samme Maade, thi han arvede den. Vel *sagde* han ikke som hans Forgænger: »Vi alene vide«, men han *tænkte* det samme og havde alt for højt et Begreb om Kongemagten »af Guds Naade« til, at han vilde give noget af sin hellige nedarvede Magt bort. Ethvert Forsøg paa at bringe Udviklingen af Folkets Deltagelse i Statsstyrelsen fremad strandede paa den bestemteste Modstand fra Kongens Side, og særlig gik det ud over Pressen. Beslaglæggelser og Retssager mod Artikler i Bladene, som Regeringen ikke syntes om, hørte til Dagens Orden, og dog kunde f. Ex. »Korsaren« møde med ganske anderledes skarpe og bidende Artikler, end de, der tillades under vor nuværende Forfatning.

Julirevolutionen havde ved at sætte »Borger-Kongen« paa Tronen i Frankrig tydelig vist sig som »Borgernes«, d. v. s. Kapitalisternes, Pengearistokraternes Sejr, men de havde maattet lokke de mindre heldig stillede til at skaffe dem Sejren ved at fordre en Frihed, de nok vilde have selv, men egentlig ikke saa overordentlig gærne undte andre. Det var *Liberalismens* Tid, man var frisindet endog i høj Grad *opad*, men *nedad* var det kun nogle faa »Sværmere« eller »Folkeledere«, der var det. Vi fik ogsaa vor Liberalisme her i Landet, navnlig repræsenteret af yngre Mænd med lærd Dannelse og af den mere velhavende Handelsstand og Borgerstand. Men de heldige Aar havde bragt Bonden stærkt frem i økonomisk Selvstændighed, han vilde ogsaa have Lov at tale et Ord med i Staten. Bevægelsen blandt den højere Borgerstand kunde Regeringen til Dels forstaa, om den end vilde trykke den stærkt tilbage, men at den uselige Bonde, som for ikke to Menneskealdere siden af sær kongelig Naade var bleven

befriet fra Trældom, vilde vove at fordre mere Frihed endnu og have Lov til at sige til Kongen: »Saa mange Penge maa du bruge, og ikke flere« — nej, det var ikke til at udholde; en saadan Bevægelse maatte knuses straks i Fødselen. 8. November 1845 udstedtes da et Kancelli-cirkulære, der forbød Bønderne at samles i større Møder for at forhandle om deres egne eller almindelige politiske Anliggender.

Bevægelsen var især stærk i Holbæk Amt og med dette som Udgangspunkt stiftedes da ogsaa 5. Maj 1846 »*Bondevennernes Selskab*«, hvori af mere bekendte politiske Personligheder navnlig Overretsprokurator *Balth. Christensen* tog virksom Del. I 10 Aar, fra 1848—1858, var han Selskabets Formand, og fra 1851 virkede ved Siden af ham *J. A. Hansen* som Medlem af Bestyrelsen. Selskabet angav som sit Maal: »at tilvejebringe en offentlig og alsidig Undersøgelse og Fremstilling af vore Godsforhold samt en derfra udgaaende Plan til en hensigtsmæssig og retfærdig Reform af disse, hvorved Bondestandens Emancipation til Frihed og Lighed med Statens øvrige Borgere for Person og Ejendom kunde fuldbyrdes.« I de første 2 Aar var *Tscherning* Selskabets Formand, og det fandt Støtte hos næsten alle Liberale. Ved Hjælp af Bladet »*Almuevennen*« paavirkede det Landbostanden stærkt særlig paa Øerne og i det hele paa Fæstegodserne, thi en af de Ting, det ivrig arbejdede for, var Fæstegaardenes Overgang til Selvejendom. I øvrigt kan man sige, at alle Landboreformer fra 1848 til 1865 var fremkaldte eller i alt Fald forberedte ved dette Selskabs Virksomhed. Dets politiske Virksomhed ligger udenfor vort Maal, da det væsentlig er den økonomiske Side af Landboforholdene, vi her beskæftiger os med.

Allerede tidlig havde Regeringen sin Opmærksomhed henvendt paa Muligheden af, at Bondestanden (og her menes som i hele det foregaaende, og som Sprogbrugen fra umindelige Tider har været og endnu er, kun Gaardmandsstanden) kunde blive ødelagt ved en for vidt dreven

Udstykning af Gaardene. Naar en saadan gik saa vidt, at en Familie ikke kunde leve af den til Boligen henlagte Jord, vilde en stor Del af Bondestanden blive henvist til at søge Arbejde hos andre, og man vilde da være inde paa en Vej, der hurtig vilde føre til lige saa ulykkelige Landboforhold som de engelske: store Godsejere, haardt trykkede Smaaforpagtere og et Landboarbejder-Proletariat. Mærkeligt nok forudsaa Regeringen Muligheden af, at et nyt Fællesskab kunde udvikle sig af den for vidt drevne Udstykning, og det var aldeles naturligt, at den med det hidtil kendte Fællesskab for Øje vilde søge at forhindre et saadant. Forordningen af 3. December 1819 sætter derfor en Grænse for Udstykningen og ordner alle de deraf følgende Forhold. Dens vigtigste Bestemmelser er, at naar en *Bondegaard* udstykkes, skal der mindst blive en Parcel tilbage paa 20 Tdr. Land boniteret Jord til Taksten 24, og denne Hovedparcel skal saa vidt muligt udgøre en samlet Lod af de Jorder, der ligger nærmest ved Gaarden; en Gaard af mindre Størrelse maa altsaa ikke udstykkes. Udstykkes en *Hovedgaard*, skal Hovedparcellen mindst have 60 Tdr. Land boniteret Jord til Taksten 24 for hver Rytterhest, Gaarden skal stille til militært Brug. Enhver Parcel udstykkes med Forpligtelse til under 2 Aar at bebygges, med mindre den forenes med en tilgrænsende Ejendom eller henlægges til et for Jorden bekvemt liggende jordløst Hus, eller den er fraliggende Eng-, Skov-, Mose- eller Hedelod. En til Bebyggelse bestemt Parcel skal der tillægges mindst $1\frac{1}{2}$ Td. Ld. boniteret Jord til Takst 24.

For at forstaa disse Bestemmelser er det nødvendigt at minde om, at de ældre Landgildeafgifter i Regelen var bestemte til et vist Antal Tønder Rug eller Byg, — »haardt Korn«, som det kaldtes —, og en Bonde »stod« for saa mange Tønder »Hartkorn«, som han aarlig skulde betale Tønder Rug og Byg. 1688 indførtes en anden Beskatningsmaade, idet Jorden blev »boniteret«, d. v. s. dens Godhed bestemt saaledes, at $10\frac{2}{7}$ Td. Ld. geometrisk Maal (1 Td. Ld. = 14000 Kvadr. Alen) af den bedste Jord

skulde være Skatteenheden, 1 Td. Hartkorn, og denne Skyldsætning af Jorden ligger endnu til Grund for den saakaldte Gammelskat. Fra 1. Januar 1844 gælder den »ny Matrikul«, en Skyldsætning af Jorden, som foretoges paa den Maade, at al Jord blev inddelt i Klasser, der efter deres Godhed betegnes med Taksttal, saaledes at 1 betegner den daarligste og 24 den bedste Jord (»boniteret Jord«). Af denne »boniterede Jord« regnes $5\frac{1}{7}$ Td. Ld. for 1 Td. Hartkorn; men en saadan Normaljord findes intet Sted; det mindste Areal der forekommer paa 1 Td. Hartkorn er 6₁₇ Td. Land. Ved Beregning efter bestemte Regler udfindes da, hvor mange Tdr. Land af ringere Takst der skal til 1 Td. Hartkorn, og jo daarligere Jorden er, des flere Tdr. Ld. geometrisk Maal gaar der paa 1 Td. Hartkorn. Forskellen kan være meget betydelig; paa Laaland regnes i Gennemsnit $8\frac{3}{4}$ Td. Ld., men i Ringkøbing Amt 43 Tdr. Ld. paa 1 Td. Hartkorn.

De tidligere Aarhundreder havde vist, at Sammenlægning af Gaarde kunde blive fuldt saa fordærlig for Bondestanden som Udstykningen. Ikke des mindre blev det i nogle Tilfælde tilladt Gaardejerne at nedlægge Gaarde og inddrage Fæstejord, naar denne f. Ex. blev brugt til Opelskning af Fredskov; 1872 blev denne Tilladelse dog betinget af, at de dertil indtagne Jorder ikke maatte være boniterede højere end til Takst 5; saadan Skov kan ikke uden Ministeriets Tilladelse atter udlægges til Agerbrug, og i saa Fald *kun til Bondebrug*. Lov af 19. Februar 1861 tillader endvidere Godsejeren, naar han har solgt 9 Fæstegaarde som Selvejendom til Fæsteren, dennes Enke, Barn, Svigerbarn, Stedbarn eller Plejebarn, da at udtage til fri Raadighed saa meget Hartkorn af det øvrige Bøndergods, som svarer til $\frac{1}{9}$ af det bortsolgte. Dette blev 9. Marts 1872 forandret dertil, at Godsejerne havde Ret til at udtage Bondejord til fri Raadighed uden Hensyn til Antallet af de solgte Gaarde, naar der til visse bestemte Aar forelaa Beviser for, at han paa visse Betingelser havde solgt eller tilbuddt Fæsterne til Salg visse Procent (inden

1. Januar 1900 90 Procent) af det fæstepligtige Gods. At lade fæstepligtige Gaarde staa ledige blev ogsaa strængt forbudt; ligeledes at bortfæste to eller flere Gaarde til samme Mand; derimod kunde det tillades at bortfæste en Gaard til en Selvejer. At Godsejerne paa forskellig Maade havde omgaaet de tidligere Bestemmelser om Fæstetvungen fremgaar klart af Kancelliskrivelse 16. Oktober 1824, der forbyder dem at bortfæste ledige Bøndergaarde til deres spæde Børn. Paa denne Maade kunde det jo nemlig lykkes at drive Bøndergaarde under eller i Forbindelse med Hovedgaarden, eller i alt Fald berøve Bondestanden fæstepligtig Bondejord.

Medens der blev gjort saa meget for Gaardmændene, blev der saa at sige slet ikke taget Hensyn til den langt talrigere Del af Landbefolkningen: *Husmændene og Indsidderne*. Denne sidste, der bor til Leje hos en Husmand, er naturligvis, da han slet ingen Jord har, henvist til at leve af Arbejde for andre, og Indsidderne udgør derfor ogsaa en væsentlig Del af Landarbejderne. I denne Henseende er der i øvrigt ingen Forskel paa Indsidderne og Lejerne af jordløse Huse; de er med Hensyn til Erhvervelse af deres Livsophold stillede ens, selv om de jordløse Husmænd har en Smule Havejord, der kan forsyne Huset med lidt Kartofler, Kaal og de faa Urter, der bruges i Husholdningen.

Hvorledes de danske Landarbejderses Stilling er, hvor lidt den i Grunden svarer til det, der vilde være en berettiget Fordring, fremgaar klart af et Skrift, som i Aar paa de københavnske Sygekassers Foranledning er udgivet af Socialdemokratisk Forbunds Forretningsfører *P. Knudsen*, »Sygeforsikring og Alderdomsforsørgelse«. De Landboere, som i det væsentligste er henviste til Markarbejde, beløber sig til henved 133,000, hvoraf c. 125,400 er Familieforsørgere. Og efter Oplysninger fra de forskellige Landsdele stiller det sig saa, at den aarlige Gennemsnitsfortjeneste for en saadan Husmands- eller Indsiddersfamilie, der jo meget ofte har 3 eller 4 Børn, er fra 371—400 Kr. aarlig, naar

Manden arbejder paa egen Kost, hertil kommer, at medens for en halv Snes Aar tilbage Arbejderen dog jævnlig fik Mælk og andre Fødevarer hos Gaardmanden, enten gratis eller for en billig Betaling, maa han nu ogsaa købe disse i Købstaden; Mælk er mange Steder slet ikke til at opdrive for Betaling.

De *jordbrugende Husmænd* er noget bedre stillede, men dog er der for mange af dem den slemme Omstændighed, at de kun har deres Huse i *Leje*, ikke i *Fæste*. De er derved i høj Grad prisgivne Ejers Godtbefindende, der ved én Opsigelse kan bringe dem fuldstændig Undergang. Ogsaa her er en vid Mark for Reformer til Held baade for den enkelte og Samfundet.

Men heller ikke *Gaardmændenes* Stilling er saa overordentlig gunstig. Fæstegaardenes Køb i den første Tid bragte mange Bøndergaarde til hyppig at skifte Ejere. Samtidig indtraadte en stærk Stigning i Ejendommenes Pris, og saare mange købte Gaarde i Tillid til, at de med Lethed vilde kunne svare Renterne af de meget store Prioriteter, som ofte blev staaende i Ejendommene. Men saa kom Nedgangen i Priserne lige saa rask som Stigningen, og Følgen deraf er bleven, at det for mange Gaardmænd bliver i en høj Grad besværligt at svare de Renter, der hviler paa Gaarden.

Overgangen til Ejendom fra Fæste bragte en Mængde Bondejord ud af Bøndernes Besiddelse; det gamle Princip »Bondejorden tilhører Bonden« var brudt, og en ny Magt havde faaet Lejlighed til at skaffe sig Jorden. Dette er saa meget farligere, som det er den samme Magt, der alt har bemægtiget sig Industrien: Kapitalen. Dens Udbredelse til Jorden kan kun have samme Følge som overfor Haandværket: den lille Middelstand forsvinder for at omdannes til Lejere eller Arbejdere, som mere og mere bliver afhængige af dem, der tager dem i Arbejde. Til sidst bliver Enden den: et forarmet Lønarbejderproletariat som det, der alt findes i de store Byer; og et saadant er godt i Færd med at udvikle sig i de smaa Byer og paa Landet.

Det synes, som Udviklingen nødvendigvis maa gaa i den Retning, men saa maa den ogsaa gaa videre endnu. Saa maa det blive klart for alle, at Samfundets Frelse kun er at søge i en grundig Omdannelse af det hele; en Omdannelse vi maa stræbe at fremhjelpe ved passende Reformer. Hvad Retning Omdannelsen vil gaa i, kan ikke være skjult for dem, der ret har fulgt Samfundsudviklingen i de sidste tyve tredive Aar: det er Privatejendommens Ophævelse ogsaa for Jordens Vedkommende. Den bliver Samfundets Ejendom. Dette leder hele Produktionen og Fordelingen af Udbyttet. Vi faar da en delvis Tilbagevendelse til det gamle, men dog noget helt nyt, thi det bliver ikke blot et Fællesskab i *Arbejde*, men det bliver et Fællesskab i *Besiddelse*, et Fællesskab i *Udbytte*.

Først da bliver i Virkeligheden Bonden, baade Gaardmand, Husmand og Indsidder, det, han har Ret til at være: i Sandhed *fri*.

Kronprins *Frederik* var ikke bange for at gøre et Skridt henimod Bondens Frigørelse, da han saa det nødvendigt. Gid de kommende Regeringer maa have hans Mod og Bestemthed til at se, hvad der *maa* gøres, og da ikke opsætte til i Morgen den gode Gerning, der kan gøres i Dag.







